LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

KISEBBSÉG, AUTONÓMIA KOLLEKTÍV JOGOK

Hegedűs Antal, Csehák Kálmán, Györe Zoltán, Németh Zsolt, Lőrincz Csaba, Schlett István, Várady Tibor, Vladimir Goati és Mirnics Károly tanulmányai

Vincze István: Életpályám

4–5

1992

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXII. évfolyam 4–5. szám, 1992. július–október

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
Завод за културу војвођанских Мађара Сента
MIRNICS GÁBOR
ajándéka

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság:
Árokszállási Borza Gyöngyi
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Losoncz Alpár
Mgr. Faragó Kornélia
Dr. Rehák László
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőségi titkár:
Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő:
Illés Lajos

E szám olvasószerkesztője:
Mgr. Faragó Kornélia

Készült az újvidéki Agapé Nyomdában
A szám nyomdába érkezett 1992. július 24-én
Megjelent 1992 szeptemberében
YU ISSN 0350–4158

TARTALOM

KISEBBSÉG, AUTONÓMIA, KOLLEKTÍV JOGOK

Visszapillantás

Hegedűs Antal — A szerbek perszonális és területi autonómiája Magyarországon 1690 és 1868 között 215

Csehák Kálmán — A szerb nemzeti egyházi és iskolai autonómia a dualizmus kori Magyarországon a dokumentumok tükrében 229

Györe Zoltán — 1868: XLIV. törvénycikk – egy korai próbálkozás a nemzetiségi kérdés törvényes rendezésére 239

Kitekintés

Németh Zsolt – Lőrincz Csaba — Nemzet, kisebbség Közép- és Kelet-Európában 255

Schlett István — A kisebbségi autonómia intézményei 264

Itt és most

Várady Tibor — Kollektív kisebbségi jogok, és azok jogi védelmének problémái: a jugoszláv példa 272

Vladimir Goati — A „többségi demokrácia" a jugoszláv térségekben 292

Mirnics Károly — A kisebbségi önkormányzat anyagi alapjának létrehozási lehetőségei 306

Más szóval

Vincze István — Életpályám 319

A limb-effektus kutatásának egy évtizede 324

SADRŽAJ

MANJINE, AUTONOMIJA, KOLEKTIVNA PRAVA

Pogled u prošlost

Antal Hegediš — Personalna i teritorijalna autonomija Srba u Mađarskoj između 1690 i 1868 215

Kalman Čehak — Srpska nacionalna crkvena i školska autonomija za vreme dualizma u Ugarskoj u ogledalu dokumenata 229

Zoltan Đere — Prilog proučavanju zakona o narodnostima iz 1868. godine 239

Razgledi

Žolt Nemet – Čaba Lerinc — Nacija i manjina u Istočnoj i Srednjoj Evropi 255

Ištvan Šlet — Institucije manjinske autonomije 264

Ovde i sada

Tibor Varadi — Kolektivna manjinska prava i problemi njihove pravne zaštite: primer Jugoslavije 272

Vladimir Goati — Efekti „većinske demokratije" na prostoru Jugoslavije 292

Karolj Mirnič — Mogućnosti stvaranja materijalne osnove manjinske samouprave 306

Drugim rečima

Ištvan Vince — Moj životni put 319
Jedna decenija istraživanja limb-efekta 324

CONTENTS

MINORITIES, AUTONOMY, AND COLLECTIVE RIGHTS

A glance to the past

Antal Hegedűs — Personal and Territorial Autonomy of the Serbs in Hungary between 1690 and 1868 215

Kálmán Csehák — Serbian National Church and School Autonomy in Hungary in the Period of Dualism – in the Light of Documents 229

Zoltán Győre — A Contribution to the Study of the 1868 Act on Minorities 239

Looking out

Zsolt Német – Csaba Lőrincz — Nations and Minorities in Eastern and Central Eastern Europe 255

István Schlett — Institutions of Minority Autonomy 264

Here and Now

Tibor Várady — Collective Minority Rights and Problems in their Legal Protection: The Example of Yugoslavia 272

Vladimir Goati — The Effects of „Majoritarian Democracy" in Yugoslavia 292

Károly Mirnics — On the Possibility of Creating a Financial Basis for Minority Autonomy 306

In Other Words

István Vincze — My Course of Life 319

One Decade of Research on the Limb-Effect 324

Hegedűs Antal

A SZERBEK PERSZONÁLIS ÉS TERÜLETI AUTONÓMIÁJA MAGYARORSZÁGON 1690 ÉS 1868 KÖZÖTT

Az autonómia szó a görög αυτοσ (önmaga) és a νομοs (törvény) szavak összetételéből származik és öntörvényűséget, önrendelkezést, önkormányzatot jelent. Az autonóm kifejezést az etikai (pl. autonóm erkölcs), a pedagógia (pl. autonóm nevelési elvek) és a politikai tudományok területén használjuk. A következőkben kizárólag a politikai értelemben vett autonómiáról szólunk, és értjük alatta egy bizonyos területnek, közösségnek, csoportnak vagy egyénnek az öntörvényűségét, önkormányzatát egy nagyobb közösségnek, rendszerint az államnak a keretében.[1]

Történelmileg meg kell különböztetnünk a feudális, a kapitalista, a szocialista és a legújabb kori jogrend autonómiáinak fogalmát. Mindegyik jogrend autonómiájának közös eleme az önkormányzat. Ugyancsak azonos minden jogrendben az autonómia felosztása territoriális (területi) és perszonális (személyi) elven alapuló autonómiákra. Attól függően, hogy az önkormányzat egy meghatározott területre vagy pedig meghatározott személyekre illetve közösségekre vonatkozik, beszélünk territoriális vagy pedig perszonális autonómiáról.

Az egyes történelmi korszakok autonómiái azonban különböznek is egymástól, elsősorban az önkormányzat megadásának, tartalmának és gyakorlásának a módjában. Tanulmányunkban a történelmi Magyarország területén létező feudális kori autonómiákat ismertetjük röviden, hogy azután részletesen szóljunk a magyarországi szerbek autonómiájának alakulásáról 1868-ig, amikor is a szerbek feudális jogrenden alapuló autonómiáját felváltotta a kapitalista, polgári jogrenden alapuló autonómia.

I

A történelmi Magyarország területén 1848-ig, a feudális kor megszűntéig megtalálhatjuk mind a területi mind pedig a személyi elven alapuló autonómiákat. Területi autonómiája volt egyes nagyobb történeti-földrajzi egységeknek (pl. Horvátország, Erdély), valamint egyes helyi kormányzati testületeknek (a hajdúknak, a kunoknak, a székelyeknek, a vármegyék-

nek, a szabad királyi városoknak).[2] Perszonális, személyi elven alapuló önkormányzata azoknak a csoportoknak és közösségeknek volt, amelyek nem kötődtek egy meghatározott területhez, hanem szétszórtan éltek az egész állam területén. Ilyen személyi elven alapuló autonómiával rendelkeztek pl. a nemesek, a katolikus klérus tagjai, továbbá a református, az evangélikus és a pravoszláv egyházak.[3]

A területi és a személyi elven alapuló feudális autonómiák alapja minden esetben az „exemptio" a kivételezés volt. Ez tulajdonképen olyan előjog volt, amellyel a törvényhozó egyes területeket, népcsoportokat, intézményeket és személyeket kiemelt az általános, másokra érvényes jogszabályok hatálya alól és ezáltal kivételezett, privilegizált állapotba helyezte őket. Azt az írást, amellyel a törvényhozó ezt a kivételezést adományozta és a kivételezettek jogállását szabályozta, a feudális jog *privilégiumnak* nevezi.[4] A privilégiumok adományozója Magyarországon a hatalom fő birtokosa, a király volt, akinek azonban ügyelnie kellett arra, hogy kiváltságot adományozó oklevelével ne sértse meg a fennálló törvényeket vagy másoknak a már meglevő jogát. Ezért minden kiváltság záradékában ott szerepelt a „salvo jure alieno" kitétel. Azt is megkívánta a feudális jog, hogy a királyi privilégiumot egy éven belül hirdessék ki az országgyűlésen vagy a vármegyék közgyűlésein, mert különben érvényét veszíti.

A privilégium fajai a feudális Magyarországon igen sokfélék voltak. Hogy csak néhányat említsünk: papi és nemesi privilégiumok, birtokadományozási privilégiumok; az országos és a hetivásárokat engedélyező privilégiumok; a rév- és vámjogot engedélyező privilégiumok; egyes népek, népcsoportok, vidékek, városok, községek, céhek, világi és egyházi testületek kiváltságai, stb. Már ebből a felsorolásból is látható, hogy a kiváltságok is különböztek abban, hogy személyi elven, vagy pedig területi elven alapultak-e. Akinek személyi elven alapuló kiváltsága volt, az élhetett ezzel a kiváltsággal az ország egész területén, függetlenül attól, hogy hol volt az állandó lakása. A papi privilégiummal rendelkező embert az ország egész területén megillette pl. a „privilegium canonis", azaz a sérthetetlenség kiváltsága, a „privilegium fori", azaz hogy bírósági ügyekben nem a világi, hanem saját egyházi bíróságának a hatáskörébe tartozik, stb. Személyi elven alapultak a nemesek kiváltságai is. A nemes embert, bárhol is tartózkodott, bírói ítélet nélkül nem tartóztathatták le és nem vethették börtönbe; adót nem fizetett, mentes volt a földesúri szolgáltatásoktól, testileg nem fenyíthették, stb. A területi elven alapuló kiváltságok viszont azoknak szóltak, akik azon a meghatározott területen laktak, és azon kívül az illető személyek nem élhettek velük. Így pl. a területi kiváltságok az ott lakók számára biztosították a vármegyétől való különállást, a végrehajtói és a bírói hatalom autonóm gyakorlását. Így pl. a Jászkun, a Hajdú, és a Szepesi kerületek a vármegyével egyenrangú, önálló törvényhatósággal rendelkező területek voltak, saját követeik által vettek részt az országgyűlés rendi tábláján, önállóan választott tisztviselőik élén a kerületi kapitány állott, stb. Területi elven alapuló kiváltsá-

gai voltak a szabad királyi városoknak, köztük Újvidéknek, Zombornak, Szabadkának is. Ezek a városok szabadon választották tisztviselőiket és papjaikat, területükön földesúri jogokat élveztek, saját áruik után révvám- és harmincadmentesek voltak, pénzadójukat az államnak évente egy összegben fizették. Az adókat a városi tanács rótta ki az egyes polgárokra és az is szedte be, stb.

A kiváltságok és a rajtuk alapuló autonómiák feudális rendszerét 1848 márciusától a 19. század végéig a magyar országgyűlések különböző törvényei fokozatosan felszámolták. Így pl. az 1867. évi 33. törvénycikk megszüntette a kiváltságos kerületeket és a kunok, jászok, hajdúk, székely és szász „székek", valamint a nagykikindai és a Tisza menti kiváltságos kerületeket is teljese egészében a vármegyékbe olvasztotta. A szabad királyi városok intézményét az 1870. évi 42. törvénycikk szüntette meg, amely a szabad királyi városokat törvényhatósági jogú várossá illetve, a kisebbeket, rendezett tanácsú városokká minősítette. A személyi elven alapuló kiváltságok is megszűntek, illetve átalakultak a polgári jogrendben. Így pl. a nemesi kiváltságok már 1848-ban érvényüket veszítették, és a nemesi cím későbbi adományozása már nem jelentett privilégiumot.

Külön kell szólnunk a vallási közösségek feudális kori autonómiájáról. Magyarországon, mint általában Európában, csak azoknak a vallási közösségeknek volt autonómiájuk, amelyek kisebbségben voltak. Az államvallás kormányzati ügyeit az állam intézte, érdekeit az állam védelmezte és képviselte.[5] Ilyen volt a helyzet, például a pravoszláv Oroszországban, az anglikán Angliában vagy a katolikus Habsburg-birodalomban. Az államvalláshoz nem tartozók azonban nem számíthattak az állam támogatására és azért kénytelenek voltak saját egyházkormányzatuk megszervezéséről, vagyonukról, alapítványaikról, iskoláikról és kulturális intézményeikről, egyházjogi előírásaik keretén belül, maguk gondoskodni, és azt az önkormányzati jogukat és gyakorlatukat fejedelmi kiváltságokkal, országos törvényekkel biztosítani. Így pl. Magyarországon a protestáns egyházakban világi és egyházi személyekből alkotott szevezetek intézték egyházuk kormányzati, vagyoni, iskolai és kulturális ügyeit. Általános jogállásukat és önkormányzatuk működését többek között az 1608. évi országgyűlés, III. Károly ún. Resolutiója (1731 és 1734), II. József türelmi rendelete (1781) végül pedig az 1790/91. évi országgyűlés XXVI. törvénycikke szabályozta. Ez a törvénycikk kimondta: „A királyi fenség jogai a görög-keleti klérusra és a hitvallásra, melynek való gyakorlása szabad lesz, az alapítványok, a tanulmányok, az ifjúságnevelés, és a kiváltságok többi pontjai is, amelyek az ország alkotmányával nem ellenkeznek (...) épségben meghagyatnak".

A polgári jogrend bevezetésével Magyarország területén az egyházak autonómiája is új alapokra helyeződött. A pravoszláv szerbek autonómiájának kérdését alapvetően az 1868. évi IX. törvény és az azt követő többi rendszabály „modernizálta".[6]

II

A szerbek magyarországi autonómiája a Lipót király (1657–1705) által kiadott ún. Privilégiumokon alapult.[7] Amikor ugyanis az 1683-ban megindult török-osztrák háborúban a szerbek mind többen kezdtek a keresztény hadakhoz csatlakozni, akkor Lipót 1690-ben megígérte nekik, hogy a háború győztes befejezése után „meg fogjuk tartani elsősorban a ti vallásszabadságtok kiváltságait és jogait, a vajda választásának jogát, és hogy mentesek lesztek minden közteher viselésétől és adótól". Ebben a biztató, az osztrák hadakkal való együttműködésre invitáló (ezért is nevezik ezt az írást Invitatoriumnak) levélben Lipót olyan kiváltságokat ígért a szerbeknek, amilyeneket a török uralom alatt is élveztek, garantálta nekik azt, hogy a magyar király uralma alatt sem lesz rosszabb közjogi helyzetük mint a török hódoltság korában. Amikor azonban a háborús szerencse a törökök javára fordult 1690 nyarától fogva, és Arsenije Čarnojević szerb pátriárka több tízezer szerb családdal kénytelen volt Dél-Szerbiából, Kosovo területéről menekülni, akkor ezek 1690 júniusában, már Belgrádban tartózkodván, azzal a kéréssel küldték Isaije Đaković püspököt Bécsbe, hogy Magyarország területére is eszközölje ki az áttelepülni akaró szerbek autonómiájának engedélyezését. Kérelmüket Lipót király teljesítette és 1690. aug. 21-i Diplomájában kimondta, „a keleti egyházbeli görög szertartású rácok szokásához képest, magatokat az ó-naptárhoz szabadon tarthassátok és hogy benneteket, valamint eddig, úgy ezentúl is, az egyházi s világi rendek semmiféle zaklatásban ne részesítsenek. Szabadjon továbbá magatok között és magatoknak rác nemzetbeli és nyelvű érsekül azt tennetek, kit az egyházi és világi rend egymást közt választand; s ezen érsekteknek szabadságában álljon, valamennyi görög szertartású keleti egyházakról intézkedni, püspököket felszentelni, kolostorbeli papok ügyeit rendezni, templomokat, ahol szükséges, saját hatalmából építeni, városokban és falvakba rácz papokat helyezni; szóval: mint eddiglen, elöljárója lehessen a görög szertartású egyháznak s ezen hitvallású egész közösségnek, és saját hatalmánál és az elődeink Magyarország dicsőült néhai királyai által engedményezett kiváltságok erejénél fogva egész Görög–Rácz–Bolgár–Dalmát–Bosnyákországban, Jenopoliában és Herczegovinában, nemkülönben Magyar- és Horvátországban, Moesiában és Illyrországban, hol jelenleg léteznek és ameddig nekünk összesen és egyenkint hívek és engedelmesek lesznek, intézkedési hatalommal birjon. Továbbá az egyházi rendnek, ti. az érseknek, a püspököknek, a szerzeteseknek s a görög szertartású mindennemű papoknak, maradjon meg szabadságuk a monostorokban és templomokban úgy intézkedni, hogy mondott monostoraitokban, templomaitokban és lakástokban erőszakot senki se követhessen el; hanem a tizedekre, adózásokra és kvártélyokra nézve a régi kiváltságoknak örvendhessenek. Ne is legyen kívülünk semmiféle világinak hatalma, valakit az egyházi rendből letartóztatni vagy fogságba vetni, hanem az érseket illesse a büntetett elkövető, tőle függő ilyes egyháziakat az egyházi és kánoni jog alapján

büntetésre vonni. Nemkülönben adományozzuk és megerősítjük a görög szertartású templomokat, monostorokat s az ezekhez tartozó, úgy az érseket és püspököket illető, elődeink adományozásához képest birtoklandó, bárminemű jószágokat; amely templomokat pedig a keresztény nép ellensége, a török, elvett tőletek, azokra nézve is meghagytuk, hogy visszafoglalásuk után kezeitekbe adassanak ismét. Végre azt sem fogjuk tűrni, hogy érsekteket vagy püspökeiteket, midőn – úgy kívánván a szükség – a monostorokat és egyházakat a városokban vagy falvakban látogatják, vagy midőn a plébánosokat és közösséget oktatják, bárki, akár egyházi, akár világi legyen, bántalommal illesse...".

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy ebben a kiváltságlevélben I. Lipót csupán a személyi elven alapuló egyházi autonómiát adományozta a szerbeknek: azt, hogy szabadon gyakorolhatják a vallásukat, bárhol is élnek, hogy szabadon választhatják egyházi vezetőiket és hogy ezek szabadon, saját törvényeik szerint intézhetik belső, egyházi ügyeiket. A Magyarország területén szétszórva élő szerbek autonómiája az Orsztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig lényegében személyi elven alapuló egyházi autonómia maradt. Ezt garantálta nekik az 1691. dec. 11-ei ún. második, és az 1695-ben kiadott ún. harmadik kiváltságlevél is. A második kiváltságlevél többlete az volt, hogy az utód nélkül elhalt hívő vagyona az egyházra száll és hogy a szerbek nemcsak egyházi, hanem világi ügyeikben is főpapjuktól, a pátriárkától függnek. A harmadik kiváltságlevél többlete pedig az volt, hogy az egyházi tizedfizetés alóli mentességet kiterjesztette minden pravoszláv hívőre, de azzal, hogy ennek fejében ők kötelesek eltartani papjaikat és püspökeiket.

A történelmi források egyértelműen tanúsítják, hogy ezt a személyi elven alapuló szerb egyházi autonómiát maguk a szerbek kérték, és hogy I. Lipót Privilégiuma pontosan azt tartalmazza, amit a Magyarországra áttelepülni készülő szerbek kívántak – sem többet, sem kevesebbet.

Az autonómia kérdésével foglalkozó történészek, természetesen, keresik annak okát, hogy miért nem követeltek a szerbek a maguk számára területi autonómiát, mielőtt átjöttek volna Magyarországra?[8] Véleményük szerint ez egy rendkívül reális és okos politikai döntés volt és ennek helyességét az elkövetkező századok is igazolták. Mindenekelőtt világos volt számukra az, hogy I. Lipót a török uralom alól felszabadítandó szerb területen ígért nekik vajdát és vajdaságot, és „illuzórikus lett volna, hogy a számukra idegen földnek számító Magyarországon követeljék a vajdaválasztás jogát és vajdaság alapítását, hisz senki sem ígérte nekik azt, hogy magyar földön fognak vajdát választani és Vajdaságot alapítani. Azzal pedig, hogy „nemzetük számára kértek autonómiát és nemzeti alapon való szerveződés engedélyezését kérték, területi különállás és választott világi elöljáró nélkül", lehetővé tették a szerbek önkormányzatának kiépítését egész Magyarország, egész Horvát- és Szlavónország területén és mindenütt, ahová csak a magyar király fennhatósága kiterjedt. Ha csak egy bizonyos területre korlátozódott volna a kiváltságokban megadott önkormányzat, akkor a szerbek széles tömegei, amelyek e területen kívül

laktak, meg lettek volna fosztva a kiváltságokban lefektetett jogoktól. Nem szabad, hogy megtévesszen bennünket az a fogalmazás, hogy a kiváltságlevelekben nem a „szerbek" kapják az önkormányzati jogokat, hanem az „egyház". A pravoszláv szerb egyház ugyanis a katolikus egyháztól abban is különbözött, hogy nem volt egyetemes (katholikos) jellegű, hanem önálló, autokefál közösség volt, amely azonosult a szerb néppel és annak szilárd bázisát alkotta, beleépült a népnek nemcsak vallási hanem mindennapi életébe is. Azzal, hogy a kiváltságlevelek körülírták és szabályozták a szerb egyház autonómiáját a Habsburg-birodalom, pontosabban Magyarország területén, ezzel biztosították az összes szerb számára az önkormányzati szerveződés lehetőségét, az ország bármely részén éltek is.

Az igazsághoz tartozik azonban az, hogy bármennyire is megnyugtató megoldásnak látszott a személyi elven alapuló egyházi autonómiának a biztosítása, a területi autonómia kérdése ennek ellenére szinte mindvégig napirenden volt a magyarországi szerbek tudatában. Már 1694 elején, a Baján megtartott összejövetelükön követelték, hogy a Duna–Tisza közti Kúnságot, valamint a Száva és a Dráva közti szlavón területeket adják át nekik, hogy ott, elöljáróik vezetésével, a császár fennhatósága alatt megtelepedhessenek.[9] Csarnojevics pátriárka haláláig arra biztatta a népet, hogy ne álljon el a külön terület követelésétől. A külön terület kialakítására vonatkozó szerb követelést Csarnojevics pátriárka halála után az utódjának megválasztására Krušedolban összegyűlt szerbek is felvetették 1708-ban.[10] Érdekes, hogy ebben a követelésben a leghangosabbak a budai szerbek voltak, akik egyéb kívánságaikat megfogalmazó levelükben azt is kimondták, hogy a szerbek Szlavónia és a Szerémség mellett kapják meg Bácskát és Bánátot is, hogy ott letelepedhessenek.[11] A kifejezetten „szerb" autonóm területet nem kapták meg, de azzal, hogy a 18. század elejétől a szerbség zöme a török határ mentén, az ún. szlavóniai, szerémségi, bácskai, Maros menti később pedig bánsági határőrvidék területén koncentrálódott, a szerbekben mégiscsak az a „közérzet" alakult ki, hogy ők területileg is külön testületet alkotnak, mert a Határőrvidék egész területe ki volt szakítva Magyarország területéből és ki volt véve a magyar törvények hatálya alól. Hasonló „kvázi területi autonómiát" élhettek meg a szerbek az ugyancsak a 18. század folyamán megalakuló nagykikindai és Tisza menti kiváltságos kerületekben, valamint a Sajkás Kerületben és a szabad királyi városok területén, Újvidéken, Zomborban és Szabadkán.

A területi autonómia követelése újult erővel fogalmazódott meg a szerbek 1790-ben Temesváron megtartott egyházi-nemzeti kongresszusán. Ennek a második ülésén azt kérték az uralkodótól, hogy a „szerbség számára hasíttassék ki külön territorium, hogy fennállhasson" és hogy ez a terület a Bánság legyen. A követelésnek voltak ellenzői is, ezek azonban kisebbségben maradtak. Közéjük tartozott Tököly Sava Arad megyei nemes, aki közismerten a szerb egyház és a szerb kultúra egyik legnagyobb mecénásai közé tartozott. Kifejtette, hogy a szerbek számára Szerbián kívül nincs más terület. Onnan jöttek, és a Lipót által kiadott hívó

levél területre utaló igényei nem Magyarországra, hanem Szerbiára vonatkoznak. „Higgyetek nekem – mondta – nem a földterület egymaga s ennek fizikai állapota ad lételt a nemzetnek, hanem az abban lakozó népnek polgári állapota, a nemzetnek saját közjoga, s a lakosoknak a polgári törvények általi összeköttetésük, s ezek adják meg külön minden nemzetnek a formát, a létezést."[12] A szerbeket két szempont vezette, amikor Bánát területét kérték az uralkodótól területi önkormányzatuk számára: az egyik az volt, hogy a Bánság 1778-as reinkorporációját akkor még nem iktatta törvényei közé a magyar országgyűlés, tehát nem tartozott még olyan szorosan Magyar illetve Horvátországhoz, mint a Bácska, illetve a Szerémség és Szlavónia. A másik meggondolás pedig, amely miatt a Bánátra esett a temesvári szerb kongresszus résztvevőinek figyelme, az a Bánát etnikai összetétele volt. Mert igaz ugyan, hogy a szerbek Bánátban is, akárcsak a Bácskában, kisebbségben voltak, azonban a nagy létszámú bánáti román lakosságot is, illírnek, tehát magukhoz tartozónak tekintették pravoszláv vallásuk miatt.[13] A szerbek kérelmét az uralkodó nem teljesítette, főleg a magyar rendek erőteljes tiltakozása miatt, akik kitartóan kívánták, hogy „állam az államban ne képeztessék". Ezért aztán a szerbség élete továbbra is a személyi elven alapuló autonómia keretében folyt tovább.

A szerbek területi autonómia iránti igénye elemi erővel robbant az 1848/49-es szabadságharc során.[14] Az 1848 májusában Karlócán megtartott Szkupstinájukon kinyilvánították a Szerb Vajdaság megalakítását, amely magába foglalta volna a Szerémség, Baranya, Bácska és Bánát területét. A terület vajdájává Stefan Šupljikacot, az ogulini határőrezred ezredesét választották, egyúttal pedig arról is határozatot hoztak, hogy a Szerb Vajdaság lépjen politikai szövetségre a „Háromegy Királysággal", azaz Horvát- és Szlavónországgal valamint Dalmáciával. Érdekes, de kortörténetileg teljesen érthető módon, a Szerb Vajdaságnak Horvátországgal való szoros kapcsolatát éppen a még akkor török vazallus Szerbia is erőteljesen támogatta. Erről tanúskodik a tekintélyes Matija Ban levele Stefan Knićanin szerb tábornokhoz: „(...) Most jött el az ideje annak, hogy a szerbek visszaállítsák a korábban elvett autonómiájukat élükön a szerb vajdával és pátriárkával. Azonban, hogy helyüket megszilárdítsák, szerződést kell kötniök a horvátokkal(...) Mindezt Szerbiának kell támogatni, hogy biztosítsa vezető szerepét a délszláv ügyek intézésében. Senkinek sem szabad átengedni ezt a lehetőséget." A szabadságharc befejezése után, amikor sor került volna a Szerb Vajdaság államjogi státusának rendezésére, kínos viszály kezdődött a horvátok és a szerbek között. A horvátok azt kívánták, hogy a Szerb Vajdaságot csatolják a Háromegy Királysághoz, közös száborral, közös bánnal és közös alvajdával. Hiába támogatta ezt a horvát igényt Szerbia is, Rajačić pátriárka és a nép többsége, félve a horvát majorizációtól, elutasította a horvát javaslatot és inkább vállalta, hogy a Szerb Vajdaság mint koronatartomány kerüljön az osztrákok közvetlen fennhatósága alá. Erre a szerb-horvát viszályt megkerülve, és egyiküknek sem adva igazat, Ferenc József 1849. novem-

ber 18-án létrehozta az új osztrák koronatartományt Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven. A vajdaság területe magában foglalta Bácskát a Sajkás Kerület nélkül, a Bánságot, ugyancsak a határőrvidéki területek nélküli, valamint Szerémségnek a felét a rumai és az iloki járás területével. A szerbek keserű csalódottságát nem is annyira az okozta, hogy a szerb vajda a bécsi uralkodó lett és hogy a szerb Vajdaság hivatalos nyelve is a német lett, hanem főleg az a tény, hogy a szerb vajdasági eszmének a fő hordozói a szerémségi határőrvidék és maga Karlóca se lettek a Szerb Vajdaság területének a részei. Így igazolódott a magyar párti szentendrei szerb írónak, Jakov Ignjatovićnak a jóslata, hogy „a szerbek ebben a komédiában siralmas véget fognak érni".[15]

III

A magyarországi szerbeknek sohasem sikerült megvalósítani a területi autonómiára vonatkozó igényüket – a személyi elven alapuló autonómiájukat azonban, ha nehézségek árán is, annál nagyobb sikerrel gyakorolták és fejlesztették. Azt, amit a magyarországi bevándorlásuk alkalmával kiadott kiváltságlevelek dióhéjban megfogalmaztak, a későbbiek során fejlett egyházi, iskolai és kulturális autonómiává fejlesztették fel és építették be a magyar törvények intézményrendszerébe.[16] Ennek a feudális magyar intézményrendszernek, a szerb kiváltságokkal kapcsolatban két sarkalatos eszméje volt. Az elsőt az 1791. évi magyar országgyűlés ekképpen fogalmazta meg: „(...) készek vagyunk a kiváltságokat megerősíteni, amennyiben azok az ország alkotmányával nem ellenkeznek". A feudális magyar intézményrendszernek másik, a szerbek autonómiáját erősen befolyásoló sarkköve az „apostoli király" eszméje volt, amely gyakorlatilag biztosította minden magyarországi, tehát a pravoszláv egyház felett is, az uralkodó felügyeleti jogát. Az autonómiával kapcsolatos sok küzdelem (a szerb történetírás előszeretettel jellemzi az autonómiában élő szerb korszakot egyetlen harcnak a privilégiumok érvényesítéséért – borba za privilegije) lényegileg e két alkotmányos elv érvényesítése miatt keletkezett.[17] Már I. József király 1706. évi diplomájában fenntartotta magának azt a jogot, hogy a kiváltságokat módosítsa és a kiváltságok érvényességét ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a kiváltságok az ország törvényeivel ne ellenkezzenek (in quantum regni, legibusque non repugnaverint). III. Károly király 1713. évi és Mária Terézia 1743. évi konfirmációjából sem hiányzott a „salvo jure alieno" klauzula. Mária Terézia még I. Józsefnél is jobban kiemelte azt a jogát, hogy a kiváltságokat az idők követelményeinek megfelelően alakítsa és tökéletesítse (privilegia ulterius explicandi ac in meliorem pro temporum conditione formam redigendi).

Az „apostoli király" felügyeleti joga az egyház felett különösen azért érződött a szerbek önkormányzatának alakításában, mert kiváltságaiknak jelentős része éppen az egyház beléletére vonatkozott. Az uralkodó, gyakorlatilag, az állam egyházi rendszert fejlesztett ki ebből a felügyeleti jogból. Ez az államegyházi rendszer nemcsak a püspökök kinevezésének

terén, hanem az egyházfegyelem alakításában is érvényesült. Ezért került sor ilyen szempontból is a szerb autonómia „reguláláséra", amelyek jogilag megfogalmazva és pontokba foglalva azokban az ún. Regulamentum Illyricae Nationis nevű szabályzatokban jelentek meg, amelyek 1771, 1777 és 1779-ben lettek kiadva, továbbá az egyházi bíráskodást még pontosabban szabályozó 1782-i ún. Systema Consistoriale-ban.[18] Ezekben a király kimondta, hogy a karlócai metropolita „csak az egyházi ügyekben feje az illír nemzetnek, de egyáltalában nem feje a világi ügyekben(...) és ezen nemzet, klérusával együtt miként az ország egyéb lakosai a helyi hatóságoktól és a magar királyi udvari kancelláriától fog függeni". Ezek a Regulamentumok felvilágosult szellemben szabályozták a szerb kongresszusok, a metropolita és a püspökök kinevezésének rendjét, az egyházi bíráskodást, a papnevelést, a szerb iskoláknak és a tanítóképzőknek a működését. Rendelkezéseik legnagyobb része előremutató volt és a fölvilágosult szerb polgárság és értelmiség java örömmel fogadta. Jellemző példája ennek a világi értelmiségiek sorába tartozó Zaharije Orfelin 1778-ban készített több mint száz oldalas beadványa, amelyet az uralkodónak, Mária Teréziának címzett, és amelyet a következő szavakkal vezetett be: „Hogy alaptalan és hiú az egyházi Regulamentum elleni lázongás, azt teljesen pártatlanul szándékszik kimutatni a keleti egyház egyik gyermeke és a szerb nemzetnek hűséges hazafia".[19] Beadványában kíméletlenül ostorozza a szerb püspökök és a papság klerikális önzését, elmaradottságát, a világiakkal szembeni elzárkózottságát és főleg azt a törekvésüket, hogy a szerb nép egyetlen és igazi képviselőinek adják ki magukat. Egyedül az uralkodó tud itt rendet teremteni – s ezért üdvözöl minden állami rendeletet, amely a rendteremtést célozza. Sorra veszi a Regulamentum egyes fejezeteit és indokolja mindegyik megalapozottságát. A püspökökről: miután nem győzzük pénzzel csillapítani végtelen kapzsigásukat, az uralkodó jogosan intézkedik jövedelmük nagyságáról és annak felhasználásáról. Az egyházi bíróságokról: eddig a bíróság eszköz volt a püspök kezében, aki egy személyben volt vádló és ítélkező bíró. Ezért rendkívül helyesen teszi az uralkodó, hogy szabályzatot készített a Konzisztórium (bíróság) működéséről. A plébánosokról: nagyon helyes, hogy korlátozzák számukat, mert a fölösleg a nép terhére volt, az állam kárára és a püspök hasznára. A szerzetesekről: Nagyon helyes, hogy megtiltják nekik a fölösleges vándorlást a kolostoron kívül, mert az igen sok erkölcsi rossznak a forrása. A templomok építéséről: helyes, hogy engedélyhez kötik építésüket, mert ezzel kímélik a híveket a felesleges kiadásoktól. Az iskolákról: rendkívül jót tesz az uralkodó azzal az előírásával, hogy minden helyen iskolát kell fenntartani az egyháznak és hogy azok tevékenységét tanfelügyelőkkel ellenőrizteti, főleg a tanterv és a fegyelem betartását.

A temetések módjának rendezése valóságos lázadást váltott ki a nép körében. Pedig az egésznek, főleg a halottcsókolás betiltásának, egészségügyi jellege van és nemcsak a pravoszláv hívekre vonatkozik.

Az ünnepnapok leépítése nagyon helyes, mert túl sok van belőle.[20]

Beadványának végén Orfelin javaslatot tesz az egyházi és iskolai intézmények további radikális reformálására a felvilágosult világ követelményeinek értelmében.

Orfelinhez hasonlóan Dositej Obradović is magáévá tette a felvilágosultság eszmevilágát és ennek szellemében ő is bírálat tárgyává tette a feudális privilégiumok alapján védelmezett egyházi autonómia jellegét, a kiváltságok alapjáról a polgári jog területére akarta áthelyezni a szerb nép önkormányzati formáit.[21] Orfelin és Obradović felfogása tükrözte a 18. század fordulóján erőteljesen kibontakozó szerb polgári elemek törekvését egy szélesebb, modernebb szerb autonómia megteremtésére, amely jobban integrálja a birodalom különböző területein élő szerbeket mint azt az egyházi privilégiumok jogrendszerén álló feudális önkormányzati rendszer tette. Ezek a törekvések azonban már átvezetnek bennünket a polgári jogrendszer alapján a 19. század második felében kiépülő szerb egyházi, iskolai és kulturális autonómia világába, amely azonban már nem tárgya ennek a tanulmánynak.

Befejezésül ismertetjük a személyi elven alapuló feudáliskori autonómia fő intézményeit és azoknak a jogi állását, ahogyan azt Fényes Elek 1847-ben kiadott ismertetőjében összefoglalta.[22]

A görögkeletiek egyházi dolgaikban egészen szabadok a katolikus püspökök joghatóságától és egyedüli egyházi főnökük a karlócai érsek. Ez az egyházban minden pátriárkai jogot gyakorol, bár ennek címét nem viseli. A karlócai érseket a szerb nép kongresszusán választják. A megválasztott érseket a királynak kell megerősíteni hivatalában.[23] A görögkeleti egyházhoz Magyarországon hét püspökség tartozik: a temesvári, a verseci, az aradi, az újvidéki, a pakraci, a károlyvárosi és az óbudai. Ezeket a püspökök abból a három személyből, általában szerzetesből választják, akiket a karlócai érsek kijelöl. A megválasztott püspököt is a királynak kell megerősíteni, és ugyancsak a király tartja fenn magának azt a jogot, hogy engedélyezze a püspök áthelyezését az egyik püspökségből a másikba. A király képviselője, az ún. királyi biztos jelen van a görögkeleti egyház kongresszusának és zsinatainak az összejövetelein, és a király nevében ő iktatja be hivatalába mind az érseket mind pedig a püspököket.[24]

A görögkeletiek 1791-ben elnyerték a törvényeken alapuló vallásszabadságot és az ország többi polgárával azonos jogokat. Egyházuk kormányzatát viszont saját kongresszusuk és zsinatuk intézi. A kongresszust rendszerint akkor hívják össze, ha érseket kell választani. Ez jelenleg 100 tagból áll, kikhez a nemesség 25, a papság 25, a polgárság 25 és a határőrvidéki katonaság is 25 követet küld.[25] A magyarországi görögkeleti egyház püspökségeiben 1951 plébánia, 2612 lelkész és 1 822 599 hívő található.[26]

A görögkeleti szerbek iskolarendszerével kapcsolatban is közöl adatokat Fényes Elek. Iskoláikat az egyház tartja fenn, és ezek 6 tankerületre oszlanak, úm. a bácsi, a temesvári, a karánsebesi, a szerémi, a nagyváradi és a budai tankerületre. Minden iskolai kerületnek van egy igazgatója, akik viszont egy főigazgató felügyelete alatt állnak. A tanítókat két

tanítóképzőben képezik ki: az egyik Aradon van a román tanítók, a másik pedig Zomborban a szerb tanítók számára. Mindegyik tanítóképzőben az igazgató mellett megtalálhatjuk a hitoktatót és 3 professzort, akik közül az egyik a magyar nyelvre tanítja a növendékeket. Középiskolájuk Versecen és Újvidéken van. A karlócai érseki líceum a legrangosabb görögkeleti iskola Magyarországon, ahol 1839-ben 6 profeszor 247 diákot oktatott. Az 1273 elemi iskolai tanítóval és a 26 közép- és felsőiskolai tanárral együtt a görögkeleti egyház Magyarországon 1299 pedagógust tart el. Az iskolafenntartás kiadásait elsősorban alapítványaikból fedezik, amelyeknek kezelését egy elnökből és hét küldöttségi tagból álló kuratórium (deputatio) intézi, akiknek több tisztviselő is a rendelkezésére áll. Az alapítványokon kívül az iskolák fenntartására minden egyházközség beküldi azt a pénzt, amely minden istentisztelet alkalmával az ún. „második tálcán" összejön a hívek adományaiból.[27]

Hogy az alapítványi rendszer milyen hatalmas anyagi bázist biztosított a szerb autonómiának, arra nézve csak néhány adatot hozunk fel. 1749–1768 között egyedül a szerémi egyházmegyében 41 000 forintot adományoztak a hívek és a papság az iskolák fenntartására. Ez az ún. „nemzeti klerikális alapítvány" 1892-ben 2 250 000 forintra növekedett. Szerb földbirtokosok, kereskedők és polgárok 52 alapítványt tettek az iskoláztatás és a kultúra javára, amelyek a világháború előtt 19 millió korona tőkét jelentettek. Ezek közül egyedül Tököly Sava alapítványa a Budapesten tanuló szerb egyetemisták lakására és ösztöndíjazására 1 millió forintos tőkével rendelkezett. Az uralkodó rendelete alapján az alapítványoknak csak a kamatát lehetett költeni, a tőkét pedig külön bizottságok kezelték, szigorú felügyelet és elszámolási kötelezettségek mellett. Ez vonatkozott nemcsak az országos jellegű alapítványokra, hanem a magánosok és a városok alapítványaira is. Rendkívül gazdagok voltak Szabadka, Újvidék, Zombor, Pancsova, Temesvár és Budapest pravoszláv iskolai alapítványai; ez utóbbinak pl. az első világháború előtt 1 000 000 forintos tőkéje volt.[28]

Az önkormányzat jelentős előnye, de talán még nagyobb gondja volt a magyarországi szerbeknek. Nemcsak azért, mert az autonómia politikai jogának biztosítása, alakítása, és gyakorlása miatt állandó küzdelmet kellett vívniuk az államhatalommal, az általunk tárgyalt korszakban az uralkodóval és a magyar rendekkel, hanem azért is, mert az autonómia rengeteg feszültséget jelentett a szerbség beléletében is, elsősorban a pravoszláv konzervatív papság és a haladó, fölvilágosult szerb polgárság között.[29] Ezek a feszültségek azonban az autonómia lényegét nem érintették – megmaradtak a korabeli parlamentáris kereteken belül, a nyílt és sokszor drasztikusan szókimondó vitákban és szócsatákban, az ugyancsak sokszor szenzációs lelepzésekben. Mindezek azonban együttvéve sem voltak annyira károsak, hogy döntő módon gátolták volna a szerb vallási, iskolai és kulturális autonómia hatásosságát Magyarországon.[30]

1 A magyar szóhasználat az „autonómia" helyett inkább „önkormányzatot" emleget, és ilyen címszó alatt ismerteti: Magyar Jogi Lexikon, Budapest 1904, V. 753; Magyar Történelmi Fogalomtár (szerk. Bán Péter), Budapest 1989, II, 80–81.

2 Lásd a Révai Lexikon és a Magyar Történelmi Fogalomtár következő címszavaiban: Jászság, Hajdúkerület, Szepesi kerület, Szászok földje, Szabad királyi város, Székely-jog, Székelyföld.

3 Lásd a Révai Lexikon és a Magyar Történelmi Fogalomtár következő címszavait: Nemesség, Nemesi kiváltságok, Református egyház, Görögkeleti egyház, Egyházi rend.

4 Magyar Jogi Lexikon, i.m., VI, 112–114: Privilégium; Magyar Történelmi Fogalomtár, i.m. I, 259: Kiváltság.

5 Magyar Történelmi Fogalomtár, i.m. I, 23: Államegyház, 26: Államvallás.

6 Magyar Jogi Lexikon, im. III, 772–774: Görög-keleti szerb egyház.

7 A szerb privilégiumok kivonatos fordítását l. Szalay László, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz, Pest 1861, 21–38; latin nyelvű szövegeit u.o. a Függelék Okmánytárában (mi a német nyelvű kiadást használtuk: Das Rechtsverhältniss der Serbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone, Leipzig und Pest 1862). A privilégiumok legalaposabb szerb feldolgozása: Stevan Simeonović-Čokić, Srpske privilegije. In: Dušan Popović, Vojvodina I–II, Novi Sad 1939, II, 48–85. Kritikai kiadásuk, szerb fordítással: Jovan Radonić – Mića Kostić, Srpske privilegije od 1690 do 1792. Beograd, 1954, 19–96.

8 A szerbek személyi és területi autonómiájának előnyeivel és hátrányaival először Tököly Száva foglalkozott az 1790/91. évi temesvári száborban elmondott beszédében. A Tököly által hangoztatott felfogást, hogy ti. I. Lipót a területi autonómiát nem Magyarország területén akarta megadni a szerbeknek, hanem Szerbiában, részletesen indokolja: Kamenko Subotić, O ideji srpske vojvodine i narodno–crkvene autonomije na koncu XVII veka, in: Letopis Matice srpske, knj. 183, sv. 3,16–49. A szerbek autonómiájának megítélése körüli eltérő szerb álláspontokat ismerteti: Dimitrije Ruvarac, O srpsko narodno-crkvenoj avtonomiji u Ugarskoj (od 1690–1903). Sremski Karlovci, 1926.

9 Jovan Radonić: Vojvodina od Velike seobe (1690) do sabora u Krušedolu (1708), in: Vojvodina II, i.m. 27–28.

10 U.o. 36–37; Simeonović–Čokić: Srpske privilegije, i.m. 61.

11 Slavko Gavrilović: A szerbség magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései, in: A szerbek Magyarországon, Szeged, 1991. 96.

12 Slavko Gavrilović – Nikola Petrović: Temišvarski sabor. Novi Sad–Sremski Karlovci, 1972. Sajnálatos, hogy Tököly beszédét az egyébként teljességre törekvő kötet nem közli, arra hivatkozva, hogy nem került be a Szábor jegyzőkönyvébe és még a beszéd elhangzását is megkérdőjelezi, annak ellenére, hogy a beszédet teljes egészében leközli a Letopis Matice srpske, knj. 105, 94–129.

13 Bánát 1780. évi lakosságának etnikai összetételét ismerteti: Karl Czoernig: Ethnographie der Österreichischen Monarchie, I–II, Wien 1855, I, 24. E szerint Bánátban 1780-ban volt 181 639 román, 78 780 szerb, 43 201 német, francia és olasz, 8 683 bolgár, 5 272 cigány, 353 zsidó.

14 Slavko Gavrilović: A szerbség magyarországi bevándorlásának kérdései, i.m. 103–106; Szakály Ferenc, Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben, in: A szerbek Magyarországon, i.m. 38–40.

15 Szakály Ferenc: A szerbek Magyarországon..., im. 39.

16 Dimitrije Ruvarac: Postanak i razvitak srpske crkveno-narodne avtonomije, Karlovci 1899, 4–7. Szerinte I. Lipót privilégiumai elsősorban Čarnojević pátriárkának a jogállását szabályozták; a szerbek perszonális autonómiáját az 1790/91. évi magyar országgyűlés XXVII. tvny. adta meg. Az egyházi és az iskolai önkormányzatot az országgyűlés 1848. évi XX. törvénycikke is garantálta a szerbeknek és a románoknak, de az autonómiát a forradalmi és az azt követő események miatt igazában csak a Kiegyezés utáni 1868. évi országgyűlés IX. törvénycikke biztosította.

17 A szerb kiváltságokkal kapcsolatos korabeli szerb, magyar és osztrák álláspontokat ismerteti: Hegedűs Antal, A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon, in: A szerbek Magyarországon, i.m. 129–132.

18 A Regulamentumok és a Systema Consistoriale szövegeinek szerb fordítását közli: Manojlo Grbić, Karlovačko vladičanstvo I–III, Karlovac 1891, II. 261–306, l. még: Radonić–Kostić: Srpske privilegije, i.m. 97–178.

19 Zaharija Orfelin: Predstavka Mariji Tereziji, Novi Sad, 1972 (a kiadvány közli a beadvány eredeti német szövegét és annak szerb fordítását). Szó van benne a püspökökről (15–26); az egyházi bíráskodásról (27–34); a papságról, anyagi visszaéléseikről és karrierizmusukról (35–78); az iskolákról és a művelődési állapotokról (79–80); a temetkezési szokásokról (81–84); az ünnepnapok reformjáról (85–93); Orfelin reformjavaslatairól (111–167).

20 Az ünnepek és a régi naptár vallási és nemzetfenntartó jelentőségéről a szerbek életében részletesen ír: M. Grbić, Karlovačko vladičanstvo, i.m. 19–45.

21 Dositej Obradović és Zaharije Orfelinnek a kiváltságok megítélésével kapcsolatos szerepét elemzi: Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Budapest, 1975. 38–43.

22 Fényes Elek, Magyarország leírása, Pest 1847. I–II.

23 U.o. I, 183–184.

24 U.o. I, 44.

25 U.o. I, 116.

26 U.o. I, 44.

27 U.o. 45, 179–180.

28 Stanoje Stanojević, Narodna enciklopedija, Beograd, 1929. IV., 365–367: „Srpski narodno-crkveni fondovi".

29 Erről a szerbek közötti belső ellentétekről szól Dimitrije Ruvarac: Postanak i razvitak srpske crkveno-narodne avtonomije i.m., valamint Ilarion Ruvarac: Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Čarnojeviću patrijarhu. Beograd, 1896. 154.

30 Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. Budapest, 1940. I, 18–20.

Rezime

Personalna i teritorijalna autonomija Srba u Ugarskoj između 1690 i 1868

U Ugarskoj su postojali različiti oblici personalne i teritorijalne autonomije. Teritorijalnu autonomiju su posedovale istorijsko-geografske jedinice (Hrvatska napr.) kao i pojedina upravna tela. Personalnu autonomiju su imale one grupe koje se nisu vezivale za određenu teritoriju (različite crkve, članovi katoličkog klera, plemići itd.). Ovakve autonomije su prevashodno značile izuzeće (exemptio), odnosno, neku vrstu posebnog prava koje je omogućavalo specifične privilegije. Autor poklanja posebnu pažnju položaju srpskog življa koje je uživalo crkvenu personalnu autonomiju faktički do prestanka Austro–Ugarske monarhije. Istorijski izvori dokazuju, da je ovaj oblik autonomije tražen od strane Srba u Ugarskoj, mada je pitanje teritorijalne autonomije bilo na dnevnom redu sve do 1914. U članku se nabrajaju i ove težnje u okviru naznačenog vremena. Te težnje nikad nisu bile ostvarene, ali su se oblici personalne autonomije stalno obogaćivali.

Summary

Personal and territorial autonomy of the Serbs in Hungary between 1690 and 1868

Minorities in Hungary have had various forms of personal and territorial autonomy. Territorial autonomy belonged to geographical entities with a special history (like Croatia), and to certain administrative units. Those groups which could not be identified with a particular territory (like churches or the nobility) had a personal autonomy. These autonomies meant exceptions, special rights and privileges. The author has devoted a particular attention to church-based personal autonomy which the Serbs possessed until the demise of the Austro–Hungarian Monarchy, Historical sources offer evidence thet this was the kind of autonomy requested by the Serbs – although the issue of territorial autonomy was also on the agenda until 1914. The article offers an analysis of the endeavors of the Serbs in Hungary regarding autonomy. All requests were never fulfilled, yet one may observe a steady evolution of various forms of personal autonomy.

Csehák Kálmán

A SZERB NEMZETI EGYHÁZI ÉS ISKOLAI AUTONÓMIA A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

A XIX. század, különösen annak második fele, a nemzeti államok megalakulásának a kora Európában. Nyugat-Európában ez a folyamat többnyire be is fejeződött, bár sehol sem jöhetett létre teljesen tiszta nemzeti állam, mert a lakosság nemzeti összetétele ezt nem tette lehetővé, de ott mindenütt kisebb volt az a „kritikus massza", a nemzeti kisebbségek tömege, amely ezt a folyamatot lelassíthatta, netán teljesen meg is állíthatta volna. Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon sem, nem ez volt a helyzet. A kiegyezések évében (osztrák-magyar kiegyezés 1867-ben, horvát-magyar kiegyezés 1868-ban) Magyarország lakosságának a nemzeti összetétele kb. fele-fele arányú volt (fele magyar, fele nem magyar nemzetiségű, ha pedig Horvát- és Szlavónországot is ide számítjuk, akkor valamivel több volt a nem magyar mint a magyar nemzetiségű). A főleg magyar uralkodó struktúrák ennek ellenére, de a kor szellemének megfelelően, magyar nemzeti államot akartak teremteni. Ezért született meg a magyar politikai nemzetről szóló elmélet, amelyre aztán a nemzeti egyenjogúságot szavatolni kívánó ún. nemzetiségi törvény épült. A politikai nemzet fogalma szerint Magyarországon csak egy politikai nemzet létezett – a magyar, amelynek egyenjogú tagjai voltak a magyar, a román, a szlovák, a szerb, a német, stb. anyanyelvű vagy nemzetiségű polgárok. Tarthatatlan elmélet? Igen! De nem nagyobb mértékben, mint a XX. század utolsó évtizedeiben nemzetekre és nemzetiségekre, államalkotó népekre és nemzeti kisebbségekre osztani egy ország, egy állam polgárait akkor, amikor már csak szabad polgárokról lehet és szabad beszélni Európában. A politikai nemzetről szóló elmélet már régen a történelem lomtárába került és hamarosan oda fog kerülni ez az újabb keletű felosztást és megosztást szorgalmazó és szolgáló elmélet is, bár nagy erőfeszítések történnek annak érdekében, hogy tartósan rákényszerítsék a szabad polgárokra.

A magyarországi nem magyar nemzetiségek már 1867-ben, tehát az osztrák-magyar kiegyezés évében, közös programot dolgoztak ki törvényjavaslat formájában a nemzetiségek nemzeti egyenjogúságának biztosítása céljából.[1] E törvényjavaslat, amely „kisebbségi javaslat" címen szerepelt

az 1868. november 24-e és 29-e között zajló képviselőházi vitában, első paragrafusa kimondja: „Magyarországon a következő történeti országos népségek, ú.m. a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek, egyenjogú, országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosíttatik.

Minden nemzetnek joga van nemzeti zászlóját, mint nemzetisége külső kifejezését használni; nyilvános politikai ünnepélyek alkalmával és a nyilvános épületeken mindazonáltal a magyar korona zászlaja mellett."

A továbbiakban a vármegyék, illetőleg kerületek és a választói kerületek nemzeti alapon történő kikerekítéséről szóló, a teljesen egyenjogú nyelvhasználatról, képviseltetésről a képviselőházban, az országgyűlés felsőházában, a központi hatóságoknál, fellebviteli törvényszékeknél, a vármegyék, illetőleg kerületek élén és egyebütt, azzal, hogy a törvényhozás és a központi hatóságok hivatalos nyelve a magyar, stb.

Ezzel szemben az 1868. évi „nemzetiségi törvény" kimondja, hogy Magyarország „egységes nemzeti állam" amelynek lakói „az egységes magyar politikai nemzet" tagjai tekintet nélkül arra, hogy magyar, román, szerb, szlovák stb. az anyanyelvük, illetve nemzetiségük. Tehát a törvény a nemzetiségeket nem ismeri el államalkotó nemzetnek, de van annyira liberális, hogy kimondja a nemzetiségek polgári egyenjogúságát (ilyen szóhasználatban a magyar is csak nemzetiség!), s szabad nyelvhasználatot az alsófokú közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, az alsó és középfokú oktatásban; továbbá az egyletalapítási jogot, és ami nagyon fontos, az egyházi, és ezen belül az iskolai és művelődési autonómiát.

Az 1868. évi népiskolai törvény kimondta az általános elemi iskolai tankötelezettséget a lakosság anyanyelvén történő oktatással. Rendelkezett az állami népiskolák és tanítóképzők felállításáról is, továbbá a felekezeti iskolák feletti állami felügyeletről, megszabva mely tantárgyakat kell kötelezően tanítani, bizonyos fokig a tanmenetet, a módszereket és anyagokat is. Kétségtelen, hogy ez a törvény a polgári haladás vívmánya volt.

A XIX. század utolsó évtizedéig a házasságkötés, az anyakönyvvezetés, a házassági ügyekben való bíráskodás az egyházak hatáskörében maradtak. Ezen a téren előrelépésre a polgárosodás felé csak 1894-ben történt, akkor amikor az egyházi házasságkötés mellett bevezették és kötelezővé tették a polgári házasságkötést és az egyházi anyakönyvvezetés mellett az állami anyakönyvvezetést is. A polgári házasságkötés és anyakönyvvezetés kötelezővé, az egyházi pedig az egyházak és a hívők magánügyévé vált.

Az egyházak vagyonukra és hatalmas bevételeikre támaszkodva továbbra is nagy szerepet töltöttek be a népművelést, a közoktatást és az iskolák fenntartását illetően.

Még a „nemzetiségi törvény" meghozatala előtt, 1868. június 24-én a magyar országgyűlés, rövid tárgyalás után, elfogadta a görögkeleti vallásúak ügyében hozott törvényt, amely a szerb-román egyházi-politikai vitát

tisztázta. E törvény, egyrészt, elismerte a szerb nemzeti egyházi kongresszus hivatalos jellegét, másrészt jóváhagyta az erdélyi román görögkeleti püspökség érsekségi rangra való emelését.[2]

Ez a görögkeleti vallásúak ügyében hozott törvény, amely az 1868: IX. törvénycikk jelzést viseli, mindkét egyháznak, tehát a szerb és a román görögkeleti egyháznak egyaránt, önkormányzati jogokat biztosít azzal, hogy meghagyja az uralkodó (a magyar király) felügyeleti jogát ezen önkormányzatok felett. Mindkét metropólia híveit feljogosítja egyházi, iskolai és az ezekre vonatkozó alapítványok létesítésére és önálló kezelésére. E célból időnként egyházi kongresszusokat tarthatnak azzal, hogy azok megtartását idejében be kell jelenteniük, az ott alkotott szabályokat pedig az uralkodóház jóváhagyására fel kell terjeszteniük. E szabályok értelmében egyházi, iskolai és alapítványi ügyeiket önállóan kezelik és igazgatják saját közegeik útján.[3].

Az egyházi és iskolai alapok ügyében – szerb vonatkozásban – 1868. augusztus 10-én külön rendelet jelent meg Legfelsőbb Rendelet a görögkeleti szerb metropolita egyházi, iskolai és ezekre vonatkozó alapítványi ügyeinek szabályozása tárgyában címmel[4], amelyet a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter terjesztett az uralkodó elé. Ez a rendelet továbbra is teljhatalmat biztosít a szerb ortodox egyháznak és a patriarchának nem csupán egyházi ügyekben mint amilyen a lelkészek kinevezése és javadalmazása, a zárdai papság személyzete és a püspökök javadalmazása; a helyi egyházközségek szervezése; a consistoriumok és a metropólia egyházi iskolai tanács szervezése és a lelkészi pályázatok megvizsgálásának a módja, hanem a szerb iskolák ügyében, valamint a zárdajavak és a szerb nemzeti alapok kezelése ügyében is, amivel biztosítva volt a szerb iskolák pénzelése.

A szerb iskolákról szóló rész kimondja, hogy minden gyermeknek kötelező iskolába járni élete hetedik évétől tizenkettedik életévéig (Horvát- és Szalvónország hegyvidékein 8–13. életévig). Minden község köteles iskolát nyitni és tanítót tartani, ha 50 iskolaköteles gyermek van a településen. Egy tanítóra legtöbb száz gyermeket lehet bízni, tehát ha a tanulók száma meghaladta a százat, akkor két, a kétszázat, akkor három, a háromszázat, akkor négy tanítóról kellett a településnek gondoskodnia, és így tovább. A mai fogalmak szerint a száz tanuló hatalmas megterhelést jelentett a tanítóra nézve, de ez így volt rendezve országos szinten. Másrészt, a település köteles volt minden tanító számára tantermet és tanítói lakást biztosítani, vagy ha lakást nem tudott adni, akkor megfelelő kárpótlásról kellett gondoskodnia. Azok a helységek, amelyekben nem volt ötvennél több iskolaköteles gyermek, társulhattak, hogy közösen állítsanak iskolát azzal, hogy az iskola az iskolaköteles tanulóktól nem lehetett fél órányi járásnál távolabb. Különben a társult települések kötelesek voltak közös tanítót tartani, aki a tanulókhoz járt ki tanítani a település által biztosított tanteremben.

A továbbiakban a rendelet kimondja, hogy csak jóváhagyott tankönyveket szabad használni, azzal, hogy a hitoktatásra vonatkozó tankönyvet a

püspöki zsinat, a többit pedig az iskolai főhatóság előterjesztésére a kormány hagyja jóvá.

A Legfelsőbb Rendelet 31. paragrafusa kimondja: „szerb népiskolákban a szerb nyelv az oktatási nyelv." A „többségi", illetve az „államnyelvről" nincs említés. De a 32. paragrafus meghatározza a tantárgyakat. E szerint „A szerb népiskolák számára következő tantárgyak vannak szabályszerűen előírva: hittan, az ó, s főként az új testamentom bibliai elbeszéléseivel, a két egyházi szláv olvasókönyv (csaszlavacz és zsoltár), valamint a sz. evangéliumok és levelek s az előírt szent legendák olvasása, egyházi éneklés, a szerb nyelv, az illető Cyrill olvasás- és írás tanítással, számolás, szépírás, a melyek mellett a testgyakorlatot is mindenütt be kell hozni, mint kötelező tantárgyat..." A 62. paragrafus viszont kimondja: „A görög-keleti vallású szerb gyermekeket idegen elemi és főiskolákon (felsőbb fokú iskolát kell alatta érteni – a szerző megjegyzése), valamint más nyilvános vagy magán intézetekbe vallástanra az illető görög-keleti lelkipásztorok tanítják, minden iskolai év végével velök nyilvános vizsgát tartsanak, s erre az illető consistoriumnak jelentést tesznek." A 63. paragrafus szerint görögkeleti felekezeti magániskolát engedély nélkül senki sem állíthat fel, engedélyt pedig csak az kaphat, aki az előírt képesítési bizonyítványokkal bír (ez vonatkozott, különben, minden más magániskolára). A 75. paragrafus meghatározza, hogy „az összes szerb nemzeti iskolák felett" a „főigazgatást" a szerb patriarcha gyakorolja az iskolai főhatósággal együtt." Az iskolai főhatóságnál iskolaügyekben a világi iskolai felügyelő az előadó (76. par.), azzal, hogy az iskolai főfelügyelőt a metropolitai egyháztanács, mint iskolai főhatóság előterjesztésére az uralkodó nevezi ki (77. par.).

A Legfelsőbb Rendelet V. része a zárdajavak és a szerb nemzeti alapok kezelését szabályozza. Ennek a résznek az első paragrafusa kimondja, hogy „A nemzeti-egyházi javak vagy a metropólia, vagy a püspökségek egyes egyházak és egyházközségek, az iskolák és zárdák tulajdonához tartoznak; vagy pedig alapokból és alapítványokból állanak, amint ezt a szerb nemzetnek adott kiváltságok tanúsítják."

A második paragrafus szerint „a szerb patriarcha és karloviczi metropolita az összes nemzeti egyházjavak és alapítványok természetes főgondnoka és képviselője". Az egyházmegyékben „az egyházi-nemzeti javak gondnoka és főfelügyelője az illető megyés püspök", állapítja meg a 3. paragrafus. A 4. paragrafus a vagyon kellő biztosítását szolgáló leltárak készítéséről, az 5. a zárdajavak igazgatását a „nemzeti alap központi igazgatóságára" bízza, amely a kezelés módját ideiglenesen megszabja, egyben tervezetet dolgoz ki, amelyet a legközelebbi „nemzeti congressus elé (fog) terjeszteni végelfogadás végett." A 6. paragrafus a zárdajavak jövedelmének a kezeléséről intézkedik. Eszerint a fölöslegnek a fele, amely az évi kiadások fedezése után fennmarad, a zárdaalapba kerül a vagyon gyarapítása céljából, a másik fele pedig „népművelési czélokra az iskolai vagy clericalis alapba" folyik be.

A karlócai pátriárka és metropolita közvetlen gondnoksága alatt két szerb alap állt: „A clericalis vagy karloviczi iskolai alap", amelyet Pavle

Nenadović karlócai érsek és metropolita alapított 1749. augusztus 10-én; a másik 1769-ben keletkezett „elidegeníthetetlen nemzeti alap" néven. Ezt a két alapot egymástól elkülönítve kellett kezelni. Ezekre az alapokra nézve is a magyar kormánynak csak „legfőbb felügyelete" volt. A clericalis alap jövedelmét a hittudományi és más iskolák – így a gimnáziumok és felső tanintézetek – pénzelésére fordítják, „az elidegeníthetetlen nemzeti alap" jövedelmeit pedig a püspökök javadalmazására, valamint a püspöki lakok fenntartására fordítják, ha az egyetemleges püspöki jövedelmek nem elegendőek ezen költségek fedezésére, valamint az egyházi consistoriumok, az egyházmegyei templomok és lelkészek segélyezésére. Az idevágó kérdéseket a Legfelsőbb Rendelet 7–9. paragrafusai szabályozzák.

A 14. paragrafus kimondja, hogy minden „egyház-nemzeti javak és alapok a nemzeti congressus ótalma alatt állanak, mely azok fenntartása és helyes s szabályszerő hovafordítása felöl meggyőződést szerezvén, czélszerű rendszabályokat fog előírni és az egyház, iskola, népművelés és közérdekű czélok előmozdítására szolgáló forrásokról gondoskodik". A megszorítás csupán annyi, hogy az uralkodó „legfelsőbb jóváhagyása nélkül" nem lehet az egyháznemzeti javakat és alapokat elidegeníteni, tőkéjét kisebbíteni, megterhelni vagy elzálogosítani.

Az V. rész B) bekezdése intézkedik „Az egyház-nemzeti alapok és jószágok igazgatásáról." Az igazgatóságot a patriarcha és metropolita vagy a metropolitai adminisztrátor és három asszisztens képezi, valamint az érseki nemzeti titkár, azzal, hogy a három asszisztens közül egy „a lelkészi, egy a katonai s a harmadik a polgári osztályból való" kell, hogy legyen. Ezekhez hozzá kell adni egy jószágfelügyelőt, egy ügyészt és egy számvevőt, irodai személyzettel együtt. A három asszisztenst a patriarcha-metropolita kijelölése alapján a magyar kormány nevezi ki.

A görögkeleti szerb egyházi kongresszus[5] hatáskörébe tartozott minden olyan ügy, amely a Magyarországon (Horvát-Szlavon országokkal együtt) élő görögkeleti szerb nép autonómiáját van hivatva irányítani egyházi, iskolai, művelődési, oktatási és jótékonysági ügyekben, és ezen tevékenység anyagi alapját képező szerb nemzeti alapítványok, egyházi és kolostori vagyon kezelésének mikéntjét megszabni. Mondhatnánk így is: a magyarországi szerb nép autonómiájának a parlamentje.

A kongresszus 75 választott képviselőből állt. Ebből 25 egyházi, 50 pedig világi személy volt. A 75 választott képviselő mellett a kongresszus tagja volt még a karlócai érsek és görögkeleti szerb metropolita és patriarcha, valamint mindegyik görögkeleti szerb megyés püspök az egyházban betöltött méltóságuknál fogva.

A statútum szerint a képviselői mandátum három évre szólt. A képviselők saját lelkiismeretük és belátásuk szerint alakították ki álláspontjaikat minden kérdésben, nem pedig az őket megválasztók utasításai alapján.

A kongresszusi képviselők látszólagos függetlensége ellenére az egyház is meg a szerb politikai pártok is nagyon nagy gondot fordítottak arra, hogy kik kerüljenek be a kongresszusba. A kongresszuson ugyanis mindig

nagy volt a küzdelem, egyrészt az egyházi és a világi képviselők, másrészt az egyes politikai pártok között. Míg az egyház a saját befolyását akarta érvényesíteni, addig világi képviselők révén a szerb politikai pártok a polgári, azon belül pedig a saját politikai befolyásukat igyekeztek növelni, a többség megszerzése révén pedig a kongresszus politikai, gazdasági és gazdaságpoiltikai irányvonalát meghatározni úgy, ahogyan az az illető politikai pártnak a legjobban megfelelt. Addig míg a szerb pártpolitikai élet Svetozar Miletić vezetése alatt egységes volt, addig a harc többnyire az egyházi és a polgári irányvétel között dúlt. Később az egymással rivalizáló szerb politikai pártok egymás közötti harca nyomta rá a bélyegét mind a kongresszusi képviselők megválasztására szervezett választási küzdelemre, mind pedig magának a kongresszusnak a működésére és határozatainak a milyenségére. Különösen a Jaša Tomić vezette Radikális Párt igyekezett nagy szerb tömegeket megmozgatni a kongresszusi képviselők megválasztásakor, hogy biztosítsa magának a kongresszusi többséget. Hatalmas anyagi javak hovafordításáról és kezeléséről volt ugyanis szó, ami a politikai életre is kihatott. Ezért a mindenkori magyar kormány is, meg az uralkodó is, igyekezett befolyásolni a választásokat, meg magának a kongresszusnak a munkáját. Ezeknek a pártpolitikai küzdelmeknek az ismertetésébe azonban ez alkalommal, nem bocsátkozunk bele. E helyett inkább folytatjuk a kongresszus alapszabályainak az ismertetését.

Mivel a kongresszusi képviselők választását mindig hatalmas politikai érdeklődés kísérte, az alapszabályok értelmében megválasztásuk érvényességét illetően a kongresszus döntött. Ezért a kongresszusnak jogában állt megbízottat kiküldeni a kongresszusi képviselők választása érvényességének megvizsgálására. A megbízott kiküldését mindig előre be kellett jelenteni a politikai hatóságoknak, hogy azok megtehessék a rend fenntartására szükséges intézkedéseket és biztosítsák, hogy a kongresszusi megbízott eleget tudjon tenni feladatának.

Az alapszabály szerint az egyházi kongresszust minden harmadik évben meg kellett tartani, szükség szerint rendkívüli kongresszust is össze lehetett hívni, de azzal a megszorítással, hgoy minden kongresszust be kellett előzőleg jelenteni az uralkodónak, aki a kongresszuson királyi biztos által képviseltette magát. A királyi biztosnak a kongresszus tárgyalásaiba és határozataiba nem volt beleszólása, és annak törvényes működését sem akadályozhatta.

A kongresszus rendszerint hat hétig ülésezett.

A statútum kimondja, hogy a kongresszust a metropolita és patriarcha, ha ennek széke üresedésben van, a metropóliai egyházi tanács hívja össze, de az uralkodó előzetes jóváhagyásával. Az uralkodónak joga volt elnapolni a kongresszust, fel is oszlathatta azt. Ilyen esetben a kongresszusi képviselők megválasztása érvényét vesztette. Viszont a metropolita-patriarcha köteles volt három hónapon belül jelentést tenni az uralkodónak új kongresszus összehívása végett.

A kongresszus határozta meg saját ügyviteli rendjét és állapította meg napirendjét. A kongresszus megalakítottnak akkor nyilváníthatta magát,

ha a megválasztott képviselők több mint fele igazolást nyert és a kongresszusi képviselőket is megválasztotta. Határozatképességgel akkor bírt, ha a kongresszusi tagok abszolút többsége jelen volt, a határozatokat pedig a jelenlevő képviselők általános többségével hozta.

A kongresszus elnöke a karlócai érsek, a görögkeleti szerb metropolita-patriarcha, vagy ha a metropolita-patriarchai szék üresedésben van, a felszentelés szerinti legidősebb püspök. A világi rendből választották az alelnököt, aki a kongresszusi időszak alatt helyettesítette az elnököt, ha az akadályozva volt. A jegyzőket is a kongresszus választotta minden egyes ülésszakra. A jegyzőkönyvet a kormány kívánságára hitelesítés után hiteles másolatban fel kellett terjeszteni a miniszterelnökhöz. A hitelesítést az elnök, az alelnök és a jegyző sajátkezű aláírásával végezte.

A kongresszusi határozatokat a kongresszus elnöke, illetve a kongresszusi választmány hirdette ki és hajtotta végre. A kongresszus nem fogadhatott küldöttségeket; egyénekkel, testületekkel vagy hatóságokkal pedig csak a kongresszusi elnökség útján érintkezhetett. A kongresszusi ülések nyilvánosak voltak, azokon a rendet és a csendet az elnök volt köteles fenntartani. A hallgatóságnak csendben kellett végighallgatnia az üléseket.

A kongresszus hatáskörébe tartozott a görögkeleti szerb egyházi önkormányzat fenntartásáról való gondoskodás és a metropolita-patriarcha, valamint a metropóliai közegek megválasztása, de nem terjedt ki a hatásköre a dogmatikai, hittanítási, szertartási és liturgiai ügyekre, valamint az egyházi fegyelemre és rendre vonatkozó vallásos fegyelemre. Ezek a kérdések a szinódus hatáskörébe tartoztak.

A kongresszus hatáskörébe tartozott viszont, hogy szabályozza az egyházpolitikai kérdéseket mint amilyenek a plébániák, esperességek és egyházmegyék szervezete; az egyházmegyék száma és területe; az egyházközösségek, az egyházmegyék és metropóliai hatóságok, egyházmegyei gyűlések és a görögkeleti szerb nemzeti egyházi kongresszus szervezete; a plébániai papság, a zárdabeli szerzetesek, az esperesek, a püspökök és a metropolita-patriarcha javadalmazása, és ezen kérdések szabályozására szabályozatokat hozzon. Úgyszintén a kongresszus hozta meg a hitfelekezeti alsóbb és felsőbb rendű iskolák és tanintézetek szervezésére vonatkozó szabályzatokat, sőt, az államtörvények korlátai között, magát a tanrendszert is. A papnevelde tanrendszerét viszont a püspöki zsinat szabályozta, azzal, hogy a világi tantárgyakat illetőleg ki kellett kérnie a nemzeti iskolai tanács véleményét.

A kongresszus hozta azokat a szabályokat is, amely a nemzeti egyházi javak, a zárdai javak, alapok és alapítványok igazgatására, ellenőrzésére és hovafordítására vonatkoztak, azzal, hogy tekintetbe kellett vennie a már említett 1868. augusztus 10-én kelt királyi rendeletet, amely jóváhagyta az 1865-ben megtartott kongresszus határozatait.

Továbbá a kongresszus állapította meg azokat a szabályzatokat is, amelyek a metropolita-patriarcha és a püspökök kezelése alatt álló nemzeti egyházi javak, alapok és alapítványok felügyeletére vonatkoztak, vala-

mint azt a szabályzatot is, amely a görögkeleti szerb nemzeti egyházi alapok- és alapítványokból való kölcsönök adásának a módját szabályozták.

Az egyházi és művelődési célokra fordítandó költségeknek a kongresszus által megállapított előirányzatait fel kellett terjeszteni a magyar kormány elnökének, hogy az ellenőrizhesse, hogy az alapok és alapítványok kezelése a szabályoknak megfelelően történik-e.

Új zárdákat felállítani, régieket bezárni csak az uralkodó jóváhagyásával lehetett; úgyszintén az egyházi javakat, alapokat és alapítványokat csak az uralkodó hozzájárulásával lehetett elidegeníteni, megterhelni vagy más célokra felhasználni.

A kongresszus hatáskörébe tartozott a görögkeleti szerb metropolita-patriarcha, a metropóliai egyházi tanács egyházi és világi tagjainak, a püspökök kivételével, továbbá az egyházmegyei iskolai előadók, az iskolai főelőadók és a nemzeti egyházi iskolatanács tagjainak, valamint a kongresszusi választmány tagjainak és póttagjainak a megválasztása, azzal, hogy az iskolai főelőadók és az egyházmegyei iskolai előadók választását megerősítés végett fel kellett terjeszteni az uralkodóhoz.

A statútum azt is meghatározta, hogy a választások általános szavazattöbbséggel a szavazólapok leadásával történnek.

A továbbiakban az alapszabály meghatározza, hogy a kongresszusi választmány 9 tagból áll. Elnöke a metropolita-patriarcha, tagjai egy püspök, két egyházi és öt világi személy, akiket a kongresszus saját kebeléből választ meg, éspedig egy püspököt tekintet nélkül a területre, egy egyházi tagot Magyarországról, egyet pedig Horvát-Szlavonországból, két világi tagot Magyarországról, kettőt Horvát-Szlavonországból, az ötödik világi tagot pedig a területre való tekintet nélkül. A tagok helyettesítésére póttagokat is választ a kongresszus: egy püspököt a püspök helyére, egy egyházit az egyházi tagok helyére, és hármat a világi tagok helyére, tekintet nélkül a területre. Az elnököt a püspök vagy annak helyettese helyettesítheti szükség esetén.

A kongresszusi választmány a kongresszusi ülésszak és a két kongresszus közötti időszak alatt a következő hatáskörrel bírt: előkészítette a kongresszusi javaslatokat, kihirdette és végrehajtatta a kongresszusi határozatokat, kinevezte az alapok, alapítványok és intézetek tisztviselőit közpályázat útján és a szükséges képesítés alapján, és elbocsátotta azokat, ha törvényellenesen vagy hanyagul végezték munkájukat. Továbbá közvetlenül felügyelt a nemzeti-egyházi javakra, ide értve az alapok, alapítványok, intézetek és zárdák javait, valamint azokat a javakat is, amelyek a metropolita-patriarcha és a püspökök által kezeltettek. Hatáskörébe tartozott még a kölcsönök engedélyezése a nemzeti-egyházi közkezelés alatt álló tőkéből, engedélyezte a rendkívüli és változó szükségletek fedezésére szolgáló összegeket az előirányzott kereteken belül; felülvizsgálta az alapok, alapítványok és intézetek számvevőségileg átvizsgált számadásait, és véglegezte az illető egyházmegyei hatóság által előlegesen átvizsgált zárdai és tanintézeti számadásokat.

A kongresszusi választmány, hogy a reá bízott feladatokat zavartalanul elvégezhesse, minden év márciusában, júniusában, szeptemberében és novemberében ülésezett a metropolita-patriarcha székhelyén. Szükség szerint rendkívüli üléseket is tartott. Az ülések jegyzőkönyveinek másolatát fel kellett terjesztenie a miniszterelnökhöz. Amellett, működéséről jelentést kellett adnia a kongresszusnak, és felelnie kellett neki működéséért. Ha kárt okozott, azt köteles volt megtéríteni, melynek összegét rendes bíróság állapította meg. A kongresszusi választmány tagjai, működésük tartalmára napidíjakat és útiköltséget kaptak, amelynek nagyságát a kongresszus határozta meg.

A kongresszus statútumát csak a kongresszusi képviselők kétharmadának a beleegyezésével lehetett megváltoztatni. A fent ismertetetett statútumot az 1874. évi görögkeleti szerb kongresszus hozta meg, amelyen beiktatták (1874. augusztus 18-án) Prokop Ivačković patriarchát. Az uralkodó, Ferenc József, Fiumében (Rijeka) írta alá jóváhagyólag 1875. május 14-én, a magyar kormány nevében pedig báró Wenckheim Béla akkori miniszterelnök látta el kézjegyével. Egyébként a szerb egyházi és kongresszusi ügyek 1877. április 17-éig három tárca: a vallás és közoktatásügyi minisztérium, a belügyminisztérium és a miniszterelnökség ügykörébe tartoztak. A Minisztertanács 1877. április 17-én hozott határozata értelmében ettől kezdve az ezen ügyekben való döntés a miniszterelnököt illette meg.[6]

Jegyzetek

[1] Az 1865-68. évi Képviselőházi iratok II. 261–64.l. közli: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867–1892. Összeállította és a jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Budapest, 1952 Tankönyvkiadó, 2–9. A továbbiakban: Kemény G. Gábor, Iratok I.

[2] A törvény szentesítést nyert 1868. június 24-én, a képviselőházban kikiáltották 1868. június 27-én, a főrendek házában pedig 1868. június 30-án.

[3] Az 1868: IX. tc. szövegét lásd: Kemény G. Gábor, Iratok, 85–86.

[4] Kivonatosan lásd: Kemény G. Gábor, Iratok, I, 99–102, a teljes szöveget pedig: Rendeletek Tára, 1868. 340–392. l.

[5] Az 1874. évi görögkeleti szerb kongresszus statútumát lásd: Rendeletek Tára 1875, 105–116.1. Közli: Kemény G. Gábor, Iratok I, 486–493.

[6] Magyar Országos Levéltár, Minisztertanácsi iratok, 1877: XVIII-1. A minisztertanácsi határozatot közli: Kemény G. Gábor, Iratok I, 575.

Rezime

Srpska nacionalna crkvena i školska autonomija za vreme dualizma u Ugarskoj u ogledalu dokumenata

Autor u ovoj studiji detaljno razmatra oblike srpske nacionalne autonomije posle 1867. god. Po tada važećoj koncepciji govorilo se o jednoj političkoj naciji, naime, o mađarskoj političkoj naciji čiji jednakopravni članovi su bili građani mađarske, srpske, nemačke itd. nacionalnosti. 1868. god. je mađarski parlament priznao oficijelnu ulogu srpskoj nacionalnoj crkvi, odnosno, osigurano je da crkva uživa pravo na samoupravu (među tim pravima treba istaći takva prava kao što su slobodno osnivanje crkvenih i školskih ustanova itd.). U pogledu crkvenih i školskih fondova iste godine se pojavila tzv. Najviša Uredba koja je detaljno regulisala relevantna pitanja. Ova uredba je predviđala srpski crkveni kongres kao parlament srpske etničke grupe u Ugarskoj i dala mu pravo uređivanja pitanja manjinske autonomije. Autor u daljem toku članka opisuje prava i kompetencije ovog kongresa koji je igrao veoma značajnu ulogu u javnom životu Srba u Ugarskoj.

Summary

Serbian National Church and School autonomy in Hungary in the period of Dualism – in the Light of Documents

The author has devoted his attention to various forms of autonomies of the Serbs in Hungary since 1867. According to the prevailing concept and terminology of that time, one identified one political nation (the Hungarian political national); equal members of this nation were citizens of Hungarian, Serbian, German and other nationality. In 1868, the Hungarian Parliament recognized an official role to the Serbian Church. In other words this Church acquired the right of self-rule, which included the right to institute autonomous church institutions, schools etc. Church and school funds were regulated by a special High Decree of 1868. According to this Decree the Serbian Church Congress was recognized as a Parliament of ethnic Serbs in Hungary, and it received the right to regulate questions pertaining to minority autonomy. The article describes the competencies of this Congress which played a highly important role in the life of Serbs in Hungary.

Györe Zoltán

1868: XLIV. TÖRVÉNYCIKK – EGY KORAI PRÓBÁLKOZÁS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRVÉNYES RENDEZÉSÉRE

Az 1868-as nemzetiségi törvény létrejöttének és sorsának vázlatos ismertetése érdeklődésre tarthat számot, hiszen a nemzeti-nemzetiségi kérdéskör az elmúlt több mint 130 év alatt semmit sem vesztett aktualitásából, sőt, egyre több jel utal arra, hogy a nemzetközi politikai színtéren előtérbe kerül és globális méreteket ölt.

Emellett, a törvény jelentőségét növeli, hogy jogtörténeti szempontból (nem számítva a csak papíron maradt 1849-es, szintén Magyarországon meghozott nemzetiségi törvényt) elsőbbséget élvez: miután a XIX. században megszületett a nemzeti kisebbségek védelmének gondolata (mindaddig csak a vallási kisebbségek védelme létezett), ez volt az első eset, hogy a nemzetiségi jogokkal explicite, külön törvényben, részletesen foglalkoztak. Nem mellékes szempont az sem, hogy térségünkben a bonyolult etnikai viszonyok ellenére máig sem született még egy ilyen jellegű jogi aktus. A második, nemzeti kisebbségi jogokat konkrétan szabályozó rendelet 45 évvel később látott napvilágot, amikor a Balkán-háborúkat lezáró bukaresti béke egyes szakaszai előírták a Bulgáriában és Görögországban élő románok és kucovlahok kisebbségi jogait.

Érdemes megjegyezni, hogy Magyarország történetében a különböző népek betelepedése a vallásfelekezetek egymásmellett élése, valamint jogaik törvényekkel, kiváltságokkal történő biztosítása hosszú hagyományokkal rendelkezik. Csak a legmarkánsabb példákról szólva, említhetjük az Erdélyben már 1568-tól működő négy bevett vallás rendszerét – a vallástolerancia szellemében a lutheránus, kálvinista, katolikus és unitárius hívők egyenlő jogokkal rendelkeztek, olyan időkben, amikor Nyugat-Európában vallásháborúk dúltak. A vallásszabadság a Habsburg-dinasztiával folytatott hosszantartó harcok árán fokozatosan kiterjedt Magyarország más területeire is, így 1848-ban az ország területén hat törvényes felekezet létezett (a már felsoroltak mellett még a görög katolikus és görögkeleti egyház), melyekhez 1895-ben csatlakozott a zsidó felekezet is. A bevett vallások önkormányzattal, vagyonszerzési és adószedési joggal bírtak, ezenkívül igényt tarthattak állami támogatásra.

Az említetteken kívül egyes etnikai-vallási közösségek a feudális kiváltságok specifikus továbbéléseként területi önkormányzattal rendelkeztek. Ilyenek voltak a Jász-kun kerületek, a székely és a szász székek vagy a tiszai és nagykikindai koronakerület valamint a délvidéki határőrvidék, melyek elsősorban a pravoszlávok számára garantáltak bizonyos fokú különállást.

Az említett kiváltságok és szabadságok minden bizonnyal pozitív hatással voltak a kisebbségek nemzeti, vallási öntudatának valamint kultúrájának megőrzésére és ápolására. E körülmények jelentősége a nemzeti ébredésük időszakában mutatkozott meg igazán.

Mint már utaltunk rá, a Magyar Királyság – Szent István intelmeihez híven – mindig nyitott volt más népek előtt. A magyarság számbeli fölénye azonban a törökkel vívott háborúk folyamán, majd a hódoltság idején részben a vérveszteségek, részben a bevándorlások következtében a török uralom végére megszűnt, úgyhogy az összlakosságnak mindössze kb. 45%-át tette ki. Ezt a folyamatot még súlyosbította a XVIII. században Magyarországra települő mintegy 2,5 millió idegen, hiszen a század végén a magyarság aránya már csak 30% körül mozgott! A nemzetiségi törvény meghozataláig ez az arány érezhetően javult – megközelítőleg 46%-ra.

Az alábbi táblázat a Magyar Királyság nemzeti összetételét mutatja 1850-ben és 1880-ban (Horvátország és Szlavónia nélkül):

	Ezrekben		százalékokban	
	1850	1880	1850	1880
Magyarok	4812	6404	41,5	46,7
Románok	2240	2403	19,3	17,5
Szlovákok	1739	1855	15,0	13,5
Németek	1349	1870	11,6	13,6
Szerbek, Horvátok, Bunyevácok, Sokácok	598	632	5,1	4,6
Zsidók	250	–	2,1	–
Szlovénok	45	63	0,5	0,5
Egyéb	128	148	1,1	1,1
Összesen	11.609	13.729	100,0	100,0

Amint az adatokból is kitűnik, Magyarország etnikai viszonyai igencsak bonyolultak voltak. A magyarság kisebbségben volt, ha a nemzetiségek együttes számához viszonyítjuk létszámát. Ezzel szemben az 58%-ot ki-

tevő „kisebbség" nem volt egységes: zömük a román, germán és szláv népcsaládhoz tartozott, különféle vallással, nyelvvel, eltérő kultúrával, hagyományokkal és törekvésekkel. Nemzetiségekként szemlélve egyikük számaránya sem közelítette meg a magyarokat. Emellett nagy részük a török uralom megszűntét követően telepedett az országba, és így a magyarok szemében vendégnek számított.

Azt, hogy a magyarok és nem magyarok viszonya távolról sem rendezett, a magyar államférfiak az 1848-as szabadságharc véres összetűzései kapcsán értették meg teljes egészében. E felismerés késői eredménye az 1849-es nemzetiségi törvény lett, mely a forradalom veresége miatt már nem léphetett életbe. Ennél fogva a kisebbségek közjogi státusa, jogai és nyelvhasználatának kérdése, továbbra is nyitott maradt.

A probléma érdemi megvitatására az első kedvező alkalom Alexandar Bach birodalmi belügyminiszter apszolutista rendszerének bukása után nyílt meg. Ekkor nagyon aktív politikai tevékenység alakult ki, melynek középpontjában a Monarchia belső berendezésének gyökeres átalakítása állott. Magyarországon a Habsburg-uralkodóházzal fennálló államjogi vita után fontossági sorrendben azonnal a nemzetiségi kérdés következett. A probléma megoldásának esélyeit csökkentette az a tény is, hogy a kisebbségek követelései mellett ügyelni kellett a magyar uralkodó körök és más esetleg érintett rétegek (tisztviselők, intelligencia, polgárság) érdekeinek tiszteletben tartására. Ezzel szoros összefüggésben fölmerült a kérdés, mi nyújt nagyobb távlatokat az ország fejlődése szempontjából: teljesíteni a nemzetiségek fő követeléseit és velük együttműködve ellenállni az osztrák fél politikai és gazdasági nyomásának, vagy pedig megvalósítani az osztrák-magyar kiegyezést, ami más előnyei mellett a nemzetiségek feletti politikai uralmat is biztosítaná.

A problémakör fontosságából kiindulva a nemzetgyűlés külön bizottságot hozott létre azzal a feladattal, hogy részletesen informálódjon a nemzetiségi kérdés minden vonatkozásáról, a nemzetiségek állásfoglalásáról, kívánságairól, és hogy az ily módon szerzett ismeretei alapján terjessze elő a lehetséges megoldásra vonatkozó javaslatát.

A közvélemény nagy érdeklődéssel követte a bizottság tevékenységét, élénk vita alkult ki a sajtó hasábjain, intellektuális körökben, továbbá a nemzetiségek népgyűlésein. E történések keretében a magyar oppozíció képviselői találkoztak a szerbiai kormány elnökével, Ilija Garašaninnal és a szerb fejedelem megbízottjával, Jovan Ristićtyel is. Ez alkalommal a magyar fél elvetette a Szerb Vajdaság felújításának lehetőségét, viszont felajánlotta a megyék etnikai elven történő kikerekítését.

Miután az uralkodó 1861. augusztus 22-én feloszlatta a parlamentet, félbeszakadt a nemzetiségi bizottság munkája is.

Tevékenysége folytatására öt év elteltével került sor. Ekkor új, negyventagú bizottságot alakítottak, mely a nemzetiségi törvényjavaslat konkrét kidolgozását egy albizottságra ruházta. Mindkét bizottságban jelen voltak a kisebbségek képviselői is, amitől az érintettek a kérdés kedvező megoldását remélték.

Az újból pezsgő politikai élet közepette a nem magyar népek ismét kinyilvánították nemzeti követeléseiket, melyekben az 1861-es alapokról indultak. Legfontosabb követelésük a magyartól független, különálló (ellentétben a fennálló helyzettel, amelyben a kisebbségeket a magyar nemzet más nyelven beszélő részeként kezelték) nemzetként történő elismerésük volt. Ebből az alapállásból következett a többi kívánság: kollektív jogok, területi és kulturális autonómia, saját, anyanyelvű közigazgatás, saját politikai intézmények és arányos részvétel az állam központi szerveiben. Ezenkívül követelték, hogy a meghozandó törvényt iktassák az ország sarkalatos törvényei közé, ettől a törvény rendelkezéseinek szigorú betartását várva.

A nemzetiségek ilyen messzemenő követeléseinek azonban nem kedveztek a kül- és belpolitikai fejlemények: miután a Poroszországtól elszenvedett vereség meggyengítette a Monarchiát, egyre bizonyosabbá vált, hogy a magyar-osztrák vonalon fennálló ellentétek a dualizmus elvei alapján fognak rendeződni.

Az említett események és a fennálló elvi eltérések ellenére a magyar vezető körök továbbra is szükségesnek tartották a nemzetiségek helyzetének igazságos szabályozását. A liberális áramlat fő képviselői ilyen értelemben figyelmeztették a magyar közvéleményt arra, hogy a kisebbségek elnyomása – amellett, hogy nincs a magyarság szellemében, sem érdekében – nem is vezet e súlyos kérdés megoldásához. Véleményük szerint a nemzetiségi kérdés megoldható a személyi szabadságjogok maradéktalan biztosításával, a lelkiismereti szabadság és a tolerancia elveinek tiszteletben tartásával. Ugyanakkor a kisebbségek külön, kollektív jogok iránti követeléseit feudális maradványoknak tartották, hisz a polgári liberalizmus éppen a mindennemű kiváltságok és különállások (függetlenül attól, hogy etnikai, területi, közigazgatási jellegű-e) felszámolását tűzte ki egyik fő céljául. Egy-egy vallási vagy etnikai közösség különállása helyett olyan viszonyok kialakítását szerették volna lehetővé tenni, amelyben az ország összes polgára törvény előtti egyenlősége és személyi szabadságjogai biztosítása mellett, az egyenlő jogok és kötelezettségek alapján, kialakíthatta volna a közös érdekek és együvétartozás tudatát, függetlenül nemzeti hovatartozásától.

A magyar és nemzetiségi vezető körök közt fennálló kezdeti előzékenység és optimizmus fokozatosan elenyészett, párhuzamosan a másik fél nézeteinek és követeléseinek alaposabb megismerésével. A helyzet ilyen alakulását erősítette az a törvénytervezet is, melyet 24 nemzetiségi képviselő (16 román, 7 szerb, 1 ruszin) adott át a nemzetiségi albizottságnak 1867 februárjában. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez volt a nemzeti kisebbségek első közös programja, mely a nem magyar népek kívánt státusát és jogait volt hivatott meghatározni.

A tervezet első bekezdése rögzíti, hogy: „a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok (ruszinok) és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúság az állam területi épségének és politikai egységének korlátai

közt alaptörvényileg biztosíttatik." Ez a hat nemzet az etnikai összetétel szerint átalakított megyehatárokon belül nyelvi, politikai és közigazgatási önkormányzatot élvezne. Az így létrehozott megyékben és városaikban, a többség nyelvét kiáltanák ki hivatalossá. A hatalmi szervek és bíróságok az eljárásokat és dokumentumokat a felek anyanyelvén vezetnék, illetve adnák ki. A megyék a kormányhatóságokkal saját hivatalos nyelvükön érintkeznének. A törvényhozás és a központi államszervek nyelve magyar lenne azzal, hogy a parlamentben és a központi szervek különféle osztályaiban a többi nemzet képviselői is szabadon használhatnák anyanyelvüket. Az oktatás anyanyelven folyna és mint kötelező tantárgy szerepelne az adott nemzet történelme. Minden nemzet jogosult lenne nemzetgyűlése, kongresszusa összehívására, valamint kulturális és nemzeti jellegű intézmények alapítására, továbbá arra, hogy nyilvános összejövetelein és középületein kitűzze nemzeti lobogóját. Emellett a tervezet előírta minden nemzet számarányának megfelelő képviseltségét a felsőházban és az államigazgatás más központi szerveiben.

A projektum elemzése arra utal, hogy a nemzetiségek olyan státust követeltek maguknak, amelyet később a horvát-magyar kiegyezés biztosított a horvátok számára. Mai szóhasználattal élve úgy is fogalmazhatnánk, hogy az unitarista államberendezést, föderális viszonyok megteremtésével szándékozták felcserélni.

A korabeli magyar közvélemény ezt a projektumot mint a magyar állam földarabolására, szeparatizmusra való törekvést értelmezte. Ha elfogadjuk is a kisebbségek állítását, miszerint nem volt szándékukban elszakadni Magyarországtól, meg kell jegyeznünk, hogy a törvénytervezet elfogadása és végrehajtása szükségszerűen a magyar hegemónia önkéntes feladását a gazdasági és közigazgatási tér felaprózását, azaz decentralizációt jelentett volna, ami elkerülhetetlenül, nagyszámú magyar alkalmazott elbocsátását, nemzetiségi tisztviselőkkel történő lecserélét vonta volna maga után.

Ilyen kilátások mellett a magyar fél számára eldőlt a dilemma akörül, mi a megfelelőbb szolúció – az uralkodóházzal, vagy a nemzetiségekkel rendezni a vitás kérdéseket. Erről tanúskodnak a Magyar Híradó szerkesztőjének Kecskeméthy Aurélnak a szavai is: „Ausztriával, az uralkodó házávali kibékülésünk ára nem olyan nagy, mint amilyent a nemzetiségek követelnek, az ügyetlen forradalmáraink megadni készen lennének."

A nemzetiségi törvénytervezethez hasonló, elutasító fogadtatásra talált a nemzetiségi albizottság tervezete is, melynek eszmei szerzője Eötvös József volt. E projektum rendelkezései bizonyos fokig eleget tettek a kisebbségiek követeléseinek: az ország sarkalatos törvényei közé kellett volna tartoznia, nem említette az egységes magyar politikai nemzet kifejezést, lehetőséget nyújtott a kisebbségek politikai affirmálódására megyei keretek között, előirányozta a nemzetiségi nyelvek használatát minden fórumon, és minden igazgatási szinten a többségi elvet tette uralkodóvá.

Ezt a tervezetet mindkét érdekelt fél hevesen elutasította – a nemzetiségek a felkínált jogokat túl kevésnek, a magyar közvélemény viszont túl soknak ítélte.

A közvélemény és jórészt a megyei tisztviselők erős nyomásának engedve új törvényjavaslat született 1868-ban. Ennek a Deák Ferenc javaslatai alapján módosított változatát fogadták el végül törvénynek. Deák legfontosabb javaslata az volt, hogy a szövegbe feltétlenül kerüljön bele az – addig, és később is oly sokat vitatott – egységes magyar politikai nemzet kifejezés, valamint a magyarnak mint hivatalos nyelvnek a rögzítése. Az így módosított törvénytervezetet elfogadták parlamenti vitára. Vele szemben a nemzetiségek az 1867 februárjában benyújtott tervezetet helyezték.

Nagyon éles vita után a nemzetiségi képviselők jelenléte nélkül – miután ezek tiltakozásuk jeléül elhagyták a parlamentet – végül is megszavazták a törvényt.

Többéves tevékenység eredményeként, ily módon, a nemzetiségek beleegyezése nélkül és a magyar politikai körökben és a közvéleményben kialakult megosztottság mellett jött létre a kisebbségek státusának hosszú távú rendezését célzó törvény. Sajátságos kompromisszum eredménye volt: a kompromisszum, nem a magyarság és az ország lakosságának több mint felét alkotó nemzetiségek közt született meg, mint azt várni lehetett volna, hanem a magyar politikai élet konzervatív és liberális áramlatai között – közvetve utalva a politikai és társadalmi erőviszonyokra is.

A törvény bevezető részében rögzíti az egységes magyar politikai nemzetnek, és a magyarnak mint államnyelvnek a koncepcióját, másrészt pedig a liberalizmus szellemében garantálja minden polgár egyenrangúságát, függetlenül nemzeti hovatartozásától és hangsúlyozza, hogy a nemzetiségek jogait a teljes egyenjogúság keretein belül csak a hivatalos nyelvhasználat kérdésében szabad konkrétan szabályozni. A törvény általános rendelkezései kimondják, hogy az ország hivatalai nyitottak és hozzáférhetők minden polgár számára, függetlenül nemzeti hovatartozásától. A nemzetiségi törvény nem kötelezte a kisebbségeket az államnyelv megtanulására (amit viszont az első világháborút követő béke- és kisebbségvédelmi szerződések az államalkotó nép elidegeníthetetlen jogaként tartanak számon), nem határozta meg a hivatalos használatban lévő írásmódokat és nem tartalmazott rendelkezéseket a helységnevek ügyében sem.

A törvény megfogalmazásából sajnos kimaradt két olyan, nagyon fontos tétel, amely a kérdés fajsúlyánál fogva nélkülözhetetlen lett volna: nem emelték alaptörvény rangjára, és ami talán még ettől is fontosabb, az, hogy nem hozták létre a törvény végrehajtását ellenőrző és biztosító mechanizmust...

Legtöbb teret a hivatalos nyelvhasználat gyakorlatának szentelt, lényegesen több teret nyitva a kisebbségi nyelvhasználatnak a korábbi idevágó rendelkezésektől. Konkrétan, lehetővé tette, hogy a Magyar Királyság bármely polgára szabadon használhassa anyanyelvét községi, törvényhatósági és egyházi gyülekezetekben, hogy a hatóságokhoz anyanyelvén intézhesse beadványait – beleértve a kormányt is. A községek saját maguk határozták meg ügyvitelük és jegyzőkönyvük nyelvét. A községi hivatalnokok a lakosokkal történő érintkezések alkalmával kötelesek voltak azok

anyanyelvét használni. Viszonylag sok – hét – paragrafus foglalkozott a bírósági nyelvhasználat kérdésével. Ezek többek közt kimondták, hogy a községi és járási szinten a perek lefolytathatóak az érintett felek nyelvén.

Középső igazgatási szinten a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát már korlátozta a törvény: a megyékben és a törvényhatósági joggal rendelkező városokban a hivatalos nyelv a magyar volt, azzal, hogy emellett lehetőség nyílt a második vagy harmadik ügyviteli nyelv párhuzamos használatára is, abban az esetben, ha az adott törvényhatóság képviseleti tagságának, legalább egyötöde kifejezte eziránti óhaját. A törvényhatóságok felterjesztéseikben a magyar mellett, hasábosan a nemzetiségi nyelvet is használhatták, levelezéseikben pedig a magyart vagy az adott törvényhatóságok egyik jegyzőkönyvi nyelvét. A joghatóságuk alatt levő községekkel, intézményekkel, társulatokkal és magánszemélyekkel folytatott kommunikáció lehetőleg ezek nyelvén kellett, hogy történjen.

A törvény rendelkezései értelmében a parlament, a kormány és a központi államszervek egyedüli nyelve a magyar, viszont a törvényeket minden kisebbség nyelvén közre kell adni.

Az egyházközségek maguk határozhatták meg ügyvitelük, jegyzőkönyvük, gyűléseik, matrikuláik és bíróságaik nyelvét, akárcsak az egyházi iskolák tanítási nyelvét.

Az oktatás terén a törvény előírta a nemzetiségi állami iskolák nyitását, továbbá a közép- és főiskolákon, valamint az egyetemen a kisebbségi nyelv és irodalom oktatását szolgáló katedrák felállítását. A kisebbségiek identitástudatának megőrzése, kulturális és gazdasági erejük fejlesztése szempontjából különösen fontos a 26. paragrafus, mely lehetővé tette, hogy bármely nemzetiséghez tartozó magánszemély egyházközség, vagy maga az egyház, egyes községek, önerejükből vagy egyesülés által oktatási, művelődési, tudományos, gazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, és más hasonló jellegű intézményeket és társulatokat hozzanak létre, egyúttal garantálva számukra a vagyonszerzés jogát is.

Jegyezzük meg, hogy e tág lehetőségekkel összhangban a törvény meghozatalát követő évtizedekben százával alakultak kisebbségi tudományos és társadalmi egyesületek, olvasókörök, dalárdák, női, színművészeti és irodalmi társulatok, kiadóházak, gazdasági jellegű részvénytársaságok, bankok, takarékpénztárak, szövetkezetek, stb. Emellett számos politikai, irodalmi, tudományos, szakmai vagy szórakoztató folyóirat és napilap látott napvilágot (1890-ben 500 magyar nyelvű, 102 német, 15 román, 14 szerb és horvát, 13 szlovák és 1 ukrán).

Hasonló volt a helyzet az iskolák ügyében is: 1869-ben 6755 iskola kizárólag nemzetiségi nyelven oktatott és 5818 kizárólag magyar nyelven, ami egészen közel állt a nem magyar és magyar lakosság számarányához. Mindezekkel összefüggésben megemlíthetjük, hogy a helyi és regionális jellegű művelődési intézményeik mellett már a kiegyezést megelőző időkből léteztek a kisebbségek központi, átfogó kulturális létesítményei, mint például a Horvát, a Szerb és a Szlovák Matica, a román Astra vagy az ukrán Szt. Balázs Társulat.

Függetlenül attól, hogy milyen széleskörű lehetőségeket nyújtott az Eötvös József féle törvénytervezet, és a végül elfogadott törvény is, a nemzetiségek mindkettőt határozottan visszautasították. Ennek oka az volt, hogy legfontosabb követeléseiket – elismerésüket különálló nemzetként, kollektív jogaik biztosítását, területi és politikai önkormányzatot – egyik sem nyújtott számukra. E törvényben a Habsburg-birodalom föderalizációját követelő erők vereségének megtestesülését és a magyar-osztrák hegemónia monarchia szintű megvalósulását látták. Ezzel kapcsolatban véleményem szerint nem kell figyelmen kívül hagyni annak a ténynek a lélektani hatását sem, hogy a törvény a nemzetiségi jogok hordozójaként az egyént jelölte meg, ellentétben azzal a feudális korból származó gyakorlattal, melyet a kisebbségek a századok során már megszoktak és mely a vallási-etnikai közösségek jogait kollektív alapokon kezelte. Már e tapasztalataikra építve is, a kisebbségek nemzeti öntudatuk megőrzését és annak továbbfejlesztését csak kollektív jogok birtoklása mellett tartották lehetségesnek. Természetesen, az immár polgáriasodó társadalomban a feudális időkből származó kiváltságaik nem nyújtottak ehhez megfelelő keretet – az új idők új formákat követeltek – ez pedig Magyarország föderalizálódását jelentette, ami viszont csak a Magyar Királyság belső, államjogi egységének felszámolása árán lett volna kivitelezhető.

A szemben álló felek állam- illetve nemzetiségi érdekei megfelelő koncepciókban öltöttek formát. Ez esetben is, a már 1868-ban is jól ismert, de még ma is sok gondot okozó kérdés állt fönn: a történelmi-jogi vagy legitimista, és a nemzeti elv közti súlyos ellentét.

Eötvös József elképzeléseiben – melyek idővel uralkodóvá váltak a magyar politikai tudatban – a nemzetek kialakulásával kapcsolatban az államot tartotta meghatározó jelentőségű tényezőnek. Véleménye szerint a nemzet a történelmi fejlődés folyamán létrejött olyan politikai közösség, mely különböző vallású és nyelvű népeket tömörít egybe, azonos polgári szabadságjogok alapján. Ezen nézet szerint külön állam létrehozására csak a „történelmi népek" jogosultak, melyek már a középkorban is rendelkeztek állammal (persze azon a területen, ahol ezzel az állammal rendelkeztek), míg az ilyen államokba később beköltözött, vagy az államalapítás során leigázott népek az államalkotás jogával nem rendelkezhetnek. Nemzetként (az összes ebből következő jogokkal egyetemben) csak a történelmi népeket lehet elismerni a kisebbségeket nem. Ebből az elvből következett az is, hogy az ország határait sem lehet az etnikai elvek tiszteletben tartásával átszabni.

A kisebbségi ideológusok az állam-nemzet koncepciójával szemben a nemzetet mint azonos nyelvet beszélő emberek közösségét szemlélték. A nemzetiségi mozgalmak a népszuverenitás elveire támaszkodtak, melynek egyik sarkalatos tétele, hogy minden népnek joga van dönteni saját sorsáról, meghúzni határait azon politikai közösségnek amelyet megteremtett, valamint e közösség belső berendezésének meghatározására. E koncepciónak megfelelően minden nép szuverén azon a területen, amelyet benépesít. A népszuverenitás elvének következetes végigvezetéséből egye-

nesen következik minden nép külön államiságra való joga – tágabb értelmezésben mindazon területeken, amelyeken laknak, függetlenül az érvényes államhatároktól. Így a kisebbségek nemzetként történő elismerése implicite ezen jogok elismerését is jelentette volna, amit a magyar kormányok, szem előtt tartva az ország területi egységét, sohasem tettek meg.

A nem magyar népek nemzeti vezetői hangsúlyozták, hogy nemzeti létük elismerésére irányuló követeléseik kielégítése nem jelenti szükségképpen a Magyarországtól való elszakadást. Mégis, nem nehéz elképzelni, hogy elismert külön nemzeti státus, a területi-közigazgatási autonómia és saját politikai intézmények birtokában nem használták volna ki az első kedvező alkalmat ahhoz, hogy csatlakozzanak anyanemzetükhöz (szerbek és románok), vagy külön államot alakítsanak (szlovákok). Valójában az elvi ellentétek mögött mindkét fél részéről jól kitapintható érdekek bújtak meg. Magyar részről utalhatunk mindazokra az előnyökre, amelyeket a nemesség felső rétegei élveztek az állam központi hatalmi szerveiben betöltött egyeduralmi helyzetükből kifolyólag, vagy a kis- és középnemesség „hivataléhségére" megyei, járási vagy községi szinten, a nemzeti intelligencia valamint a felcseperedő polgárság egységes államhoz, egységes piachoz fűződő érdekeire, de jelentős tényezőként megemlíthetjük a magyarság tudatában élő képzeteket a nagy történelmi múltról, a Szent István-i államról és a kulturális hagyományokról éppúgy, mint a nemzetiségek negatív szerepéről a magyar szabadságharc idején.

Ezzel szemben jelentkezett a nem magyar népek azon igénye, hogy a társadalmi élet minden területén egyenrangú félként kezeljék őket. Ez amellett, hogy olyan társadalmi és politikai körülmények megteremtéséért folytatott küzdelmet jelentett, amelyben nemzeti identitásuk megőrzése és kultúrájuk fejlesztése csak tőlük függött volna – minden külső, létező vagy potenciális korlátozástól mentesen – magába foglalta azt a követelést is, hogy a hatalmi, döntéshozatali, gazdasági, oktatási és végrehajtó struktúrákban – a legalacsonyabb szinttől a legmagasabbig – számuknak megfelelő arányban legyenek jelen.

A nemzeti affirmáció és hatalmi harc sajátos összefonódása volt ez mindkét oldalról.

Ilyen körülmények közt, amelyekben a szembenálló felek tevékenységükben és magatartásukban görcsösen ragaszkodtak a nekik leginkább megfelelő elvekhez, megegyezés nem jöhetett létre.

A felhalmozódott feszültség egyedüli elképzelhető levezetését a meghozott törvény szigorú végrehajtása jelenthette volna. Erre azonban több okból nem került sor. A törvény már előbb említett hiányosságain kívül ebben közrejátszott az a tény is, hogy a nemzetiségiek egyértelműen elzárkóztak tőle, és ennek megfelelően, nem fejtettek ki politikai harcot vagy más szervezett tevékenységet rendelkezései érvényesítése érdekében, sőt politikai pártjaik fokozatosan passzivitásba vonultak. Másrészt, a törvény végrehajtása szempontjából mindenkor fontos volt a magyar politikai irányzatok közti erőviszony, akárcsak a nem magyarok részvételi

aránya az igazgatási szervek minden szintjén, annál inkább, mert amint ezt a törvény szövegében megfigyelhetjük, a kisebbségek hivatalos nyelvhasználatát illetően sok múlott a községi tisztviselők magatartásán. Meg kell jegyeznünk, hogy ilyen szempontból a nemzetiségek egyre hátrányosabb helyzetbe kerültek, mivelhogy a kiegyezés után mind kevesebb kisebbségi található a közhivatalokban: így például 1890-ben az állami tisztviselők 88%-a, a megyei tisztviselők 90%-a, a városi hivatalnokok 78%-a magyar. Az erőegyensúly fokozatosan más szempontokból is a magyarok javára tolódott el, olyannyira, hogy a századforduló táján erős magar hegemónia alakult ki politikai, gazdasági és kulturális téren, amelynek tudatában a magyar hatalmi körök egyre kevésbé tartották szükségesnek a nemzetiségi törvény tiszteletben tartását. Ezzel a folyamattal párhuzamosan megváltozott a kisebbségek vezető köreinek a törvény iránti viszonyulása: fő nemzeti követelésükként a törvény szigorú betartását tüntették föl. Ez azonban mit sem változtatott a helyzeten: továbbra sem tartották be a nemzetiségi törvény azon rendelkezéseit, amelyek a hivatalos nyelvhasználatra, a nem magyar tanítási nyelvű iskolák és katedrák alapítására, valamint a nemzetiségi nyelveket beszélő tisztviselők alkalmazására vonatkoztak, azaz a törvény rendelkezéseinek nagyobb részét. Gyakorlatilag arról volt szó, hogy a magyar állam nem hajtotta végre a törvényben magára vállalt kötelezettségek nagyobbik részét, de nem is gátolta mindazokat a tevékenységeket, amelyeket a nemzetiségek a törvénnyel összhangban nemzeti öntudatuk és kultúrájuk fejlesztése vagy gazdasági felemelkedésük érdekében kifejtettek. Ehhez a nemzetiségi törvény igen liberális 26. (az állam részéről is tiszteletben tartott) paragrafusa mellett lehetőséget nyújtottak, a szintén ez évben meghozott IX. és XXXVIII. törvénycikkek is, melyek a kisebbségi egyházi és iskolaügyi kérdésekre vonatkoztak. Erdély és a Délvidék több megyéjében a nemzetiségiek érvényt tudtak szerezni a törvény hivatalos nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezéseinek is.

Azt, hogy a magyar kormányok és a nekik alárendelt megyei hatóságok igyekeztek mellőzni a törvényt, rövidlátó politikának tekinthetjük, hisz a törvény szigorú végrehajtása is csak alig érintette volna a magyar hatalmi, struktúrák érdekeit, ezzel szemben érezhetően hozzájárult volna a magyarok és nem magyarok közöti viszony javulásához és stabilizálásához, ami tulajdonképpen az állam egyik létérdeke volt, tekintettel arra, hogy a nemzetiségek elégedetlensége válsághelyzetekben kifejezetten sebezhetővé tette Magyarországot.

Mindent összevetve állíthatjuk, hogy liberális szellemben fogant, restriktív rendelkezéseket nem tartalmazó, a maga korában valóban haladó okmányról volt szó, mely több tekintetben ma is megállná helyét. Mint láthatjuk, a probléma nem is annyira a törvény által kínált lehetőségekben, mint inkább a gyakorlati alkalmazásában volt. Ez a megállapítás viszont más idők és más törvények esetében is érvényes.

Ha a nemzeti és kisebbségi kérdéskört tágabb keretekben szemléljük, megállapíthatjuk, hogy mind a mai napig nem sikerült általános érvényű

megoldást találni. Úgy tűnik, hogy a mai viszonyok között ezt a problémát kielégítő mértékben csak nemzetközi szinten lehet rendezni, kidolgozva a nemzeti és vallási kisebbségek jogait rögzítő normákat, valamint az így meghatározott jogok tiszteletben tartását ellenőrző és garantáló nemzetközi mechanizmust. Erre egyre inkább szükség van, hiszen az európai és a volt szovjet területeken létrejött nemzeti színezetű válsággócok mellett a közeljövőben könnyen jelentkezhetnek nemzeti villongások Afrikában, Indiában és a Távol-Keleten is.

Kérdés, hogy a nemzetközi közösségnek lesz-e elég ereje ahhoz, hogy a már meglevő és a potenciális nemzeti ellentéteket nagyobb megrázkódtatások nélkül megoldja, vagy a nemzeti kérdés rányomja bélyegét a XXI. század történetére is.

FÜGGELÉK

(AZ 1868-AS NEMZETISÉGI TÖRVÉNY EREDETI SZÖVEGE. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1836–1868, BUDAPEST, 1890.)

XLIV. TÖRVÉNY-CZIKK
a nemzetiségi egyenjoguság tárgyában.

(Szentesítést nyert 1868. évi deczember 6-án. Kihirdettetett az országgyülés mindkét házában 1868. évi deczember 7-én. Megjelent az Országos Törvénytárban 1868. deczember 9-én.)

Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja:

minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik:

a honpolgárok teljes egyenjogúsága minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni:

1. §. A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyülés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar: a törvények magar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók: az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában ezentúl is a magyar.

2. §. A törvényhatóságok jegyzőkönyvei az állam hivatalos nyelvén vitetnek: de vitethetnek e mellett mindazon nyelven is, a melyet a törvényhatóságot képviselő testület vagy bizottmány tagjainak legalább egy ötödrésze jegyzőkönyvi nyelvül óhajt.

A különböző szövegekben mutatkozó eltérések eseteiben a magyar szöveg a szabályozó.

3. §. Törvényhatósági gyülésekben mindaz, a ki ott szólás jogával bir, akár magyarul szólhat, akár saját anyanyelvén, ha az nem a magyar.

4. §. A törvényhatóságok az államkormányhoz intézett irataikban az állam hivatalos nyelvét használják: de használhatják a mellett hasábosan még azon nyelvek bármelyikét is, melyet jegyzőkönyveikben használnak. Egymásközti irataikban pedig akár az állam nyelvét, akár pedig azon nyelvek egyikét használhatják, a mely azon törvényhatóság által, melyhez az irat intéztetik, a második szakasz szerint jegyzőkönyvei vitelére elfogadtatott.

5. §. A belső ügyvitel terén a törvényhatósági tisztviselők az állam hivatalos nyelvét használják: de a mennyiben az egyik vagy másik törvényhatóságra, vagy tisztviselőre nézve gyakorlati nehézséggel járna: az illető tisztviselők kivételesen törvényhatóságaik jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyikét is használhatják. Valahányszor azonban az állami felügyelet és a közigazgatás tekintetei megkívánják: jelentéseik és az ügyiratok egyszersmind az állam hivatalos nyelvén is felterjesztendők.

6. §. A törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyülekezetekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben a lehetőségig ezek nyelvét használják.

7. §. Az ország minden lakosa azon esetekben, a melyekben ügyvéd közbejötte nélkül akár felperesi, akár alperesi, akár folyamodó minőségben, személyesen, vagy megbizott által veszi és veheti igénybe a törvény átalmát, és a bíró segélyét:

a) saját községi birósága előtt anyanyelvét;

b) más községi biróság előtt az illető község ügykezelési, vagy jegyzőkönyvi nyelvét;

c) saját járási birósága előtt saját községének ügykezelési vagy jegyzőkönyvi nyelvét;

d) más biróságok előtt, akár legyenek azok saját törvényhatóságának, akár pedig más törvényhatóságnak bíróságai, azon törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét használhatja, a melyhez az illető biróság tartozik.

8. §. A biró a 7-ik §. eseteiben a panaszt vagy kérelmet, a panasz vagy kérelem nyelvén intézi el: a kihallgatást, tanúhallgatást, szemlét és más birói cselekményeket úgy a peres, mint a peren kivüli, valamint a bűnvádi eljárásoknál a perben álló felek, illetőleg a kihallgatott személyek nyelvén eszközli: a perek tárgyalási jegyzőkönveit azonban azon a nyelven vezeti, melyet a perlekedő felek a törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelvei közől kölcsönös megegyezéssel választanak. Ha e tekintetben megegyezés létre nem jönne, a biró a tárgyalási jegyzőkönyvet a törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyikén vezetheti, tartozik azonban annak tartalmát a feleknek szükség esetén tolmács segélyével is megmagyarázni.

Szintúgy tartozik a biró a felek előtt megmagyarázni s illetőleg tolmácsoltatni a per fontosabb okmányait is, ha ezek olyan nyelven volnának szerkesztve, melyet a perben álló felek egyike vagy másika nem ért.

Az idézési végzés a megidézendő fél érdekében, ha rögtön kitudható, annak anyanyelvén, különben pedig azon községnek, a melyben a megidézendő fél lakik, jegyzőkönyvi nyelvén, vagy pedig az állam hivatalos nyelvén fogalmazandó.

A birói határozat a tárgyalási jegyzőkönyv nyelvén hozandó: de köteles azt a biró minden egyes félnek azon a nyelven is kihirdetni, illetőleg kiadni, a melyen kivánja, a mennyiben azon nyelv a törvényhatóságnak, a melyhez a biró tartozik, jegyzőkönyvi nyelveinek egyikét képezi.

9. §. Mindazon polgári s bűnvádi perekben, melyek ügyvéd közbejöttével folytatandók, az első biróságoknál mind a perlekedésnek, mind a hozandó itéleteknek nyelvére nézve addig, míg az első biróságok végleges rendezése és a szóbeli eljárás behozatala fölött a törvényhozás nem határoz, az eddigi gyakorlat mindenütt fentartandó.

10. §. Az egyházi biróságok maguk határozzák meg ügykezelési nyelvöket.

11. §. A telekkönyvi hivataloknál a törvényszék felügyelésének tekintetéből is az illető törvényszék ügykezelési nyelve használandó: de ha a felek úgy kivánják, mind a végzés, mind a kivonat az állam hivatalos nyelvén, vagy azon törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek egyikén is kiadandó, a melynek területén a telekkönyvi hivatal van.

12. §. A felebbezett perekben, ha azok nem-magyar nyelven folytattattak, vagy nem-magyar okmányokkal vannak ellátva, a felebbviteli biróság mind a pert, mind az okmányokat, a mennyiben szükséges, magyarra fordíttatja azon hiteles fordítók által, a kik a felebbviteli biróságoknál államköltségen lesznek alkalmazva, s a pert ezen hiteles fordításban veszi vizsgálat alá.

Végzéseit, határozatait és itéleteit a felebbviteli biróság mindig az állam hivatalos nyelvén fogja hozni.

Leküldetvén a per az illető első birósághoz, ez köteles lesz a felebbviteli biróság végzését, határozatát, vagy itéletét minden egyes félnek azon nyelven is kihirdetni s illetőleg kiadni, a melyen ez azt kivánja, a mennyiben az a nyelv a biróságnak ügykezelési, vagy a törvényhatóságnak valamelyik jegyzőkönyvi nyelve volna.

13. §. Az államkormány által kinevezett minden biróságok hivatalos nyelve kizárólag a magyar.

14. §. Az egyházközségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének, nemkülönben – az országos iskolai törvény korlátai között – iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg.

15. §. A felsőbb egyházi testületek és hatóságok önmaguk állapítják meg a tanácskozás, a jegyzőkönyv, az ügyvitel és egyházközségeikkel való érintkezés nyelvét. Ha ez nem az állam hivatalos nyelve volna: az állami felügyelet szempontjából a jegyzőkönyvek egyszersmind az állam hivatalos nyelvén is hiteles fordításban felterjesztendők.

Ha különböző egyházak s egyházi felsőbb hatóságok érintkeznek egymással, vagy az állam hivatalos nyelvét, vagy azon egyháznak nyelvét használják, a melylyel érintkeznek.

16. §. Egyházi felsőbb és legfelsőb hatóságok az államkormányhoz intézett beadványaikban ügyviteli, vagy jegyzőkönyvi nyelvöket s hasábosan az állam hivatalos nyelvét, a törvényhatóságokhoz s azok közegeihez intézett beadványaikban az állam nyelvét: vagy, ha több a jegyzőkönyvi nyelv, azok bármelyikét: az egyházi községek pedig, mindezen hivatalos érintkezéseikben az államkormány és saját törvényhatóságaik irányában az állam hivatalos nyelvét, vagy saját ügykezelési nyelvöket: más törvényhatóságok irányában pedig az illető törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelvei egyikét használhatják.

17. §. Az állam s illetőleg a kormány által már állított, vagy a szükséghez képest állítandó tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározása, a mennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási minister teendőihez tartozik. De a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb czélja levén: köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő

polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvökön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.

18. §. Azon területeken létező, vagy felállítandó állami közép és felső tanodákban, a melyeken egynél több nyelv divatozik, azon nyelvek mindenikének részére nyelv- s irodalmi tanszékek állítandók.

19. §. Az országos egyetemben az előadási nyelv a magyar: azonban az országban divatozó nyelvek és azok irodalmai számára, a mennyiben még nem állíttattak, tanszékek állíttatnak.

20. §. A községi gyülések maguk választják jegyzőkönyvök s ügyvitelök nyelvét. A jegyzőkönyv egyszersmind azon nyelven is viendő, a melyen vitelét a szavazatképes tagoknak egy ötöde szükségesnek látja.

21. §. A községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni.

22. §. A község saját törvényhatóságához, annak közegeihez és az államkormányhoz intézett beadványaiban az állam hivatalos, vagy saját ügykezelési nyelvét: más törvényhatóságokhoz s azok közegeihez intézett beadványaiban az állam hivatalos nyelvét, vagy az illető törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvei egyikét használhatja.

23. §. Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.

Más községekhez, törvényhatóságokhoz s azok közegeihez intézett beadványaiban vagy az állam hivatalos nyelvét, vagy az illető község, vagy törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét vagy nyelvei egyikét használhatja.

A törvénykezés terén a nyelv használatát a 7–13. §§-ok szabályozzák.

24. §. Községi s egyházi gyülésekben a szólás jogával birók szabadon használhatják anyanyelvöket.

25. §. Ha magánosok, egyházak, magán társulatok, magán tanintézetek és törvényhatósági joggal nem biró községek a kormányhoz intézett beadványaiknál nem az állam hivatalos nyelvét használnák: az ily beadványokra hozott végzés eredeti magyar szövegéhez a beadvány nyelvén eszközlött hiteles fordítás is melléklendő.

26. §. Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak épen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyház-községeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel, vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani. E végből, s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar- és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is, az egyes honpolgárok az állam törvényszabta felügyelete alatt társulatokba, vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helybenhagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyüjthetnek, és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik.

Az ilyen módon létrejött művelődési és egyéb intézetek – az iskolák azonban a közoktatást szabályozó törvény rendeleteinek megtartása mellett, – az állam hasonló természetű s ugyanazon fokú intézeteivel egyenjogúak.

A magán intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg.

A társulatok s általok létesített intézetek egymás között saját nyelvökön is érintkezhetnek: másokkal való érintkezéseikben a nyelv használatára nézve a 23.§. határozatai lesznek szabályozók.

27. §. A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul: valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra, vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos birói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.

28. §. A korábbi törvényeknek a fennebbi határozatokkal ellenkező rendeletei ezennel eltöröltetnek.

29. §. Ezen törvény rendeletei a külön területtel biró s politikai tekintetben is külön nemzetet képező Horvát-, Szlavon- és Dalmátországokra ki nem terjednek, hanem ezekre nézve nyelv tekintetében is azon egyezmény szolgáland szabályul, mely egyrészről a magyar országgyülés, másrészről a horvát-szlavon országgyülés között létrejött, s melynél fogva azok képviselői a közös magyar-horvát országgyülésen saját anyanyelvükön is szólhatnak.

Rezime

Prilog proučavanju zakona o narodnostima iz 1868. godine

U periodu od XV veka do kraja XVIII veka usled pretrpljenih žrtava tokom turskih ratova i višemilionskog useljavanja, došlo je do radikalne promene etničke strukture Kraljevine Mađarske, tako da je osamdesetih godina osamnaestog veka udeo mađara opao svega 30% celokupnog stanovništva. Bilo je potrebno šezdeset godina da se njihov udeo popne na nešto više os 40%. Treba istaći, da je sem mađara u Mađarskoj živelo još šest brojnijih naroda, a postojalo je i šest zakonskih priznatih religija.

Nedefinisanost odnosa između mađara i nemađarskih naroda doveo je sukoba između njih tokom revolucije 1848/49. g., te su otad mađarski vodeći politički krugovi držali neophodnim zakonsko regulisanje ovog problema. Autor opisuje stajališta zainteresovanih naroda i okolnosti pod kojima je zakon nastao 1868. g. Ukazuje i na činjenicu, da se u Evropskim okvirima radi o prvom zakonu koji se eksplicitno bavio statusom, pravima i službenim korišćenjem jezika etničkih (a ne verskih) manjina (zanemarimo li slične odredbe a Švajcarskoj).

Tokom analize zakona, autor se osvrće na razloge zbog kojih narodnosti nisu htele prihvatiti ovaj zakon – na suprotnosti između istorijsko-pravnog i etničkog principa, i na mogućnosti koje je zakon pružao. Zoltan Đere iznosi mišljenje da je zakon po svojoj biti bio liberalan, za svoje doba napredan, i da je pružao dosta mogućnosti u crkvenom kulturnom, privrednom pogledu, što su narodnosti uspele i da iskoriste. Kao najveću manu samog zakona, navodi činjenicu da nije proglašen temeljnim zakonom zemlje, da nisu postojali organi koji bi garantovali i kontrolisali izvršenje zakona, iz čega je sledilo njegovo slabo sprovođenje, pre svega na polju službene upotrebe jezika, osnivanja državnih škola i zapošljavanja službenika sa znanjem jezika narodnosti.

Summary

A Contribution the Study of the 1968 Act on Minorities

Between the XV and the XVIII Century, human losses during wars against Turks and the inflow of millions of emigrants brought about radical changes in the ethnic structure of Hungary. As a result of these changes, in the eighteen eighties, the percentage of Hungarians in Hungary dropped to as low as 30%. After about sixty years, this percentage increased to 40%. At that time, in addition to Hungarians, six other major nations lived in Hungary, and there were six officially recognized religions.

The ill-defined relationship between Hungarians and non-Hungarians resulted in conflicts during the 1848/49 revolution, and thus Hungarian politicians came to the conclusion that the legal regulation of this problem was indispensable. The author describes the respective positions taken by various nations, and the circumstances in which the 1868 Act came into existence. It has been emphasized that after some similar legislation in Switzerland, this was the first comprehensive legislative act in Europe devoted to the status and language rights of ethnic minorities.

The article also explains the reasons advanced by minority groups who opposed this Act. In the opinion of the author this Act was liberal, it was ahead of its time, and offered considerable opportunities to minorities. The author stresses further on the following shortcomings of the Act: it was not declared to be a basic act of the land, and no authorities were established which could have guaranteed efficient implementation. There were, indeed, shortcomings in the implementation of the Act regarding the official use of various languages, the establishment of public schools, and employment of officials with a command of minority languages.

Németh Zsolt – Lőrincz Csaba

NEMZET, KISEBBSÉG KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN*

„Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bízottság érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak."

Kemény Zsigmond

Dezintegráció és integráció Közép- és Kelet-Európában

Napjainkban Közép- és Kelet-Európa volt szocialista országai vonatkozásában két alapvető nemzetközi folyamat ragadható meg: a nemzeti és a kisebbségi önrendelkezési törekvések erősödése, valamint a regionális és nemzetközi együttműködés kibontakozása. Ez a két folyamat államok meggyengülését, szétesését, új típusú állami és államközi alakulatok körvonalazódását hozza magával.

Tehát a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek bukása után nem várt fejleményekkel kellett szembesülnie mind a térség lakosságának, mind a világ közvéleményének. Az eufória pilanataiban aligha gondolhatott valaki is arra, hogy rövid másfél-két év elteltével a nemzeti, kisebbségi ellentétek állandó feszültségforrássá, a politikai stabilitást veszélyeztető tényezővé, a gazdasági átmenet fő akadályává válnak, sőt háborús konfliktussá fajulnak.

Általánosan elterjedt nézet, hogy a kisebbségi kérdést a közép- és kelet-európai országok európai integrációja oldja meg. Ez így igaz! Csakhogy nem mindegy, hogyan képzeljük el az integráció folyamatát. Ugyanis nyilvánvaló, hogy egy nép vagy népcsoport a jelenlegi szubnacionális állapotból nem kerülhet minden átmenet nélkül az integrációt jelentő szupranacionális állapotba. Az önrendelkezésnek a kisebbségek által is gyakorolható formája nem csupán nem akadálya az integrációnak, hanem éppen hogy elősegíti a szubregionális, regionális és az európai integrációt.

* Elhangzott a FIDESZ IV. Kongresszusán

Erőszakmentesség

A jugoszláviai háború kirobbanása után fölösleges bizonygatni, hogy a nemzeti konfliktusok Európa keleti térfelén a XX. sz. végén is fegyveres erőszakba torkollhatnak. A román parlamentben a nemzeti kérdés ürügyén keltett politikai hisztéria, a növekvő feszültség a volt Szovjetunió nemzetei között, az újra szuverén balti államokban tapasztalható nemzeti intolerancia vészjósló jelek, melyek az erőszak terjedésének rémképét vetítik előre. Az erőszak pedig, ahelyett hogy megoldást eredményezne, hosszú időre lehetetlenné tesz minden, stabilitással kecsegtető rendezést. Az a generáció, amely áldozatául esik az erőszaknak, nem egykönnyen felejti el az elszenvedett sérelmeket, és ezekből az emberekből hiányozni fog a kellő kompromisszumkészség, a megegyezés előfeltétele. Az egyes nemzetek közötti racionális párbeszéd és megegyezés nélkül viszont nem képzelhető el semmiféle stabilitás ebben a régióban.

Gyakorlati politikai megfontolások késztetnek tehát arra, hogy az erőszakmentesség követelményét közép- és kelet-európai politikánk kiindulópontjának tekintsük. A polgárháború vagy háború elkerülésének imperatívuszával semmiféle politikai vagy stratégiai okoskodás, semmilyen nemzeti, kisebbségi vagy gazdasági érdek sem helyezhető szembe. Ez nem jelentheti azt, hogy egy üres pacifista szlogent tűzzünk zászlónkra. Az erőszakmentesség elvének, melyet minden (kül)politikai lépés kalkulálásakor előtérbe helyezünk, helyi értéke van egy koncepció keretein belül, mely koncepciónak intézményes megoldást kell kínálnia a régió nemzeti és kisebbségi problémáira. Nemcsak a célokat kell számba vennünk, nemcsak egy ideálisan megoldott állapot kell, hogy a szemünk előtt lebegjen, hanem ismernünk kell az eszközöket is, melyek elvezetnek céljainkhoz. Az erőszakmentesség azt jelenti, hogy kalkulált eszközeink között az erőszak nem szerepel. Az országnak, a határon túli magyar kisebbségeknek és az egész régiónak érdeke a fegyveres konfliktusok megelőzése. Ezen felül érdekünk, hogy a Nyugat szemében Magyarország továbbra is a nyugalom, a békés kezdeményezések országa maradjon.

Az önrendelkezés elve

Az önrendelkezés elvét érvényesnek tekintjük. Ennek az elvnek a feltétel nélküli és teljes körű érvényesítése viszont nem valószínű, hogy Közép- és Kelet-Európában erőszakmentesen biztosítható lenne. (Legalábbis belátható időn belül nem.) Látnunk kell, hogy az utóbbi idők véres konfliktusai a nemzeti és kisebbségi önrendelkezési törekvésekkel összefüggésben robbantak ki. Ez azonban nem ok arra, hogy az önrendelkezés elvét mint teljesen használhatatlant az eszmék lomtárába hajítsuk.

Nem kevesebbről van ugyanis szó, mint a demokratikus állam alakulásának és legitimitásának alapelvéről. A tömegtársadalmak kialakulása, a szabadságjogok kiterjesztése egyet jelentett az egyének akaratának politi-

kai megjeleníthetőségével. A választójog általánossá válása révén az állam legitimációja fokozatosan átalakult. A feudális-monarchikus („Isten kegyelméből való") legitimáció átadta a helyét az egyének akaratán nyugvó demokratikus legitimációnak. Az emberek szabadon választhatták vezetőiket, s így beleszólhattak sorsuk alakításába. Egyre nagyobb lehetőségül nyílt annak eldöntésére, hogy milyen államformában éljenek, másrészt annak meghatározására, hogy melyik államalakulathoz tartozzanak. E két vonatkozásban is egyre teljesebb körben „rendelkezhettek önmagukkal". Az önrendelkezési elv tartalmát ezek a fejlemények jellemzik.

A formális elem az önrendelkezési elv elsőrendű fontosságú összetevője. Az egyéni szabadság politikai érvényesítése csak formális úton történhet. A „belső" önrendelkezés esetében általában a választás, a „külső" önrendelkezés esetén pedig általában a népszavazás az a forma, melynek hiánya az önrendelkezési elv eltorzulását, kiüresedését eredményezi. Az önrendelkezés elve mára nemcsak az egyetlen nemzetközileg elismert területrendezési alapelv (melynek jegyében a két Németország egyesült és a balti államok függetlenedtek – de: melynek ürügyén a szerbek és horvátok háborúznak egymással), hanem a szabadságeszme formális érvényesülésének belső rendezőelve is. Ha elvi alapokra kívánjuk helyezni Közép- és Kelet-Európa politikánkat, és liberális elveket vallunk, az önrendelkezés elvét mindenképpen érvényesnek kell tekintenünk.

Azonban egy dolog egy elv érvényességének elismerése, és más az érvényre juttatása, a gyakorlat. Az önrendelkezési elv érvényre juttatásának kísérlete, ha figyelmen kívül hagyják a körülményeket, az elv demokratikus legitimációjának megszűnéséhez és erőszakhoz vezet (lásd Jugoszlávia).

Területi stabilitás

A területi stabilitás, „a nemzetközi jogrend valósága" (Bibó) ellentétbe kerülhet az önrendelkezés elvével. Közép- és Kelet-Európára az ilyen esetek jellemzőek. Az önrendelkezési elv teljes körű érvényesítése ebben a térségben valószínűleg több helyen határváltoztatást eredményezne. A területi status quo megváltoztatásának („a nemzetközi államközösség alkotmányának módosítása") eljárási szabályai azonban kidolgozatlanok.

Az érintett felek megegyezése esetén, az eljárási szabályok hiányosságai ellenére, lehetséges lenne nemzetközileg is elismert határváltozás. De Közép- és Kelet-Európában két állam közül, melyek között a határváltoztatás kérdése felmerülhet, legalább az egyik (vagy mindkettő) nacionalista. A nacionalizmusból hiányzik az a racionális alap, amely minden párbeszédnek, kompromisszumnak, megegyezésnek feltétele. A területi stabilitás intézményének működése és a nacionalizmus régiónkban tendenciaszerűen ellene hat az önrendelkezési elv teljeskörű érvényesülésének. Mi tehát a megoldás?

A liberális ideológia számára a XX. sz. végén különös kihívást jelent a kisebbségi és nemzeti kérdés. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az EBEÉ, az ENSZ, az ET, a Liberális Internacionálé szükségesnek tartja napjainkban, hogy kialakítsa, illetve fölülvizsgálja álláspontját ebben a kérdésben.

A demokratikus hagyományokkal rendelkező világ polgári demokráciái számára általánossá válik az a felismerés, hogy a XIX. században normaerejűvé vált nemzeti, nemzetállami szuverenitás elve és az etnikai intolerancia gyakorlata alkalmatlan arra, hogy a XXI. század nemzetközi rendszerének és társadalomszervezésének alapját képezze.

A FIDESZ szerint a modern társadalomnak a nemzeti kisebbségeket nem csupán tolerálnia kell, elismerve, hogy létük természetes adottság a társadalomban, hanem szükséges és indokolt lehet a kisebbségi identitás fennmaradásának állami támogatása is. A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányában lefektetett elveken túl szükséges lehet nemcsak a kisebbségi egyéneknek, hanem a kollektív kisebbségi entitásoknak is jogokat biztosítani. A támogatás és a jogok garantálása túlmehet a kultúra területén és a politika körére is kiterjedhet. A kisebbségek politikai autonómiája, részvételük a politikai döntéshozatalban és végrehajtásban hozzájárul a hatalom kontrolljának, szétválasztásának és decentralizálásának kiteljesedéséhez.

Aggodalomra adhat okot a jogegyenlőség elvének esetleges sérelme. A modern társadalom tele van csoportkülönbségekből fakadó hátrányos megkülönböztetésekkel, s a modern állam törekszik is ezek felszámolására, de nem olyan módon, hogy általában meg akarja szüntetni a különbségeket. E különbségek egyik része ellen harcol, másik részével szemben közömbös; csak arra vigyáz, hogy ne csorbítsák a jogegyenlőséget. Egy harmadik részével szemben pedig egyenesen jóindulatú álláspontot foglal el.

Utóbbi magatartásában az a meggyőződés vezeti, hogy az egészséges társadalmi, kulturális, politikai élet, a tág értelemben vett pluralizmus nem lehetsége sokféle, virágzó és szabadon fejlődő közösség nélkül. Az állam azonban nem favorizálhatja önkényesen ezt vagy azt a partikuláris közösséget.

Természetesen, a modern liberális államot fokozatosan átható etnikai tolerancia kialakulásának folyamatával szemben bőven hozható fel ellenpélda. A fejlett világ kisebbségei azonban a komplex és integrálódó nemzetközi rendszer jóvoltából fokozottabban hallathatják hangjukat. A nagy kihívást a kisebbségi kérdés terén mégis Közép- és Kelet-Európa integrálásának szándéka jelenti.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a térség politikai tényezői képesek lesznek-e liberális választ találni a nemzeti kisebbségi problémákra. Némileg drámaibban fogalmazva: a régió egyik legfontosabb kérdésében fel tudnak-e mutatni használható politikai alternatívát, vagy impotensek maradnak és eltűnnek a politika süllyesztőjében.

A FIDESZ-nek a liberalizmus elveit alkalmazva a közép- és kelet-európai helyzethez adekvát politikát kell folytatnia. Az elvi álláspont nem azt jelenti, hogy elvont elméletekhez ragaszkodunk, hogy elvont nemzetkoncepciókat kívánunk érvényesíteni, hanem azt, hogy megpróbáljuk a rendelkezésre álló politikai eszközök segítségével elérni az adott pillanatban maximálisan elérhetőt az egyéni és a közösségi szabadság terén. Ez a politikai alternatíva a kisebbségeket nem eltüntetni, beolvasztani akarja, hanem tolerálja, támogatja és nemzetfelfogása szabadságorientált.

A magyar politikai közelétben háromfajta liberalizmus három eltérő választ ad a nemzeti kisebbségi kérdésre. Az első, a dogmatikus liberális változat nem vonatkoztatja egymásra a nemzet és liberalizmus fogalmait, és a „nemzetet" bele kívánja gyömöszölni az államba. A másik, a nemzeti liberalizmus (a nemzeti liberalizmus ebben az értelemben nem azonos sem a köztudatban ezzel a névvel illetett magyar eszmetörténeti hagyománynyal, sem a „nemzetietlen" liberalizmus ellentéteként használatos napi politikai vonulattal) a nemzetre akarja szabni a politikai intézményrendszert. Mindkettő a politikai nemzet bűvkörében mozog, és egyiük sem tudja elfogadni, hogy például a magyarság esetében az állam és a nemzet határai nem fedik egymást.

A politikai nemzet (nemzetállam) koncepciója alkalmatlan arra, hogy a Közép- és Kelet-Európában létező sokféle érdeket és értéket megjelenítse a politikában. A kisebbségi problémát nem megoldja, hanem kizárja a megoldásra váró kérdések sorából. S teszi ezt akkor, amikor a régióban lejátszódó folyamatok egyre nyilvánvalóbbá teszik, hogy a nemzeti kisebbségek politikai státusának tisztázása elodázhatatlan. A politikai nemzet fogalmának feleleventése azzal a veszéllyel is járhat, hogy azt a két világháború között megbukott gyakorlatot hozzuk vissza Közép- és Kelet-Európába, amely a kisebbségi egyént (hivatalosan deklarált egyenjogúsága ellenére) másodosztályú állampolgárként kezelte.

A harmadik, a FIDESZ által is követett pragmatikus liberalizmus nem tesz kísérletet a politikai nemzet koncepciójának feleleventésére. Sem abban az értelemben, hogy a magyar politikai nemzet fogalmából kizárja a határokon túli magyarságot (és beveszi a hazai kisebbségeket), sem úgy, hogy a határon túli magyarságot a magyar politikai nemzet részének tekinti (szemben a hazai kisebbségekkel). Az olyan elméleteken alapuló programokat, amelyek hiányosan tagolják tárgyukat, utópiának tartjuk. Előttük már sokan kíséreltek meg utópiákat átültetni a valóságba, s ezért igen nagy árat fizettünk!

A FIDESZ politikája az egyén és a nemzeti közösség mellett a kisebbségi közösség szabadságigényére is épít. Ezért ragaszkodunk az emberjogi, a jelzőmentes nemzeti és a kisebbségi szóhasználathoz.

A kisebbségi kérdés megközelítésében több okból is ragaszkodunk a kisebbségi terminushoz. Azon túl, hogy ez veszélyezteti a legkevésbé a pillanatnyi stabilitást, illetve, hogy használatra bejáratottabb, következményei kiszámíthatóbbak és a nemzetközi fórumok is egyre inkább elfogadják, az is tény, hogy ez a terminológia elég soktényezős ahhoz, hogy a legkülönfélébb érdekeket, értékeket és helyzeteket meg tudja jeleníteni.

A nemzeti identitásnak a kulturális tényezőkön túl vannak politikai összetevői is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzet akaratát egységes politikai keretben, az önálló államiság keretei között lehetne csak megjeleníteni. Az etnikai szempontból vegyes területeken természetesnek kell lennie, hogy a nemzeti közösségek több politikai keretben (állam, kisebbségi önkormányzat, autonómia) is élhetnek.

Tehát a FIDESZ-nek van liberális nemzetfelfogása, de ez nem jelenti azt, hogy liberalizmusa nemzeti liberalizmus volna; a liberalizmus attól még nem lesz nemzeti, hogy kielégítő választ ad az egyén és a nemzeti, kisebbségi közösségek jogigényére.

Korlátozott kisebbségi önrendelkezés és új tartalmú (korlátozott) állami szuverenitás

A korlátozott kisebbségi önrendelkezés és az új tartalmú állami szuverenitás együttese olyan gyakorlati politikai stratégiát jelent, amely megoldást hozhat a régió számos nemzeti, kisebbségi problémájára, uganakkor az önrendelkezés elvének optimális megvalósulását is lehetővé teszi.

A nemzetek önrendelkezési törekvéseinek jogosságát ma már senki sem vonja kétségbe. Európa e térfelén azonban helyenként sok nép keveredik. A vegyes lakosságú területeken csupán a többségi lakosságnak van lehetősége önrendelkezési jogával élnie, a kisebbségieknek nincs. A kisebbségi sorban élő egyének szabad akaratnyilvánítási törekvéseinek jogosságát, vagyis önrendelkezési igényüket tagadni a szabadságeszme, a liberalizmus semmibevételét jelenti. A kisebbségi egyének szabadságukat csak önrendelkezési jogukat érvényesítve élhetik meg.

A kisebbségek teljes körű önrendelkezése, melybe az egyik államtól való elszakadás és a másik államhoz való csatlakozás is beletartozik, heves ellenállásba ütközik annak az államnak a részéről, amelytől területet kívánnak elcsatolni. A teljes körű kisebbségi önrendelkezés ma régiónkban többnyire egyet jelent a véres konfliktussal.

A korlátozott kisebbségi önrendelkezés viszont épp a kisebbségek terület feletti rendelkezése tekintetében tartalmazna megszorításokat. Az önrendelkezés más vonatkozásai: a kisebbségek részvétele a helyzetüket befolyásoló döntések meghozatalában és a végrehajtásban demokratikusan megválasztott vezetői útján, vagyis a politikai autonómia intézményei

(a kisebbségi önkormányzatok) szabadon működhetnének. A kisebbség politikai intézményeinek működéséhez azonban elengedhetetlen, hogy az állam, amelynek keretén belül létrejöttek, hatalmat ruházzon át rájuk. Az állam – mint ahogy az emberi jogok tekintetében korlátozza szuverenitását az egyének irányában – korlátozná belső szuverenitását a kisebbségi önkormányzat javára. Az új tartalmú szuverenitás tehát nemcsak azt jelenti, hogy az államok egy magasabb szintű integrációba lépve feladják külső szuverenitásuk egy részét, hanem azt is, hogy befelé korlátozzák hatalmukat.

A korlátozott önrendelkezés – korlátozott szuverenitás kontrukció gyakorlati alkalmazásával régiónkban a legtöbb helyen még elejét lehetne venni a kisebbségek elszakadási törekvéseinek. De ha intézményeik nem építhetők úgy ki, hogy biztonságos védelmet nyújtsanak és megélhetővé tegyék szabadságukat, elszakadási szándékaik megerősödnek. És ekkor a területi status quo sem jelenti majd azt a viszonylagos stabilitást, ami ma még jellemzi. Ugyanis nyilvánvaló, hogy a stabilitás nem szükségképpen azonos a status quo fenntartásával.

Egyéni és kollektív kisebbségi jogok

A sokat vitatott kollektív kisebbségi jogok kérdéséről szólva megfogalmazhatunk egy liberális tételt, ami a következő: Közép- és Kelet-Európa térségében az egyén szabadsága nem növelhető, ha a kisebbségi csoportoknak nem biztosítunk védelmet. Egyénen többségi és kisebbségi egyén egyaránt értendő.

Régiónk sajátosságai közé tartozik a nacionalizmusok fokozott jelenléte. A nacionalizmus jellegzetessége pedig az, hogy a közösség ellen irányul, a közösségen keresztül veszélyezteti, csökkenti az egyén szabadságát. De fontos látni azt is, hogy a többségi egyén szabadságának csorbítását is eredményezi. A kisebbségi sérelmek hangoztatása ugyanis fokozza a többségi nacionalizmust, és aki nacionalista, az egy hatalmi manipulációnak kiszolgáltatva feladja egyéni szabadságát. A kisebbségi közösségek védelme tehát ebben a térségben általnos értelemben az egyéni szabadság növelésének feltétele. Másként fogalmazva: ha a szabadság növelése a kritérium, nem csak a kisebbségnek, hanem a többségnek is érdeke a kisebbségi közösségek védelme.

Tehát az, hogy közösségek védelméről, vagyis kollektív jogokról beszélünk, nem a liberális elvek feladását jelenti egyfajta kollektivizmus érdekében, hanem épp hogy a liberalizmus elveinek érvényesítését adott körülmények között. Amit feladunk, az nem más, mint a liberális dogma, egy nivellált társadalomkép, amely ha politikai gyakorlat alapjává válik, kontrollálatlan hatalmi mozgásokat indít el, és a szabadságot veszélyeztető önkényhez vezet.

A kollektív jogok fentebb vázolt pragmatikus megközelítésén kívül elfogadható a közösségi jogokat közvetlenül az egyén szabadságából (és az

önrendelkezési elvből) levezető szemlélet is. Eszerint az egyénnek szabadságában áll akaratát úgy is érvényesíteni, hogy politikai közösségbe társul. Az ilyen irányú szabadság biztosítására szolgálnak a kollektív jogok.

Kisebbségi önkormányzat

Az önszerveződés formáját a nemzeti kisebbséghez tartozó egyének és szervezetek választják meg. A lehetőségek köre az önkormányzat valamely formájától az állam által támogatott egyesületi tevékenységig, sőt állami intézmények működtetésében való együttműködésig terjedhet.

A kollektív kisebbségi jogok közül a legfontosabb a kisebbségi önkormányzat alapításának joga. Az önkormányzat intézménye az, ami bizonyára a leghatékonyabban biztosítja a nemzeti kisebbség fennmaradását, értékeinek megőrzését. Az önkormányzat hatásköre nem terjedhet ki addig, hogy tagjainak vagy bármely egyénnek az alapvető emberi jogait veszélyeztethesse. A kisebbségi önkormányzat intézménye eszköz a kisebbségi egyén jogainak biztosítására.

A kisebbségi önkormányzatok közjogi hatáskörrel felruházott intézmények, melyek legitimitása a kisebbségek közös akaratán nyugszik. Az önkormányzat törvényben meghatározott célok és meghatározott feladatok megvalósítására létrejött köztestületként működik, autonóm és demokratikus módon, kizárólag a törvénynek alárendelve. A kisebbségi önkormányzatokat megkülönböztetjük funkciójuk (politikai, kulturális, adminisztratív) és hatókörük (területi, személyi) szerint. A személyi elven működő önkormányzat (lásd a két világháború közötti észtországi kulturális autonómiát) tagjai sajátos jogaikat lakóhelyüktől függetlenül gyakorolhatják. A kisebbségi önkormányzati tagság önkéntes.

Rezime

Nacija i manjina u Istočnoj i Srednjoj Evropi

Moguće je posmatrati postojeće procese dezintegracije u ovom delu Evrope u svetlu budućih integracionih formi. Ova dijalektika omogućava razrešavanje takvih protivurečnosti kao napr. između teritorijalne stabilnosti i samoopredeljenja. Svaka politika u ovom delu globusa mora ispisati na svoju zastavu imperativ ne-nasilja, što nije prazni pacifistički slogen, nego racionalni osnov za institucionalno rešavanje problema manjina. Nije dovoljno samo tolerisanje njihovog postojanja, neophodna je i državna potpora manjinskog identiteta. Na osnovu toga moraju se stvarati okviri koji omogućavaju očuvanje bitnih karakteristika manjinskog kolektivnog identiteta. Ovakva nastojanja se može razjasniti dogmatični liberalizam (on, naime, integriše naciju u državu), ali ni nacionalni liberalizam koji principe sistema političkih institucija zasniva na nacionalnim kriterijumima. Koncept političke nacije isključuje manjine iz pozicija na osnovu

kojih se mogu doneti sudbonosne odluke. Autori zastupaju pragmatični liberalizam koji može artikulisati ne samo zahteve nacionalnih zajednica i pojedinaca-građana nego nastojanje etničkih manjina. U regionima gde postoje različite etničke grupe, treba stvoriti shodno tome i različite političke okvire. Neophodno je u cilju toga kombinovati princip ograničenog manjinskog samoopredeljenja sa principom ograničene državne suverenosti. Tako je tematizacija kolektivnih prava, ne odustajanje od liberalnih osnova, nego njihovo dosledno primenjivanje.

Summary

Nations and Minoritieies in Eastern and Central Europe

The present processes of disintegration in this part of Europe may be viewed in the light of future integration. Such a dialectic may resolve some contradictions between territorial stability and self-determination. Every policy in this part of the globe must adopt the principle of non-violence, which is more that a mere pacifistic slogan, it is the rational basis of institutional solutions of minority issues.

It is not sufficient to tolerate the existence of minorities, their identity needs state support. A framework is needed which can safeguard the basic characteristics of the collective identity of minorities. Such endeavors cannot be explained either by a dogmatic liberalism (which would integrate the nation into the state) or by national liberalism which is trying to set national criteria as the bases of the principles of political institutions. The concept of a political nation excludes minorities from the making of fundamental decisions. The authors support a pragmatic liberalism which is capable of articulating the endeavors of ethnic minorities in addition to the demands of individual citizens. In regions where various minorities live, corresponding various political frameworks are needed. The principle of a restrained minority self-determination needs to be combined with the principle of restrained state sovereignty. In this context, collective rights would not appear as a departure from liberal principles, but rather as the implementation of the same.

Schlett István

A KISEBBSÉGI AUTONÓMIA INTÉZMÉNYEI

Kénytelen vagyok meditációimat egy kicsit távolról indítani. Onnan ugyanis, hogy egyáltalán hogyan és milyen összefüggésekben vetődik föl a nemzeti és etnikai kisebbséggel kapcsolatban az autonómia problémája. Ugyanis ez egyáltalán nem magától értetődő, s nyilvánvalóan előzetes megfontolásokra, előfeltevésekre épül.

Egy olyan rendezvényen, amelynek létrehozásában egy liberális párt is szerepet vállalt, sőt ahol a megjelentek alighanem túlnyomó többsége tiltakozna az ellen, ha a liberális értékek iránti elkötelezettségét kétségbevonnánk, különösen fontos erről beszélni, hisz – legalább is véleményem szerint – a nemzeti és kisebbségi autonómiaigény és a liberális emberkép, társadalom- és államfelfogás harmonizálása több ponton is problematikus.

Bárhogy is határozzuk meg az *etnikumhoz* kapcsolt nemzetet vagy nemzeti kisebbséget – és e tanácskozás tárgyát képező téma esetén nyilvánvalóan erről, s nem az állampolgárok etnikai minőségétől elvonatkoztatott politikai nemzetről, azaz a polgárok tisztán politikai-jogi közösségéről van szó –, az mindenképpen egy természetadta, az egyén számára készen kapott közösséget jelent, amely esetében a csatlakozás vagy elkülönülés alternatívája ugyancsak korlátozott, s nem pusztán az egyéni elhatározás kérdése. Gondolom, nem kell bizonyítani, hogy az állampolgárság megváltoztatása merőben más aktus, mint az etnikai identitás megváltoztatása.

Nos, a liberalizmus – vagy a szocializmus – államszervezési elvei mit sem tudnak az etnikumokról. Az egyik esetben az államot az *egyes polgárok alkotta politikai közösségnek* tekintik, a másik esetben az elfoglalt *gazdasági helyzet által determinált egyik vagy másik osztály kollektíven birtokolt erőszakszervezetének*. Ezekben az összefüggésekben fel sem merülhet az etnikumok államalkotó szerepe, mert hisz ez a kollektivitás nem illeszthető be sem egyik, sem másik elv alapján felépített államszerkezetbe.

A valóságban természetesen másként áll a helyzet, merthogy etnikai közösségek a legtöbb államban léteznek, s igen gyakran ebbeli minőségükben a politikai élet szereplőivé válnak. Bár nyilvánvalóan e fogalom is a

többjelentésű fogalmak közé tartozik, a nemzeti önrendelkezés joga a 19. és 20. században polgárjogot nyert világszerte, s elismert alapelvvé vált a nemzetközi jogban. Ami legalábbis annyit jelent, hogy nem az állam alkotja a nemzetet, hanem a nemzet az államot, egy államban több nemzet is létezhet, és e nemzeteknek van joguk arról dönteni, hogy megmaradnak-e vagy sem egy adott állam szervezetén belül, más államhoz csatlakoznak vagy önálló államot alkotnak. E jogot nem tudom másként értelmezni – s azt hiszem, nem is lehetséges –, mint az etnikai tagoltság mentén kialakuló *közösségekhez kapcsolódó jogot az állami szuverenitásra.*

Viszont az is kétségtelen tény, hogy igen sok érv szól a nemzeti önrendelkezés elvének korlátlan érvényesülése ellen. És nemcsak olyanok, amelyek a többség értetlenségéből vagy felsőbbrendűségi érzéséből következnek, hanem olyanok is, melyek a mindenki számára egyaránt elfogadható megoldások lehetetlen voltából következnek. Tudomásom szerint az egész világon igen kevés azon államok száma, ahol az államhatárok az etnikai határokkal egybeesnek, holott többször megpróbálkoztak már az államhatároknak az etnikai határokhoz való igazításával vagy megfordítva: az etnikai határoknak az államhatárokhoz való illesztésével, azaz lakosságcserével, kitelepítéssel, asszimilációval és ezeknél antihumánusabb megoldásokkal is. Továbbá – s ez az érv különösen az államok közötti versengés által jellemezhető korszakokban volt igen hatásos – az államérdekek érvényesítésére, az állami szuverenitás megvédésére a nagy és erős államoknak van igazán esélye, s ezért az állam szétaprózódása – nem beszélve a civilizációs vesztességekről – mindegyik nemzetre nézve a függetlenség elvesztésével fenyeget. És hát aligha vitatható, hogy a nemzeti önrendelkezés elvének számos következménye korlátozhatja az egyén több szabadságjogát is; a nemzeti érdek mindenekfelettiségére hivatkozva a kollektivitás – pontosabban szólva a közösség nevében fellépő állam – rákényszerítheti a polgár minden életviszonyára kiterjedő korlátlan hatalmát.

Tudom, hogy mindenki számára ismert dolgokról beszélek, de egy nagyon összetett kérdésről van szó, és amennyire csak képes vagyok, szeretném elkerülni a félreértéseket. A fenti eszmefuttatásokkal azt kívántam bizonyítani, hogy az egytényezős magyarázatok félrevezetőek, az egy elvre építkező politikai gyakorlat roppant veszélyes. Nem az igaz és a hamis, a jó és a rossz, angyalok és ördögök, hanem igazságok, jogok, egyaránt méltányolható érdekek, nemes szenvedélyek kerülhetnek szembe egymással. Az ilyen helyzetek – legalábbis a politikát kívülről szemlélő szobatudós számára így tűnik föl természetesnek – nagy óvatosságot, körültekintést, a lehetőségek és következmények gondos számbavételét írják elő.

Az utóbbi időben többször idéztem már Kemény Zsigmond két, egymást követő mondatát. A „Korteskedés és ellenszerei"-ben írja: „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bízottság érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják

egymást, irányai különszakadnak. Kielégíteni az emberiséget és véreinket: ez azon Ulixes-íj, melyet a nyers tömeg minden állati erejével fölvonni soha nem fog." Természetesen nem a báró némiképp elitista antidemokratizmusa a vonzó számomra, hanem a feladatmegjelölés. Az ugyanis, hogy a megoldást nem pusztán erő kérdésének látja, nem valami már tudott, csak még el nem ért cél megvalósításának, hanem olyan feladványnak, amit gondolatilag is meg kell oldani. Mert bizony, a nemzeti-kisebbségi kérdés megoldására törő akarat érvényesítése során számos csapda leselkedik.

Csak most jutottam el a rám osztott konkrét feladathoz, a kisebbségi autonómia intézményeinek problématikájához. Kétségtelen, a kisebbségi autonómia jelentheti a különböző igazságok, elvek, érdekek „hitre-bízottságok" közötti tisztes, mindenki számára megfelelő, elfogadható kompomisszumot, amikor is a kollektív jogok, a nemzeti önrendelkezés elvének elismerése nem fenyegeti az állam egységét és működőképességét, illetve nem rendeli alá az egyént egyetlen – etnikai – meghatározottságának. Nem véletlen, hogy ez a megoldási javaslat szinte egyidős Közép-Európa nemzeteinek ébredésével, pontosabban szólván, időben csak annyival követte, amíg a nemzeti ébredéssel együtt járó súlyos konfliktusok nyilvánvalóvá nem váltak. 1848-tól kezdődően rendre születnek a különféle autonómiatervek. Palackytól Kossuthig, Eötvöstől Popoviciig, Ferenc Ferdinándtól Ottó Bauerig, hogy csak a legismertebbeket említsem föl.

De a tény, hogy ezek egyike sem valósult meg, talán nemcsak az emberi ostobaságból, rossz beidegződésekből következett, hanem a körülményeken valamint magának az autonómia-gondolatnak – vagy csak a konkrét tervezetben való megjelenésének? – belső ellentmondásosságán is múlott. Azt hiszem tehát, érdemes megvizsgálni, mire alkalmas és mire nem az autonómia, a feltételek és körülmények milyen lehetőségeket nyitnak meg, és milyen korlátokat állítanak, bizonyos meghatározott célok milyen eszközöket, intézményeket, eljárásmódokat feltételeznek, illetve a rendelkezésre álló vagy megteremthető eszközök milyen célokat tehetnek elérhetővé.

A nemzeti-etnikai kisebbségek problémájához kapcsolódó autonómia kiindulópontja az, hogy a nemzeti-etnikai csoport létező entitás, amelynek más nemzeti-etnikai csoportokhoz képest más érdekei, más céljai is vannak. Önrendelkezésre azért van szüksége, mert e sajátos érdekeket és célokat csak saját maga, a maga által létrehozott, működtetett és ellenőrzött intézményeken keresztül valósíthatja meg. A nemzeti önrendelkezés joga e szükségletet ismeri el.

De mik ezek a sajátos érdekek és célok – vagy másként fogalmazva, miben ragadható meg a nemzeti-etnikai identitás? Nyelvi, kulturális, érzelmi jelenség-e, vagy ennél több, mondjuk gazdasági-politikai kapcsolatok hálózata is? Vagy más formulát alkalmazva: csupán egyik – bár nagyon fontos – determinánsa a közösségi viszonyok sokasága által meghatározott egyénnek, vagy a legátfogóbb, minden mást magába foglaló vagy maga alá rendelő sajátosság? Nem vállalkozom arra, hogy e kérde-

sekre választ adjak, mert hisz most nem társadalomszemléletem kifejtése a feladatom, de az nyilvánvaló, hogy e kérdésekre adott válasz döntő mértékben fogja meghatározni a nemzeti önrendelkezés elvére alapozott autonómiatervezet tartalmát, s ennek megfelelően a szükségesnek tartott intézmények körét és jellegét. Az egyik esetben elégséges lehet a kulturális autonómia – kiegészítve olyan, az emberi jogok katalógusában már szereplő, illetve újonnan megalkotott egyéni jogokkal és ezek érvényesülésének garanciáival –, a másik esetben ennél nemcsak többre, de másra is szükség van: az állami szuverenitás megosztására, s ennek megfelelően közjogi, politikai, közigazgatási, esetleg gazdasági, törvényhozási, külpolitikai, igazságszolgáltatási stb. autonómiára és az ezeknek megfelelő intézményrendszerre is.

Teoretikusan nézve mindkét megoldás lehetséges, ám gyakorlati megvalósításuk komoly nehézségekkel jár. Aligha vitathatjuk ugyanis, hogy a kulturális autonómiának az egyéni jogokkal való kombinációja már többször is írott malasztnak bizonyult, s nem jelentett elegendő védelmet a nemzeti-etnikai csoportok kulturális identitásának megőrzése számára sem, másik oldalon pedig a nemzeti önrendelkezés elvének kiterjesztett felfogása úgy vezetett súlyos konfliktusokhoz, hogy semmit sem oldott meg, vagy miközben egy konfliktust megoldott, hasonlóan éles feszültségeket teremtett.

Ám a kudarcok nem biztos, hogy a teóriák rosszaságát bizonyítják; az is meglehet, hogy aktualitásuk nem volt meg, vagy egész egyszerűen az emberi ostobaság, rövidlátás, rossz kalkuláció okozta a bukást. Elképzelhető tehát, hogy a körülmények változásai következtében, ami korábban nem volt aktuális, most időszerűvé vált, s persze az sem tartozik az elképzelhetetlenségek körébe, hogy a többségi és kisebbségi politikusok nem követik el ismét az összes korábbi ostobaságot. Viszont az is nyilvánvaló, hogy a sikerre törekvő politikusnak csak a lehetségest érdemes akarni, s az ésszerűség – és persze a morál is – azt diktálja, hogy nemcsak a pozitív, de az előrelátható negatív következményekkel is kalkulálni kell.

Vállalt szerepemhez ragaszkodva – és végre tényleg a tárgyra térve –, az egyes általam megismert, különböző műfajú, hol programok, hol törvénytervezetek, hol elméleti fejtegetések formájában megjelenő autonómiatervek realitásáról, a megvalósításukhoz szükséges feltételekről és megvalósulásuk feltehető következményeiről próbálom meg elmondani véleményemet.

E tervezetek közös vonása, hogy a nemzeti önrendelkezés elvéből levezethető kollektív jogok alapján állnak, a nemzeti-etnikai csoportok autonóm intézményeinek közjogi státust igényelnek, ezen intézmények hatáskörét általában nem korlátozzák a kulturális szükségletek ellátására, hanem többfunkciós intézménynek képzelik el, mely állami vagy államszerű feladatokat is ellát, s ennek megfelelő elvek alapján működik. Másik oldalon viszont az adott államok integritását nem kérdőjelezik meg – sőt legalább is explicit módon – a nemzeti-etnikai törésvonalak mentén történő föderalizációjának igényét sem fogalmazzák meg. Tehát a nemzeti

önrendelkezés jogát korlátozott értelemben fogják föl, nem értik bele a határok megváltoztatásának, önálló állam alapításának, de még az államszerkezet radikális átszervezésének követelményét sem, legfeljebb a közigazgatás rendjének és a közigazgatási határoknak némi módosítását.

E tervezetek szerzői láthatóan pontosan tudatában vannak a realitásoknak, ismerik és tiszteletben tartják a tényeket, nem fogalmaznak meg olyan követeléseket, amelyeket – legalábbis elméletileg – a többség nem fogadhat el, amelyek nem illeszthetők be egy liberál-demokrata vagy – nehogy ideológiai érzékenységet sértsek, fogalmazzam eufémisztikusan –, egy modern, európai államszerkezetbe. A javaslatok zöme működő modellekre hivatkozhat Finnországtól Dél-Tirolig.

Csakhogy – legalábbis én így látom –, azon túl, hogy térségünk országai nem pontosan olyanok mint Finnország vagy Olaszország, a tervezetek önmagukban nézve is ellentmondásosak. Röviden fogalmazva – legalábbis számomra – nem világos az egyéni és kollektív jogok egymáshoz való viszonya, egy lehetséges és működőképes kulturális autonómia logikája keveredik egy ugyancsak lehetséges és működőképes, de mégis más feladatokra alkalmas, más szervezeti felépítést kívánó és másként funkcionáló közigazgatási autonómiával, sőt a föderatív államszerkezetbe illő, s csak ott értelmezhető kívánalmakkal és kategóriákkal.

Így például a kulturális vagy akár a közigazgatási autonómia esetén nem tudok mit kezdeni egy olyan alkotmányos elvvel, mint a nemzeti és etnikai kisebbségek államalkotó szerepe. Mert – ha az államot nemzetállamnak képzelem el – akkor a nemzeti-etnikai csoportok csak föderációs vagy konföderációs formában vehetnek részt az államalkotásban, minthogy az állami szuverenitás és etnikai értelemben felfogott nemzet vagy nemzetek szuverenitásából tevődhet össze. Ha viszont az államot nem nemzetállamnak fogom fel a szó most használt értelmében, akkor értelmetlen a nemzeti-etnikai csoporthoz kapcsolt szuverenitásigény, merthogy az államot valami más – a liberalizmus szerint az állampolgárok, egy korporatív államfelfogás alapján mondjuk a foglalkozási csoportok, egy kantonális vagy a területi tagoltságot megjelenítő föderációs államszerkezet esetében a kantonok vagy a tartományok, szövetségi államok alkotják. Létezhetnek – és léteznek is – eltérő szerkezetű államok, de azt hiszem, ezek az államszervezési elvek tetszőlegesen nem összepasszíthatók. Mondom mégegyszer. Természetesen lehetséges a nemzeti elvre is föderációs államszervezetet építeni, sőt meglehet, hogy bizonyos körülmények között – hozzak egy távolabbi példát, Belgiumot – csak ez bizonyul lehetségesnek. Csakhogy ennek vannak elkerülhetetlen következményei. És sajnos, arra aligha van lehetőség, hogy az egyik szerkezet előnyeit a másikéval a velük járó hátrányok kizárásával egyesítsük.

Egy további példa. Úgy látom, hogy a kulturális autonómia semmiképp nem köthető össze a parlamenti képviselet ügyével. A kulturális autonómia ugyanis arra szolgál, hogy a nemzeti-etnikai csoportok másként ki nem elégíthető sajátos kulturális és nyelvi igényeinek, tehát az ebben az értelemben felfogott nemzeti identitás védelmének feltételeit, a nyelvi és

kulturális jogok reálegyenlőségét a kisebbségek számára biztosítsa, s ezáltal az államot és a politikai életet tehermentesítse a többség és kisebbség közötti feszültségektől. Arra azonban nem alkalmas, hogy a nemzeti-etnikai kisebbséghez tartozó személyt minden vonatkozásban képviselje, ennek következtében más irányú szükségleteit más intézményeken és szervezeteken keresztül elégítheti ki. Teljes jogú állampolgárként igényt tarthat a közigazgatás szolgáltatásaira, szabadon csatlakozhat érdekvédelmi szervezetekhez, bármily egyesülethez, párthoz, s természetesen – az általánosan érvényes törvényes előírások szerint – képviselőt küldhet a parlamentbe. S ha szükségét látja, olyan pártot alakít és támogat, amely különösen fontos feladatának tartja a nemzeti-etnikai léthez kötődő érdekek képviseletét. A pozitív diszkrimináció alapján akár még az is elképzelhető, hogy az ilyen típusú pártok kedvezményes eljárásban részesüljenek, azt azonban nem tartom lehetségesnek és – az esetleges következmények miatt kívánatosnak sem –, hogy a népképviselet elvét a korporációs elvvel vegyítsék.

A példákat még sorolhatnám, de a rendelkezésemre álló időt már túlléptem. Így csupán a példálózás szintjén említenék meg még néhány, szerintem megoldatlan, és talán az egyes tervezetekben javasolt módon megoldhatatlan kérdéseket. Említettem már a kulturális és közigazgatási autonómiák összeegyeztetésének problémáját. Azt hiszem, az egyik esetében lehetséges forma, a perszonális autonómia, semmiképpen nem kapcsolható össze a másik esetben egyedül használható területi elvvel. Aztán. Én azt gondolom, hogy a bármilyen elvre épülő és bármilyen célra irányuló önkormányzat csak akkor létezhet és akkor felelhet meg funkciójának, ha a megcélzott polgárok hajlandók részt venni tevékenységében, és ha valóban igényt tartanak szolgáltatásaira. Nem azt vitatom, hogy ezek az igények felébreszthetők-e, vagy hogy szükség lenne felébresztésükre, csupán azt állítom, hogy az önkormányzatiság csak az érintettek akaratán és részvételén alapulhat. Hogy konkrét legyek: nem tudok olyan önkormányzati választást elképzelni, ahol nem világos az illetékesség és a jogosultság, másrészt nem is tudok demokratikusnak elfogadni egy olyan testületet, amely az érintettek által adott, bizonyíthatóan és ellenőrizhetően demokratikus felhatalmazás nélkül bármiféle közhatalmat gyakorol. S egyáltalán, végiggondolandónak tartom, hogy érdemes e egyetlen intézménytípusban gondolkodni. Valószínűnek tartom, hogy az intézményi pluralizmus a nemzeti-etnikai közösségek számára is jobb megoldást jelent. Feltéve persze, hogy a befogadó közeg ugyancsak a minden érintett fél igényeinek megfelelő megoldásokat keresi, és nem szorítja a kisebbségeket olyan helyzetbe, hogy mindent egy lapra kell feltenniök, hisz a lét vagy nemlét kérdése a tét.

Kemény Zsigmond a korábban idézett passzus után így folytatta: „Kedvetlen dolgokat mondottam el, mert hőbben óhajtom a nép jólétét, hogysem valaha eszembe jusson népszerű kifejezésekkel azt hátrább tolni." Abban reménykedem, hogy hasonló szándékom némi mentséget ad. Meditációimnak nem is lehet más funkciója, hogy – esetleg – a tervezetek

újragondolására késztesse azokat, akiknek feladata azok végrehajtása. Nekik mondom – nagy rokonszenvvel és bátorítással is –, hogy ők a levésben lévő dolgokról szükségképpen többet tudnak mint én, aki csak meditál.

Joggal érezhetik, hogy én mindvégig arról beszéltem, hogy miért nem lehet fából vaskarikát csinálni. Nos, nemrégiben – s ez mutatja az én szerepemmel együttjáró skizofréniát – magam írtam le: bár az előbbi feladat valóban megoldhatatlan, fából és vasból egészen jó szolgálatot tevő kocsikereket igen is, lehet készíteni.

Budapest, 1992. április 2.

Rezime

Institucije manjinske autonomije

Problematična je harmonizacija zahteva nacionalnih manjina za autonomijom i liberalno inspirisanog shvatanja društva i države. Bitna oznaka nacionalne manjine je pripadnost naturalno datoj zajednici pri čemu su i učešće ali i odvajanje od te zajednice ograničene. Liberalizam polazi od toga, da je država politička zajednica građana nezavisno od nacionalne pripadnosti, a socijalizam od toga, da je država kolektivno prisvojeni aparat sile od strane određene klase čija pozicija je determinisana ekonomskim tokovima.

Princip manjinske autonomije se iscrpljuje u tome, da je određena etnička-nacionalna grupa poseban entitet sa specifičnim interesima i ciljevima koji se mogu ostvariti samo u sklopu institucija stvorenih od strane tih etničkih skupina. Pitanje je u čemu se može izraziti nacionalno-etnički identitet? Da li je reč a jezičkoj, kulturalnoj pojavi ili je to mreža ekonomskih i političkih odnosa? U prvom slučaju govorimo o autonomiji u domenu kulture; u drugom slučaju neophodna je podela državne suverenosti kao i stvaranje određenih oblika političke, pravosudne i druge autonomije kao i transformacija sistema javne uprave. Autor članka vidi u tome, da nije razjašnjen odnos između pojedinačnih i kolektivnih prava i meša se logika kulturne autonomije sa logikom autonomije javne uprave. Tako, napr. pitanje je kako sintetizovati kulturnu autonomiju sa državotvornom ulogom nacionalnih manjina ako je država nacionalna država, onda etničke grupe mogu uzeti učešće samo u federativnoj ili konfederativnoj formi. Ako se ne radi o nacionalnoj državi, onda je pak, nepotreban zahtev za suverenitetom etničkih grupa.

Summary

Institutions of minority autonomy

There is a difficulty in harmonizing the demand of minorities for autonomy with a liberal concept of state and society. Minorities are natural entities with limited possibilities of both adherence and severance. Liberalism starts from the

assumption that the state is a political community of citizens irrespective of national affiliation; while socialism asserts that the state is an apparatus of power expropriated by a certain class the position of which is determined by economic processes.

Minority autonomy assumes that ethnic minorities are entities with specific interests and goals, which can only be realized within institutions formed by the same groups. One may ask, what is the substance of ethnic identity. Is it a language and cultural phenomenon, or whether it also supposes a network of economic and political relationships. In the first alternative, one speaks of cultural autonomy; in the second alternative a division of state sovereignty is needed, just as the forming of autonomies regarding political institutions, justice and public administration. In the opinion of the author, different approaches to the issue of individual versus collective rights may be explained by the lack of distinction between the logic of cultural autonomy, and the logic of autonomy in the domain of public administration. Further on, if the given state is a nation-state, minority groups can only participate through federal or confederal structuring. If the given state is not a nation-state, the demand for a sovereignty of ethnic groups is losing its justification.

Várady Tibor

KOLLEKTÍV KISEBBSÉGI JOGOK, ÉS AZOK JOGI VÉDELMÉNEK PROBLÉMÁI: A JUGOSZLÁV PÉLDA[1]

1. Bevezető megjegyzések – az alapmérték kérdése

Jugoszláviában (a volt Jugoszláviában) ma fájdalmasan világos, hogy az alapmérték elveszett. A szabályok többé nem köteleznek. A kezdetet vádaskodások egész áradata magyarázza. Van aki egy tegnapi vagy múlt heti eseményre hivatkozik, mások századokkal mennek vissza a történelemben, ott keresve tényeket és mítoszokat melyek mindent megmagyaráznak (és mindent igazolnak). Tulajdonképpen – annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben csak nagyon szűken és óvatosan tanítottak nemzeti történelmet iskolában vagy iskolán kívül – ma hirtelen az jellemzi Jugoszláviában az egymás ellen acsarkodó nemzetek tagjait, hogy valamennyien szakértői lettünk a nemzeti történelmeknek, különösképpen pedig a nemzeti mítoszok történelmének.

A nemzeti kisebbségek a Jugoszláv krízis-örvény közepébe sodródtak, őket veszélyezteti leginkább az alapmérték elvesztése. A kisebbségek okai is, ürügyei is a jelen polgárháborúnak.

Az alapvető problémaszerkezet nem új. Jugoszlávia – csakúgy mint elődei az OsztrákMagyar Monarchia vagy a Török Birodalom – arra volt ítélve, hogy egy egyedülálló etnikai konglomerátumban alkosson rendet. Bárhol húzzuk is meg a határokat, a lakosság jelentős része mindenképpen kisebbségi helyzetbe kerül. A felségjog hordozói váltakoztak és közben cserélődtek a megoldásváltozatok, nem ritkán egyazon államfolytonosságon belül is. Az időről időre lefektetett szabályok más és más választást (vagy kompromisszumot) tükröznek a dominació, asszimiláció, tolerancia, kulturális pluralizmus vagy autonómia versenyben álló értékei között. Több ízben egyik vagy másik törvényhozó úgy döntött, hogy külön részletes jogszabályban határozza meg a kisebbségek helyzetét és jogaikat.[2]

A jogi normáknál nem kevésbé fontosak az erkölcsi és kulturális magatartási szabályok valamint szokások, melyek szintén gyakran módosultak a történelem folyamán. A kisebbségek sorsát mindenkor az uralkodó jogi, erkölcsi, valamint kulturális értékeknek és normáknak egy ötvözete határozza meg. Egy svájci véleménykutatás során, a kantonok

arra a kérdésre válaszoltak, hogy vajon szükség van-e arra, hogy kisebbségi jogokra vonatkozó normákat építsenek a készülő alkotmánymódosításba. A válaszok számottevő része azt hangsúlyozta, hogy nem a jogi normák a legfontosabbak. Appenzell Kanton válaszában ez áll: „A kisebbségek jogainak legnagyobb garanciája abban a Svájcban még érvényes állampolgári kultúrában áll, mely feltételezi a kisebbségek védelmét."[3]

Az appenzelli válasz helyes; feltéve persze, hogy létezik egy „állampolgári kultúra" mely magában foglal olyan alapmértékeket mint a kisebbségek megbecsülése, identitásuk tisztelete. Ami különösen súlyosbítja a mai jugoszláv helyzetet, az éppen az *alapmérték hirtelen eltűnése* a szocialista/kommunista ideológia és szabály-szerkezetek összeomlása idején. Az összeomlás példátlan gyorsasággal történt, nem hagyva időt egy életképes alternatíva kibontakozására. Egyetlen egy hit állt csak készen arra, hogy betöltse a keletkező űrt: a nacionalizmus. Ezt ellensúlyozó értékek, meggyőződések még nincsenek a láthatáron. Az új hit megörökölte az egypárttudat mentális koordinátarendszerét. Fennmaradt az az alapbeállítottság mely a másvéleményen levők kiközösítését parancsolta, mely szerint csak ellenség és áruló lehet aki ideológiájában *más*; azzal hogy most az etnikai kisebbségek foglalták el az ideológiai disszidensek helyét. A kisebbségeknek nincsen helyük az új kezdeményezésekben, kívülrekedtek, nem férnek össze az alakuló új közösségek logikájával. Lényegében leküzdendő akadállyá váltak, zavaró körülmény a másságuk, nyelvük, kultúrájuk – zavar a puszta létezésük is.

Ha ez az az időpont amikor az alapmérték elveszett, ez kellene hogy legyen az új mércék és szabályok építésének ideje is. Ez a szöveg építendő új *jogszabályokkal* foglalkozik. Lehet, hogy a jogi normák semmivel sem fontosabban a kulturális és erkölcsi magatartási szabályoknál, de valamivel könnyebben alkothatók meg. Emellett, a jogi szférát könnyebben befolyásolhatják a nemzetközi közösségben (és különösképpen Európában) kialakuló szabályok. Azt is hozzátehetnénk, hogy a kisebbségi jogok kodifikálása Jugoszláviában egy hullámhosszon van szélesebb európai törekvésekkel. Egy ismert német jogtudós szavai szerint: „Egy európai kisebbségi jog megteremtése, ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hajszálpontosan megfelel a nemzetközi jog jövőbemutató tendenciáinak..."[4]. Ugyanez a szerző (Kimminich) e szavakkal zárja tanulmányát: „Európa egyesítésének illő koronája lenne az európai népeknek és kisebbségeknek közössége, egy békére elkötelezett jogrend fedele alatt."[5]

2. *Történelmi lecke a közelmúltból*

Az a jugoszláv állam, mely a második világháború után alakult („kommunista Jugoszlávia", vagy Sztálin szempontjából „eretnek Jugoszlávia", vagy ismét egy másik szempontból „Tito Jugoszláviája"), kétségtelenül elfogadta alapkövének egyfajta etnikai együttélés elvét. Ez az elképzelés helyet talált a háború utáni alkotmányokban is. Az utolsó (1974-es)

Szövetségi Alkotmány 170. szakaszának 1. bekezdése szerint: „A jelen alkotmány biztosítja a polgárnak valamely nemzethez, illetve nemzetiséghez való hovatartozása kinyilvánításának szabadságát, valamint anyanyelve és írása használatának szabadságát."[6] Ugyanez a szakasz tartalmazott még egy igen fontos normát. A harmadik bekezdés szerint: „Alkotmányellenes és büntetendő bármilyen nemzetiségi jogegyenlőtlenség hirdetése és érvényesítése, valamint bármilyen nemzeti, faji vagy vallási gyűlölet és türelmetlenség szítása."[7] Erre az utóbbi rendelkezésre gyakran támaszkodott (vagy élt vele vissza) a hatalom, kiirtani igyekezve mindent amit a hatalom gyakorlói „nacionalista elhajlás"-nak tartottak.

Fontos rendelkezéseket tartalmazott a 171-es szakasz is, mely szavatolta a nemzetiségeknek azt a jogát, hogy állami szervek előtt saját nyelvüket használják, és hogy (törvénnyel összhangban) anyanyelvi oktatásban részesüljenek.

Az adott társadalmi rendszeren belül az alkotmányos normáknál sokkal fontosabb volt azonban a párt politikai irányvétele. Az uralkodó nemzetiségpolitika alapelvei racionálisak voltak. Ez a racionalitás tette lehetővé Titónak még a II. világháború alatt, hogy megalakítsa e térség egyetlen többnemzetiségű hadseregét. Megértette (vagy megtanulta), hogy Jugoszláviában nem lehet egy-nemzeti homogenitásra támaszkodni. Megértette azt is, hogy a kommunizmus legveszélyesebb riválisa éppen a nacionalizmus, és ezzel a felismeréssel összhangban, a hatalom egy multikulturális koncepciót fogadott el és támogatott[8], de a parancsuralmi rezsim minden eszközével üldözte azokat akiket az illetékesek nacionalistának véltek.

Ebből a hozzáállásból következett az is, hogy rendszerellenesnek minősült minden kísérlet, hogy valaki saját nemzete és kultúrája érdekében emeljen szót. Tilos volt (azaz pártellenes, szocialistaellenes, illetve önigazgatásellenes) egy etnikai közösség önszerveződése. Ezt, figyelmeztető veszélyjelzésként, a *„vertikalizmus"* kifejezés volt hivatott az elhajlások közé besorolni. A pártnak teljes monopóliuma volt az etnikummal kapcsolatos panaszok szóvátételében is, orvoslásában is.[9] Minden kollektív szubjektivitást az egypártrendszert fenyegető veszélyként érzékeltek.

E gondolat- és szabályrendszeren belül, kulcsfontossággal bírt egyfajta tételezett *egyenlőség*. Az egyenlőség-sémák megelőzni voltak hivatottak etnikai feszültségeket. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy ha egy filmben volt egy szerb aki gonoszkodik egy horváttal, a forgatókönyvbe be kellett venni egy horvátot is, aki szerbekkel gonoszkodik – vagy legalábbis egy másik szerbet, aki jótevője egy horvátnak. Ha valahol egy szerb polgárt „nacionalista kilengésért" büntettek, a párt igencsak igyekezett, hogy találjon egy hasonló büntetésre alkalmas helyi magyar vagy horvát jelöltet. Állandó hangsúllyal egyenlőek voltunk – ha némi megszorításokkal is. A II. világháborúban elkövetett atrocitások tekintetében, például, az uralkodó koncepció azt sugallta, hogy a különböző népek többé-kevésbé azonos részt vállaltak a hősök és gonoszok megoszlásában. A megszorítások ott jelentkeztek, ahol a partizánok kerültek volna szóba; az általuk elkövetett tetteket nem lehetett ellensúlyozó tényezőként láttatni.[10]

Ez a sematikus egyenlőség-tételezés – jobb híján – egy civilizációs pajzs szerepét töltötte be, több-kevesebb sikerrel előzve meg a nyílt vádaskodásokat és ellenségeskedést. Védeni volt hivatott a kisebbségeket is. A társadalmi intézményrendszer összeomlásával, kompromittálódott, majd eltűnt ez az egyenlőségmodell is, utat engedve az egymást erősítő etnikai gyűlöleteknek, majd az erőszaknak.

3. Mely népcsoportok képeznek kisebbséget a (volt) Jugoszláviában?

A „kisebbség" elnevezést nem használták sem az 1974-es szövetségi alkotmány, sem pedig a (volt) Jugoszlávia hat köztársaságának és két tartományának alkotmányai. Az alkotmányszövegek „népek" és „nemzetiségek" között tettek különbséget. Népeknek minősültek a délszláv állam délszláv alkotó népei (tehát a szerbek, horvátok, szlovének, macedónok, muzulmánok és montenegróiak), függetlenül attól, hogy többségben vagy kisebbségben vannak-e a köztársaságban ahol élnek, míg a többi szláv és egyéb népcsoport a „nemzetiség" megjelölést viselte. Gyakran lett hangoztatva, hogy a mérce annak alapján disztingvál, hogy van-e az illető népcsoportnak valahol Jugoszlávián kívül állama. Mivel az albánoknak, magyaroknak, szlovákoknak, románoknak, olaszoknak, stb. van, ezek „nemzetiségek", míg a szerbeknek, horvátoknak és a többi fent felsorolt népnek nincs, tehát ezek „népek".[11]

Az egyéni és kollektív jogokat illetően, a megkülönböztetésnek nem voltak különösebb gyakorlati következményei, jelentősége inkább szimbolikus volt. A szimbólumok azonban roppant fontosak a Balkánon; és a versengő nacionalizmusok időszakában nincsen náluk fontosabb iránymutató. Amikor Horvátország, nagyobb önállóságra törekedve azt javasolta 1990-ben, hogy Jugoszlávia konföderációvá alakuljon át, a horvátországi szerbek és Szerbia ebben azt nehezményezték a leghevesebben, hogy így a horvátországi szerbek kisebbséggé válnának. Szerbiában az 1991-es népszámlálás adatai szerint 65,8 százalék szerb él – tehát 34,2 százalék nem szerb,[12] és ezek túlnyomó többsége a nemzetiségek sorába tartozik. Horvátországban ezzel szemben 22,1% a nem horvátok száma és ezeknek a többsége a szerb néphez tartozik (12,2%).[13] Ilyen arányok mellett a szerb politika azt hangsúlyozza, hogy különbséget kell tenni a nemzetek és nemzetiségek jogai közt, azzal, hogy szélesebb jogok illetik meg a nemzeteket; míg Horvátország szembehelyezkedik ezzel az állásponttal.

Ami a kisebbségi helyzetben lévő polgárok individuális vagy kollektív jogait illeti, nemigen lehet a „nemzetek" és „nemzetiségek" közötti megkülönböztetést indokolni. Egy népcsoportnak arra való joga hogy saját nyelvét használja, anyanyelvi iskolái és sajtója legyen, aligha függhet attól, hogy van-e vagy nincs külön állama valahol másutt e népcsoport tagjainak. a kulturális identitás építményében nem lehetnek albérlők és főbérlők. Továbbá, ha lett is volna valami indokoltsága a „nemzetek" és „nemzetiségek" közötti megkülönböztetésnek, a kisebbségi jogok tekinte-

tében, ez tárgytalanná vált Jugoszlávia lebontásával és az új államok keletkezésével.[14] Ide tartozik az is, hogy a kisebbségi jogokat szabályozó normák tulajdonképpen *növelt* védelmet hivatottak biztosítani, és erre nagyon is szüksége van a kisebbségi helyzetben lévő népcsoportoknak a volt Jugoszlávia területén – „nemzeteknek" és „nemzetiségeknek" egyaránt. A kisebbségi jogoknak nem tükröznie, hanem *semlegesítenie* kell a térség státusában történő változásokat; más szóval, a horvátországi szerbeket ugyanazok az egyéni és kollektív jogok illetik meg, függetlenül attól, hogy Horvátország szövetségi köztársaság, egy konföderáció tagállama, vagy teljesen független állam – és ugyanezek a jogok illetik meg a szerbiai kisebbségeket is. Ami a kisebbségi jogok skáláját illeti, nem igazolható semmilyen megkülönböztetés kisebbségi helyzetben lévő „népek" illetve „nemzetiségek" között.

A konceptuális (és nem csak konceptuális) problémák lényegesen leegyszerűsödnének ha megszűnne a görcsös ragaszkodás a *nemzetállam* eszményéhez. A polgár fogalmára épülő államszerkezetnek sokkal kevesebb egyensúly-problémát kell vállalnia, mint a „népekre" és „nemzetiségekre" építő államnak. A megoldás mégsem egészen egyszerű. Ha lényegesen csökkenteni is lehetne a nemzeti hovatartozás társadalmi jelentőségét, ez még nem orvosolna önmagában minden bajt. A polgárok egyenlőek lehetnek (és egyenlőek kell hogy legyenek) a gazdaságban, az emberi szabadságjogok területén, polgári kötelességeikben – de nem beszélhetik mindnyájan ugyanazt a nyelvet (legalábbis nem a Balkánon, és nem Közép-Európában, de a világ sok más részén sem). Különböző népcsoportokhoz tartozó egyenrangú polgárok nem osztják ugyanazt a történelmet, mások a legendák, különbözik a művészetük és irodalmuk. Ezt a különbözőséget, másságot nem lehet megszüntetni – habár voltak és vannak próbálkozások melyek kulturális azonosságot igyekeznek megvalósítani nyomásgyakorlással, parancsolt kollektív emlékezetvesztéssel. Más szóval, a kisebbségvédelem problémája csak csökkenne, de nem oldódna meg akkor sem, ha a nemzetekről a polgárok felé mozdulna el a hangsúly.

A védelmet szolgáló mércék és szabályok lefektetésekor az első felmerülő kérdés annak a meghatározása, hogy kit is védünk. Első pillantásra a válasz nem okoz gondot, hisz nyilvánvalóan a kisebbségekről van szó. Korántsem ilyen egyszerű azonban eldönteni, hogy milyen népcsoportok minősülnek kisebbségnek. Hogy jobban érzékeltessem a problémát, emlékeztetnék arra, hogy az I. világháború után, amikor Danzig (Gdansk) szabad város Lengyelország része lett, *magán a városon belül* a lengyelek maradtak kisebbségben, és a *lengyelek* kisebbségi jogainak kérdése Gdanskban nemzetközi szerződés tárgyát képezte.[15] A volt Jugoszlávia nemzetiségi térképe roppant összetett, az etnikai régiók gyakran keresztezik egymást. Szerbiában kétségtelenül többségben vannak a szerbek, de Szerbián belül a Kosovo Tartományban kevesebb mint 10% a szerb; másrészt, 12,2% szerb van összesen Horvátországban, de Horvátország egyes részein, mint például a Knin-i Krajinában, a szerbek vannak többségben.[16] A kérdés az, hogy vajon csak a szerbiai albánok és horvátországi

szerbek érdemelnek kisebbségvédelmet, vagy pedig ugyanilyen védelem jár a kosovói szerbeknek és a krajinai horvátoknak. Az utóbbi lehetséges értelmezés ihletett néhány kezdeményezést a Szerb Parlamentben. Kerülve ugyan a degradálónak vélt „kisebbség", illetve „kisebbségvédelem" kifejezéseket, Szerbia Kormánya, a Kosovo és Metohijával foglalkozó parlamenti bizottság, valamint néhány képviselő javaslatokat tettek, melyek a „majorizálással" szemben voltak hivatottak megvédeni a kosovói és észak-bácskai szerbeket és montenegróiakat.[17]

A fogalommeghatározás kérdése ritkán merült fel jogi eljárás folyamán, néhány példa azonban mégis akad. Egy 1958-ban eldöntött esetben[18], India Legfelsőbb Bíróságának arra a kérdésre kellett válaszolnia, hogy vajon azok a kisebbségek melyek Kerala állam egyes régióiban többséget képeznek, hivatkozhatnak-e kisebbségi jogaikra az Indiai Alkotmány 30. szakasza értelmében. (E szakasz értelmében a kisebbségeknek joguk van arra, hogy „saját választásuk szerint létesítsenek és igazgassanak oktatási intézményeket". Fontos volt tehát eldönteni hogy ki minősül kisebbségnek, mert ez a státus feltétele az oktatási önkormányzatnak.) A Bíróság úgy döntött, hogy a „kisebbség" fogalmat Kerala állam egészéhez viszonyítva kell értelmezni, mivel a kérdéses oktatási törvény is Kerala állam egészében érvényes. Ennek következményeképp kisebbségnek ismert el minden népcsoportot mely Kerala állam lakosságának kevesebb mint 50 százalékát alkotja. Ezt az álláspontot megerősítette az Indiai Legfelsőbb Bíróság egy későbbi (1971-es) ítélete, mely leszögezi, hogy a kisebbség minősítést azon területi egység viszonylatában kell értelmezni, melynek szintjét alkották a szóban forgó jogszabályt.[19]

Az indiai bíróság okfejtésének kulcsfontosságú eleme a *relativizáció*.[20] A kisebbségi státust a szóban forgó hatalomforráshoz viszonyítva döntötték el. Ez a hozzáállás indokolt. A két ítélet *törvényhozó* hatalmat vesz tekintetbe, de az álláspont logikája más hatalomra is kiterjed. Ha tehát lényeges hatalom összpontosul egy régió szintjén, akkor adva vannak az eszközök mellyel a helyi többség számbeli fölényét privilégiumokká változtathatja, és elképzelhető az is, hogy gátolja a helyi kisebbség kulturális fejlődését (akkor is ha ez a kisebbség a többséghez tartozik az állam egészének szintjén). Más szóval, hogy kisebbségi védelmet érdemelnek-e a krajinai horvátok és kosovói szerbek, ez az adott régió autonómiájától függ. Ha növekszik a regionális autonómia, kevesebb kisebbségvédelemre van szüksége a helyi többségnek (akkor is ha kisebbség marad országos szinten), és szükségessé válnak a helyi kisebbségnek garanciákat nyújtó normák. „Többség" és „kisebbség" egymásba kulcsolódó és változó kategóriák, melyeket lényegesen befolyásol a decentralizáció és autonómia mértéke.

4. Egyéni vagy kollektív kisebbségi jogok?

Egy amerikai szerző (Adeno Addis) szavai szerint: „...az etnikai jogok csak egy módon érthetők meg, éspedig ha egy csoport jogaiként fogjuk fel őket."[21] Ez a megközelítés csak kis részben jutott kifejezésre az érvényes nemzetközi jogi normákban, viszont az utóbbi években egyre több teret hódít a jogtudományban.[22] Nem időszerű már az az 1954-beli megjegyzés, mely szerint „manapság egy jól öltözött nemzetközi jogász emberi jogokat visel" (és nem bajlódik divatjamúlt kisebbségi jogokkal).[23] Ha lassan is, de folyamatosan tör egyre inkább utat az a felismerés, hogy az egyéni emberi jogok magukban nem képesek arra, hogy megoldják korunk kisebbségi problémáit.

Az emberi jogokkal foglalkozó legfontosabb dokumentumok mint például az ENSZ Alapokmánya, vagy az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja, elsősorban egyéneket tartanak szem előtt, nem pedig csoportokat. Egy árnyaltabb álláspont ismerhető fel a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmányának 27. cikkében, mely szerint:

„Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják s gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják."

E jogszabály címzettjei elsősorban „személyek" (tehát egyének), de hangsúlyt nyert az is, hogy az illető jogokat a személyek „csoportjuk más tagjaival együttesen" gyakorolják. A 27. cikk megvilágítja a kisebbségi jogok sajátos voltát, és azt is bizonyítja, hogy ezen a területen nem könnyű határt vonni egyéni és kollektív jogok között. Szembesülve ezzel a problémával, Steiner a következő konklúzióhoz jut: „Kisebbségek tagjainak azt a jogát hogy saját nyelvüket használják, vallásukat gyakorolják, illetve társuljanak, az egyének természetszerűen társulva gyakorolják. Ilyen szempontból, ezen egyéni jogoknak elidegeníthetetlen kollektív jellege van."[24]

A Lingvisztikai Jogokról szóló Deklarációjában, a Nemzetközi P.E.N. nem különbözteti meg az egyéni és kollektív jogokat, hanem e két kifejezést egyszerűen jelzőpárként használja, mely ugyanazokat a kisebbségi jogokat magyarázza. A Deklaráció „egyéni és kollektív jog"-nak nevezi mindenkinek arra való jogát, hogy szóban, írásban és nyilvános vagy hivatalos okmányokban annak a csoportnak a nyelvén fejezze ki magát, melyhez tartozik.[25] Ezt a hozzáállást magyarázhatjuk a nem-jogász agy naivitásával, de magyarázhatjuk azok bölcsességével is, akiket nem terhelnek előre lefektetett jogi fogalmak és megkülönböztetések.

A kisebbségi jogok kollektív dimenziója, a korábbiakhoz viszonyítva fokozottabb elismerést nyert a legújabb idevonatkozó nemzetközi aktusokban és tervezetekben. Ebben az irányban tett (óvatos) lépésekről tanúskodik az ENSZ Közgyűlésének kisebbségi jogokkal foglalkozó tervezete is.[26] Ez a Tervezet elsősorban ugyan „kisebbségekhez tartozó személyek"-ről

beszél, de hangsúlyozza, hogy a kisebbségi jogokat „egyénenként, valamint a csoport más tagjaival együttesen gyakorolják". Ezen túlmenően, néhány szakasz magát a kisebbséget tételezi a védelem címzettjeként. Az 1. szakasz szerint például „Az Államok védelmezik területeiken belül a kisebbségek létezését, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi identitását..."

A kollektív kisebbségi jogok helyet kaptak a Kisebbségi Jogok Védelméről Szóló Európai Egyezmény Tervezetében is. A Tervezetet magyarázó beszámoló hangsúlyozza: „A kisebbségi problémák megoldása egyrészt a diszkrimináció tiltása elvének tiszteletbentartásában rejlik, másrészt pedig pozitív cselekvést feltételez, mint például a kollektív és egyéni jogok kinyilatkoztatása."[27] A Tervezet alaptételeit magyarázva, a Beszámoló a következőket is hangsúlyozza: „Szükségesnek mutatkozott, hogy ne csak a kisebbségekhez tartozó egyének jogait ismerjük el, hanem magát a kisebbség jogait is, mert egy kisebbség nemcsak egy bizonyos számú egyén összessége, hanem az ezek közti viszonyok rendszere. A kollektív jogok koncepciója nélkül valamennyire korlátozott maradna a kisebbségi jogok védelme."[28]

A napjainkban jelentkező kisebbségi-jogi problémák meggyőző érvekkel követelik a kollektív dimenzió elismerését, magának a kisebbségnek a figyelembevételét. Ezt a tényt igen egyszerű és meggyőző megfogalmazásban ismerte el az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága. Blackmun bíró szavai szerint: „Hogy túlhaladhassunk a rasszizmuson, először is figyelembe kell vennünk a fajt mint tényezőt. Más út nem létezik."[29]

Faji problémák megoldásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fajt mint tényezőt, kisebbségvédelmi problémákkal szembesülve viszont nem téveszthetjük szem elől a kisebbség egészét. Az ember (egyének) egyenlősége roppant fontos eleme minden életképes megoldásnak; de a fajt (ha faji problémákról van szó), el kell ismerni ténylegesen létező többletdimenzióként hogy eredményre juthassunk, és ugyanez vonatkozik az etnikai kisebbségek problémájára is.

Ez a többletdimenzió pontos megfogalmazást nyert az Állandó Nemzetközi Bíróság jól ismert Tanácsadó Véleményében az albániai kisebbségi iskolák ügyében.

E véleményben a Bíróság kiemeli, hogy a kisebbségvédelem lényege lehetővé tenni a lakosság azon részének mely különbözik fajában, nyelvében vagy vallásában, a békés egymás mellett élést, azzal, hogy egyidejűleg ez a lakosság „megőrizhesse azokat a jellegzetességeket melyek megkülönböztetik a többségtől". E cél eléréséhez a Bíróság két dolgot tekint különösen fontosnak:

„Az első annak a biztosítása, hogy azok az állampolgárok akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak, minden szempontból a teljes egyenlőség szintjén álljanak az Állam egyéb állampolgáraival.

A másik, megfelelő eszközök biztosítása melyek alkalmasak arra, hogy a kisebbség megőrizhesse faji jellegzetességeit, hagyományait és nemzeti sajátosságait.

E két követelmény szorosan összekapcsolódik, mert nem létezik valódi egyenlőség többség és kisebbség között, ha az utóbbi meg van fosztva saját intézményeitől, és ha állandóan arra kényszerül hogy megtagadja kisebbségi létének lényegét."[30]

Ugyanebben a Tanácsadó Véleményben a Bíróság a következőket is hangsúlyozza: „A jogi egyenlőség kizár minden diszkriminációt; míg a tényleges egyenlőség megkülönböztetett elbánást követelhet meg melynek eredménye különböző helyzetek között felállított egyensúly."[31] Ez az egyes csoportok irányában megkülönböztetett elbánás, mely lehetővé teszi egy népcsoport identitásának megőrzését, feltételezi, hogy (egyébként egyenjogú) egyének között csoportok létezését ismerjük el.

Olyan időkben amikor a nemzeti hovatartozás különösen fontossá válik[32] a *tényleges egyenlőség*-nek szentelt figyelem létfontosságú szerepet kap a kisebbségvédelemben. Egyenlő szavazati jog és a „jogi egyenlőség" egyéb jellegzetes velejárói csak megszilárdítják a kisebbség alárendelt helyzetét, tekintettel arra, hogy a szavazatok megoszlását felfokozott módon befolyásolják az etnikai arányok. Ami szintén nagyon fontos, az egyenjogúság eszményének hatósugarán kívül marad a kisebbségi csoportnak és tagjainak arra való joga, hogy *különbözzenek* (nyelvükben, kultúrájukban). Az „Amerika meghódítása" című könyvében Tzvetan Todorov a spanyol hódítók kultúrájával szembesülő indiánok tragédiájáról ír, és a következő szavakkal ragadja meg a problémát: „Mi egyenlőséget akarunk, anélkül, hogy ez azonosságot vonna maga után; de különbözőséget is, anélkül, hogy ez felsőbbrendűség/alsóbbrendűség-gé fajulna.[33] Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva Todorov némi rezignáltsággal teszi hozzá: „Élni a különbözőséget az egyenlőségben; olyan dolog melyet sokkal könnyebb kimondani mint megtenni."[34]

A mai jugoszláv tapasztalat drámai bizonyítékokkal mutatja, hogy mennyire fontos (és mennyire nehéz) „élni a különbözőséget az egyenlőségben". A folytatódó kegyetlen polgárháborúban a tényleges és vélt atrocitásokat etnikai csoportok számlájára írják, és ugyanezek felé irányul a bosszú is. Etnikai csoportok foglalnak el vitatott területeket és űznek ki onnan egyéb csoportokat. Ennek eredményeként, amíg ezt a szöveget írom (1992 június eleje) már több mint kétmillió menekültet tartunk számon, akiknek a zöme ott keres menedéket ahol a többséghez tartozna. A fegyverektől bizonyos távolságra, a kétnyelvű helységtáblákat melyek engedélyezettek, sőt kötelezőek voltak századok során, most egynyelvű táblák váltják fel. Ami a váltást igazolja, az egyszerű túlerő, vagy parlamenti többség[35]; mindkettővel szemben esélytelen a kisebbségi csoport melynek nyelvét, elnevezéseit elhagyják. A kisebbségi anyanyelvi oktatás egyre zsugorodik és a fennmaradásért folytat küzdelmet.

Világos tehát, hogy a *célbav ett áldozatok éppen a kisebbségi csoportok* nem pedig a polgárok mint egyének. *Nemigen lehet életképes védelmi rendszert kialakítani, míg tudatosan tagadjuk a célpontot.* Horvátokat, szerbeket, magyarokat, ruszinokat, muzulmánokat, pontosan azért űznek el, mert horvátok, szerbek, magyarok, ruszinok, vagy muzulmánok. A

kétnyelvű útjelzések, helységnevek megszüntetését nemigen lehet másképpen felfogni, mint egy csoport felé irányuló magatartást, gesztust; és az ez ellen való védekezés sem igen artikulálódhat egyéni emberi jogok alapján.

A jelen jugoszláv krízis szövegkörnyezetében és sodrásában, egyenlőség, (ha létezne is) a kollektív identitást szavatoló pótlólagos garanciák nélkül csak azt jelenthetné, hogy a szerbek és egyéb nem-horvátok csatlakozhatnak Horvátországban a horvát többséghez, tehát horvátok lehetnek, míg a horvátok, magyarok és egyéb nem-szerbek azonosulhatnak a szerb többséggel Szerbiában. És ez nyilvánvalóan nem megoldás, mint ahogyan a közel-keleti konfliktusban sem az a megoldás, hogy minden arab zsidóvá változzon, vagy fordítva. Egy többnemzetiségű közösségben való életnek nem lehet az az előfeltétele, hogy az egyik résztvevő csoport lemondjon az identitásáról. Ilyen feltétel szabása nemcsak hogy nem igazságos, de nem is ésszerű. Az egyedüli civilizált megoldásnak mégiscsak az tűnik, hogy – Todorovot idézve – *„éljük a különbözőséget az egyenlőségben"*; hogy a polgárok egyenjogúságából induljunk ki, de elismerjük egyúttal minden népcsoportnak arra való jogát, hogy megőrizze identitását, nyelvét, kultúráját.

5. Egy érv a kollektív nyelvi jogok vonatkozásában

A kollektív jogokat rendszerint az egyenlőség koncepciójával helyezik szembe (és ebben a párhuzamban kérdőjelezik meg). Ilyen beállításban a kollektív jogok eltérésként mutatkoznak, szembehelyeződnek az „egyenlő egyéneknek egyenlő jogokat" elvével. Ha a nyelvi jogokat – a kisebbségi jogoknak talán legfontosabb válfaját – szemléljük ebben a szövegkörnyezetben, újabb meggondolások, érvek és következtetések mutatkoznak.

Kimutatható ugyanis, hogy a nyelvi jogok területén tulajdonképpen *csak kollektív jogok léteznek*. A kisebbségeknek megadott (vagy azok által követelt) nyelvi jogok nem eltérést mutatnak az „egyenlő egyéneknek egyenlő jogot" elvétől, hanem ellensúlyozzák (ellensúlyoznák) a többség kollektív jogait. Ha kifejezetten vagy közvetve le van fektetve egy olyan szabály, mely szerint pl. Szerbiában mindenütt hivatalos nyelv a szerb, vagy mondjuk Litvániában mindenütt és minden helyzetben lehet litvánul beszélni, ez nem egyenlő jogokat jelent minden állampolgár számára, hanem kollektív jogokat teremt egy csoport (a litván illetve szerb *többség*) számára és kirekeszti a jogokból a más anyanyelvű kisebbségeket.

A nyelvi jogok területén, az „egyenlő egyéneknek egyenlő jogokat" elvből tulajdonképpen az következne, hogy minden egyén, minden helyzetben a saját nyelvét használhatja. Ez persze gyakorlatilag lehetetlen, és idáig nem is mennek el a kisebbségi követelések.

Amit a kisebbségek okkal és joggal követelnek, az bizonyos kollektív nyelvi jogok biztosítása, melyek, ha nem is érik el a többség kollektív jogait, azokat valamennyire ellensúlyozni tudnák. Más szóval, ha Szerbiá-

ban érvényes egy olyan szabály, mely szerint a szerb nyelv hivatalos nyelv egész Szerbiában (amint ezt ki is módja Szerbia Alkotmányának 8. szakasza), akkor ez nem más mint a lakosság kétharmadát képező szerb anyanyelvűeknek a kollektív joga. Ezzel a joggal szemben a kisebbségek teljes jogfosztottsága állna, ha nem létezne egy pótlólagos jogszabály mely kollektív nyelvi jogokat biztosít a kisebbségek számára is. (Egy ilyen pótlólagos szabály kimondhatja, hogy mondjuk Kosovón, a szerb mellett az albán is hivatalos nyelv, vagy hogy Vajdaságban, hivatalos nyelv a magyar, a szlovák, a román, a ruszin is.)

Nyelvi jogok területén a kollektív jogok nem kerülhetők meg.

6. A kisebbségvédelem lehetséges mechanizmusairól

Amikor a titói Jugoszlávia összeomlása nyomán elveszett az alapmérték, eltűntek a mérték betartását biztosító eszközök is. A régi mechanizmusok visszaállítása nem lehetséges és nem is lenne kívánatos; annál sürgősebb új eszközök létrehozása. Ennek kapcsán szeretnék néhány lehetőséget mérlegelni.

6.1. Önképviselet

Az egypártrendszer felbomlása után nincsen többé pártmonopólium a kisebbségi problémák észrevétele, megállapítása és orvoslása terén. A „vertikalizmus" tabuja elfelejtődött, és a volt Jugoszlávia egész területén alakultak olyan kisebbségi szervezetek melyeknek alap-célkitűzése a kisebbségi érdekvédelem. A többé-kevésbé jóindulatú gyámkodást *önképviselet* váltotta fel.

Ezen a ponton világossá válik ismét, hogy a csoportjogok és csoportok szubjektivitásának elismerése előfeltétele egy működőképes védelmi rendszernek. Kétségtelen, hogy szervezetek nagyob eséllyel állíthatnak követeléseket például kisebbségi iskolák vonatkozásában, mint egyének (egyes szülők vagy diákok); csakúgy mint ahogy az egyházak, nagyobb eséllyel védhetik egy vallás érdekeit mint egyes hívők.

Amint önképviselet helyettesíti a gyámkodást, lehetségessé válik sérelmek és érdekek kifejezése és hangoztatása, de ezzel még nem oldódott meg az új védelmi mechanizmusok problémája. Kisebbségi panaszoknak aligha lehet esélye a szavazattöbbségen alapuló hagyományos rendszerekben – különösen akkor nem, amikor mértéktelen, és perdöntő fontosságot nyer a választóvonal az etnikai kisebbség és többség között.

6.2. Autonómia

A felvázolt problémának egyik kézenfekvő megoldása az *autonómia*, azaz különböző autonómiák alakítása. Ezáltal módosulnak a döntéshozatali sémák, és nincsenek többé elérhetetlen távolságban a kisebbségi

közösséget érzékenyen érintő döntések. Az autonómia és az állam hatásköreinek elhatárolása természetesen nem egyszerű feladat, de a probléma nem új és nem megoldhatatlan. Steiner szavai szerint: „Sokkal súlyosabbak azok a problémák, melyek akkor keletkeznek ha nem veszünk tudomást a kisebbség autonómia-igényéről, mint azok melyek különböző autonómia-sémák kidolgozásakor merülnek fel."[36]

Az autonómiát egészen egyértelműen támogatja az EBEÉ is. A Nemzeti Kisebbségek Szakértői Értekezletének 1991. július 19-ei beszámolója felsorolja azokat a megoldásformákat, melyek eddig pozitív eredményeket hoztak és hozhatnak, és ezek között említi a következőket is:

„– helyi és autonóm közigazgatás, valamint területi autonómia, beleértve tanácsadó és végrehajtó testületeket melyeket időnként szabadon választanak;

– a nemzeti kisebbség önkormányzata az identitását érintő kérdésekben, olyan helyzetekben amikor a területi autonómia nem alkalmazható;

– decentralizált vagy helyi igazgatási formák."[37]

Ezek a meghatározások vezérelvként szolgálhatnak területi és személyi autonómiák[38] kialakításában. Az autonómia egyaránt indokolt valamennyi kisebbségi helyzetben lévő polgár tekintetében; tehát szükségük van rá a szerbeknek is Horvátországban, csakúgy mint az albánoknak vagy magyaroknak Szerbiában. Az önkormányzatok fontos elemeivé válhatnak egy bontakozó civil társadalomnak, felváltva az egypártrendszer szabta szerkezeteket és mentalitást.

6.3. Kisebbségvédelmi mechanizmusok az állam szintjén

Egy amerikai szerző szavai szerint: „A kisebbségi jogok természetszerűen a többséggel helyezkednek szembe; azaz, arra szolgálnak, hogy a politikai kisebbséget a politikai többség ellen védjék. Következésképpen, azokban az alkotmányokban vannak védett helyzetben, melyeket nem lehet a törvényhozó testület egyszerű szótöbbségével módosítani."[39]

Jugoszlávia utódállamaiban nyilvánvalóan szükség van alkotmányos garanciákra. Ha a kisebbségi jogokat egyszerű törvény határozza meg, melyet szavazattöbbséggel bármikor változtatni lehet, akkor ezeket a jogokat semmi sem szavatolja. Szükség van tehát alkotmányos garanciára, mely lényegében azt biztosítaná, hogy a kisebbségi jogokat ne lehessen módosítani a kisebbség beleegyezése nélkül. Egy ilyen szavatosság nem lenne példátlan a jugoszláv gyakorlatban sem. Az 1974-es Szövetségi Alkotmány csakúgy mint a hat köztársaság alkotmányai hasonló garanciával védték a külföldi tőkeberuházó jogait.[40]

Egy ilyen alkotmányos garancia biztosítani képes a kisebbségi jogokat rendező jogszabályok stabilitását – de nem képes megfelelő jogszabályokat *teremteni*. Ebben a pillanatban, a megfelelő jogszabályoknak két lehetséges katalizátora mutatkozik. Az első ilyen serkentő tényező a nemzetközi – különösképpen pedig európai – mérce. Sajnos, a létező normák meglehetősen általánosak. Új kezdeményezések többet ígérnek, de kétséges,

hogy eléggé beérnek-e ahhoz, hogy megfelelő szerepet játszanak a jugoszláv krízis orvoslásánál, mely nem tűr halasztást. Egy másik lehetséges támogató körülmény a volt Jugoszlávia etnikai térképe. Minden népnek mely többségben van az egyik államban vannak kisebbségi helyzetbe került részei más utódállamokban; és minden nép hangsúlyozottan fejezi ki érdekeltségét azon hozzá tartozó polgárok sorsa iránt, akik kisebbségi helyzetben vannak az országhatáron túl. Az érdekek tehát összecsengenek. Egy nap talán képesek leszünk elhinni és elismerni azt az egészen egyszerű igazságot, hogy az „övéik közöttünk" és a „mieink közöttük" ugyanazt a sorsot osztják, ugyanannyira veszélyeztetettek, és ugyanazt a védelmet érdemlik. Felsejlik majd talán az is, hogy minden kisebbségre vonatkozó azonos jogok és garanciák elismerése a legjobb és legeredményesebb módja annak, hogy védelmezzük a mieinket (is).

Ha megszületik egy politikai akarat mely támogatja olyan jogok katalógusát melyek minden jugoszláviai kisebbségre vonatkoznak, a szabályalkotás során megkülönböztetett figyelmet kellene szentelni néhány ismérvnek.

Mindenekelőtt, a szabályoknak részleteseknek kell lenniük.[41] az adott politikai- és hangulatkörnyezetben egyszerűen nem bízhatunk meg általános elvek jóindulatú tolmácsolásában.

Sok figyelmet érdemel a kisebbségi jogok eljárásjogi felállítása is. Nehéz, de elkerülhetetlen probléma azon személyek kijelölése akik védelemre jogosultak és igényeket támaszthatnak. Ezen a ponton gyakorlati jelentőséget nyer az egyéni és kollektív jogok megkülönböztetése. Ha maga a közösség is jogosult jogorvoslatot követelni, akkor ez a közösség perbeli jogképességét feltételezi. A probléma ott van, hogy lehetnek (és rendszerint vannak is) egymással versengő politikai szervezetek melyek magukat hivatottnak tartják arra, hogy fellépjenek egy kisebbség érdekeinek védelmében. Felvetődik tehát a kérdés, hogy melyik szervezet lesz arra jogosult, hogy egy kisebbséget bíróság vagy egyéb szervek előtt képviseljen.[42] A probléma bonyolult. Két lehetséges megoldásváltozatra szeretnék itt röviden rámutatni. Az egyik opció az, hogy *egyes ténykedési területek* szerint alakuljanak (és legyenek elismerve) kisebbségi érdekvédelmi szervezetek; ilyen lehetne például az anyanyelvi oktatásban érdekelt oktatók és szülők szervezete, vagy művelődési egyesületek közössége. Az ilyen szervezetek hatáskörének és perbeli jogképességének határai azonosak lennének a ténykedési terület határaival. A másik megoldás egy *általános* szervezet kialakítása a kisebbség egészének szintjén, mely különbözne az egyes politikai pártoktól. Ennek a felépítésében általános szavazójogból kell kiindulni, mely megilletne mindenkit, aki egy adott kisebbséghez (kisebbségi kultúrához) kíván tartozni és úgy dönt, hogy részt vesz az általános kisebbségvédelmi (önkormányzati) szervezet kialakításában.

Az eljárásjogi problémák között nagy fontossággal bír a *sürgősség* kérdése is. Ha egy olyan kérelemről, mely kisebbségi tannyelvű tagozat megnyitását követeli (vagy olyan panaszról melyet kisebbségi tagozat beszüntetese miatt emeltek) nem döntenek az iskolaév kezdete előtt,

értelmét veszti a követelés is, a panasz is. Ha valaki azt követeli, hogy anyanyelvén tehessen feltéveli vizsgát és erről nem döntenek a felvételi vizsga előtt, bármilyen határozat születik is, az eredménye negatív lesz. Mindenképpen szükség van tehát egyes esetekben sürgősségi eljárásra és a procedurális lehetőségek közé be kell sorolni az ideiglenes intézkedések intézményét.

A kisebbségi jogvédelem feltételezi a bírósági hatáskör kiszélesítését is, vagy pedig külön hatósági szervek létrehozását, melyek kisebbségi-jogi igényekről dönthetnek.

Roppant fontos feladat a kisebbségi jogok tiszteletbentartásának *ellenőrzése* is. Ezt végezhetné külön minisztérium vagy egyéb kormányszintű hatóság. Még jobb megoldásnak tűnik azonban egy *vegyesbizottság* felállítása, melyben részt vennének a kormány és a kisebbségi szervezetek képviselői is, és mely alkalmat adna kölcsönös tájékozódásra, dialógusra és pozitív szerepet játszhatna feszültségek feloldásában.

6.4. Nemzetközi jogvédelem

A jelen jugoszláv krízissel szembesülve nélkülözhetetlenné váltak a nemzetközi védelmi mechanizmusok; és minden jel szerint nélkülözhetetlenek más országokban fenyegető konfliktusok meggátolásában is.

Az Európa Tanács által javasolt Európai Kisebbségvédelmi Egyezmény[43] jelentős teret szentel egy ellenőrző mechanizmusnak (18–30. szakasz). Az egyezménytervezet egy „Európai Kisebbségvédelmi Bizottság" létrehozását javasolja, mely beadványokat fogadhat el „bármely személytől, személyek csoportjától, kisebbségeket képviselő nem-kormányzati szevezetektől", akik azt állítják, hogy az Egyezményben lefektetett jogok megsértésének áldozatai (26-os szakasz). A Bizottság felhatalmazásai közé tartoznak a tanácsadás, megfigyelés és közvetítés.

Egy ilyen bizottság kétségtelenül hasznos célt szolgál. Még fontosabb volna, azonban, egy olyan szerv létrehozása, mely *döntéseket is hozhat.* Egy nemzetközi panaszlehetőség és instancia létrehozásának messzeható következményei lennének; először is közvetlenül, mert pártatlan intézmény döntene egyes panaszokról, de közvetve is, mert egy nemzetközi döntéshozatali fokozat puszta fennállása és tekintélye befolyásolná a nemzeti szinten működő intézmények magatartását.[44]

Egy kisebbségi-jogi kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szintű döntéshozatali szerv felállítása persze nem egyszerű feladat. Az egyik megoldás az lehetne, hogy megfelelő nemzetközi egyezmények nyomán ilyen kérdésekre (és az érintett államokra) is kiterjedjen a Strasbourg-i Európai Emberjogi Bíróság hatásköre. E Bíróság tekintélye és tapasztalata jelentős mértékben hozzájárulhatna ésszerű és igazságos mércék felállításához.

Egy másik (és az előbbit nem kizáró) megoldást egy *választottbírósági* szerkezet jelenthetné. E szerkezet felépítésekor a következő kiinduló elvekre lehetne támaszkodni: követendő alaprajzként a nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodás sémája szolgálhatna, néhány jelentős mó-

dosítással. Kulcsszerepet egy nemzetközi egyezmény játszana, mely a New York-i Konvencióhoz[45] hasonlóan meghatározná a választottbíróság joghatóságát, és biztosítaná a döntések végrehajtását. A külkereskedelmi választottbíráskodás alapelveitől fontos eltérés mutatkozna azonban a joghatóság kérdésében. A kisebbségi jogvédelem területén nem lenne ésszerű (és nem is lenne gyakorlatilag kivihető) minden esetben a felek előzetesen megkötött választottbírósági egyezményéből vezetni le a joghatóságot. Ehelyett, maga a (megalkotandó) nemzetközi egyezmény nyújtana jogalapot ahhoz, hogy a sértett fél választottbírósághoz forduljon. Továbbá, a választottbíróság hatásköre nem a felek által körülírt vitára korlátozódna; ehelyett a választottbíróság azon kisebbségi jogok védelmével foglalkozhatna, melyeket nemzetközi egyezmények (és esetleg a jugoszláv utódállamok egységesen elfogadott törvényszövege) fektetnének le. Az eljárásban szemben álló felek egyrészt kisebbséghez tartozó egyének vagy kisebbségi szervezetek lennének, másrészt pedig az állam, vagy annak egy területi egysége.[46]

A vitába bocsátkozó felek egy-egy választottbírót maguk választanának, a választottbírósági tanács elnökét pedig az EBEÉ Európai Kisebbségvédelmi Bizottsága jelölné ki. Ez a Bizottság nevezne ki választottbírót akkor is, ha ezt a felek egyike elmulasztaná megtenni egy megadott határidőn belül.[47] Az eljárási szabályokat az EBEÉ fektetné le, támaszkodva az UNCITRAL eljárási szabályainak elveire.[48]

Elvben csak akkor lehetne választottbírósághoz fordulni, ha kimerültek a jogvédelmi lehetőségek az érintett állam szervei előtt. Ezt az elvet azonban néhány kivétellel kellene módosítani, melyek elejét vennék annak, hogy a döntés halasztásával szülessenek de facto megoldások. Ez azt jelenti, hogy választottbírósághoz nem csak akkor lehetne fordulni, ha az állami hatóságok a legfelsőbb szinten is határozatot hoztak már, hanem akkor is, ha a folyamodvány beterjesztésétől számított bizonyos határidőn belül nem születik határozat. Két fajta határidő megszabása lenne célszerű: egy hosszabb és egy rövidebb, mely utóbbi sürgős esetekben lenne indokolt. Ha az eljárást kezdeményező fél a rövidebb határidő lejártára hivatkozva fordul választottbírósághoz, akkor a választottbírák előzetes kérdésként arról döntenek, hogy sürgősnek minősíthető-e a vitatott panasz.

A választottbírósági határozat végleges és kötelező erejű kell hogy legyen azzal, hogy a végrehajtást az érintett államok között megkötött nemzetközi egyezmény biztosítja.

Miután a vérontásba torkolló nemzeti kizárólagosságok alapjaiban rendítették meg a nemzeti intézmények és szervek hitelét, egy európai instancia színrelépése nélkül – legyen ez az Európai Emberjogi Bíróság, választottbíróság, vagy más intézmény – egyszerűen nem feltételezhető az az intézményekbe vetett minimális bizalom, mely előfeltétele a viták békés rendezésének.

7. *Zárómegjegyzés*

Kisebbségi jogvédelemről szóló tanulmányában, az európai regionális rendszerben észlelt hézagokról beszélve, Ermacora némi keserűséggel állapítja meg: „Az államok képviselői az Európa Tanácsban a népcsoport- és kisebbségvédelmet úgy kezelik, mintha »kétes üzlet« lenne... sajnálatos, hogy csak az erőszak érdekli a közvéleményt és eredményez nagybetűs címfeliratokat, csak az erőszak képes a politikusokat és diplomatákat mozgósítani."[49]

Jugoszláviában ezt a küszöböt átléptük, ez az ár meg lett fizetve. Ha az elmúlt év pusztításai és a kisebbségek tragédiája áttörne tudatgátakat és hatékony kisebbségvédelmi mechanizmusokat indítana be Európában – ez lenne az egyetlen pozitív eredménye az értelmetlen konfliktusoknak, melyben mindegyik fél vesztes. (És segítene azokon is, akik a küszöböt még nem lépték át – de ott állnak előtte.)

1992 június

Jegyzetek

1 A „Jugoszlávia" elnevezést használva arra a területre utalok, mely Jugoszláviát képezte *volt* mielőtt az szétesett 1991-ben és 1992-ben. Ez a „Jugoszlávia" megszűnt egységes állam lenni, de nem szűnt meg egy olyan régió lenni, melyet közös és megoldatlan problémák jellemeznek. E problémák között drámai fontosságot nyert a kisebbségek kérdése.

2 Lásd például az 1868. december 7-én kihirdetett XLIV számú Törvénycikket a Nemzeti Egyenjogúság Tárgyában, mely 29 paragrafusban foglalkozik az (akkori) Magyarországon érvényesülő nyelvi egyenjogúsággal és a kisebbségek jogaival a törvényhozás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a vallás és az oktatás területén.

3 Arbeitsgruppe für die Vorbereitung einer Totalrevision der Bundesverfassung, Antworten Band 1 (Kantone), Bern 1969/70, 689

4 O. KIMMINICH, Ansätze für ein europäisches Volksgruppenrecht, 28 Archiv des Völkerrechts, 1990, 1, 14

5 KIMMINICH, Op. cit. 16

6 Hivatalos magyar nyelvű szöveg. Szövetségi Jogszabályok Gyűjteménye, Belgrád 1974, 170. oldal

7 U.o. 170. l.

8 Ez a néhány mondatban festett kép, természetesen nagyon vázlatos és leegyszerűsített. A multikultúrális együttélés nem volt problémamentes a titói Jugoszláviában, nem voltak eleve megadva a kisebbségi jogok sem. Egy komolyabb analízis arra is kötelezne, hogy periódusokat különböztessünk meg a kommunizmus évein belül is. Amit a fenti mondatokkal éreztetni akarok az inkább csak egy irányvétel, összehasonlítási alapul azzal melyet napjainkban érzékelünk.

9 Lásd részletesebben, VÁRADY, Nemzetiségek Jugoszláviában és a nemzetközi szabályzás esélyei. Létünk 1990/6, 597

10 Így például míg a magyar hadsereg által elkövetett újvidéki razziáról rendszeresen megemlékeztek, a magyar lakosság ellen elkövetett 1944-es és 1945-ös atrocitások kérdése tabu téma maradt, nem kerülhetett az egyenlőség-mérleg másik serpenyőjébe.

11 Meg kell jegyezni, hogy ez a mérce nem magyaráz meg minden megkülönböztetést. A ruszinoknak és cigányoknak például sehol a világon nincsen államuk, mégsem minősültek Jugoszláviában „népeknek".

12 Lásd Statistički bilten broj 1934, Beograd 1992.
Megjegyzendő, hogy az albánok nem vettek részt a népszámláláson, és számuk a Tartományi Statisztikai Hivatal megítélésén alapszik. Albán vélemények szerint ez a megítélés pontatlan és az albánok tényleges száma jóval magasabb. Ha ebben van igazság, akkor a szerbiai nem-szerb lakosság arányszáma még magasabb.

13 Az adatok forrása az előző lábjegyzetben van feltüntetve.

14 Jugoszlávia ma már nem közös és egyedüli állama a horvátországi szerbeknek, vagy a szerbiai horvátoknak. Létezik és elismerést nyert egy Horvátország, létezik egy Szerbiából és Crna Gorából álló legújabb Jugoszlávia. Tehát, az 1974-es Alkotmány logikája szerint, a szerbiai horvátok ma már „nemzetiségnek" minősülnének, mert létezik egy horvát állam a szerb területen kívül – és ugyanez vonatkozik a horvátországi szerbekre, csakúgy mint a szerbiai magyarokra.

15 Lengyelország és Danzig (Gdansk) Szabad Város között kötött Egyezmény, Paris, 1920 November 20, 6 L.N.T.S. 189
Az Egyezmény 33 szakasza szerint Gdansk hasonló kisebbségei jogokat szavatol a városban élő lengyeleknek, mint amilyeneket Lengyelország vállalt a Versailles-i Szerződésben a lengyelországi kisebbségek tekintetében.

16 Lásd az 1991-es népszámlálás előzetes adatait, Statistički bilten broj 1934, Beograd 1992.

17 Lásd pl. a Szerb Kormány 015–3838/91 számmal iktatott 1991. október 4-ei javaslatát, vagy a Kosovo és Metohija Parlamenti Bizottság 06-2/015-3838/91 számmal iktatott 1991. október 11-ei indítványát.
E kezdeményezéseket a Parlament nem fogadta el, azzal a megindoklással, hogy másként vagy másutt (például községi statútumokban) kellene a kérdést rendezni.

18 In re Kerala Education Bill, A.I.R. 1958, S.Ct. 956

19 D.A.V. College, Jullunder v. Punjab, A.I.R. 1971, S.Ct. 1737

20 A „kisebbség" fogalom relativizációjáról lásd részletesebben, PH. VUCIRI, Relativity of the Minority Concept, 14 Human Rights Quarterly, 104 (1992)

21 ADDIS, Individualism, Communitarianism, and the Rights of Ethnic Minorities, 66 Notre Dame Law Review 1219 (1991), 1223. 1.

22 Lásd KIMMINICH i.m.; KYMLICKA, Liberalism, Individualism, and Minority Rights, Law and Community 1989, 181; THORNBERRY, Is there a phoenix in the ashes? International law and minority rights, 15 Texas International Law Journal 421 (1980); SAMU, Kisebbségek kollektív jogai és államalkotó minőségük, (Kézirat – Előadás a Professzorok Világbéke Akadémiájának az Európaiság és az Etnikai Kisebbségek c. Konferenciáján; Bukarest, 1991. szept. 21-én); VEITER, Die Entwicklung des Volksgruppenrechts 1947–1987; CAPOTORTI, Are Minorities

Entitled to Collective International Rights? 20 Israel Yearbook of Human Rights, 351 (1990)

23 KUNZ, The Present Status of International Law for the Protection of Minorities; 48 American Journal of International Law, 282 (1954)

24 STEINER, Ideals and Counter-ideals in the Struggle Over Autonomy Regimes for Minorities, 66 Notre Dame Law Review 1539 (1991), 1543. 1.

25 1991 Linguistic Rights Declaration of the International P.E.N., Section 1

26 UN General Assembly Draft Declaration on the rights of persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities – as adopted in the second reading, December 12, 1991.

27 Council of Europe, European Commission for Democracy through Law, Explanatory Report on the Proposal for a European Convention for the Protection of Minorities, CDL (91) 8, Strasbourg March 11, 1991, 3. oldal 6. szakasz.

28 Uo., 5. 1. 16. szakasz

29 Regents of the University of California v. Bakke, 438 US 265 (1978), 407. 1.

30 P.C.I.J. Minority Schools in Albania, Advisory Opinion of April 6, 1935, Series A/B No. 64, 17. l.

31 Uo. 19. l.

32 Jugoszláviában pedig nem csak hogy fontossá vált, hanem elveszített minden mértéket.

33 TODOROV, La conquête de l'Amerique, Paris (Editions du Seuil) 252–3

34 TODOROV, i.m. 253. 1.

35 Hosszas parlamenti vita után a Szerb Képviselőház hatalmas szavazattöbbséggel úgy döntött, hogy nem lehetnek többé hivatalos használatban a kisebbségi helységnevek, akkor sem, ha a szerb nyelvű elnevezés után írnák is őket. Ezt az új szabályt a Hivatalos Nyelv- és Íráshasználatról szóló Törvény 7. szakasza fekteti le. (Službeni glasnik 45/1991).
Lásd a parlamenti vita teljes anyagát, *Létünk*, 1992/1, 7–58.

36 STEINER i.m. 1560

37 Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities, 30 I.L.M. 1692 (1992) 1698. 1.

38 Személyi autonómia (vagy, az EBEÉ megfogalmazása szerint „a nemzeti kisebbség önkormányzata identitását érintő kérdésekben") pontosan azokra a kérdésekre terjedhet ki, melyek a kisebbség másságát mutatják és tartják fenn, tehát az anyanyelvi oktatásra, kultúrára, sajtóra, tudományos kutatásra. Ennek természetes (és igazságos) velejárója, hogy a kisebbség az állami költségvetésben az adott célra fordított eszközökből legalább olyan részarányban részesüljön, mint amilyen a kisebbség adófizetői hozzájárulásának részaránya.

39 ATTANASIO, The Rights of Ethnic Minorities: The Emerging Mosaic, 66 Notre Dame Law review 1195 (1991) 1210. 1.

40 A JSZSZK 1974-es Alkotmányának 27. szakasza, 4. bekezdés.

41 Ilyen részletes normák tartalma tekintetében lásd a következő javaslatot: VÁRADY, Theses on Minimal Rights of Yugoslav Citizens Who Are in a Minority Position, HOW TO PREVENT A TOTAL WAR, Belgrád 1991, 25–33; a javaslat magyar változata megjelent a 7 NAP 1991. szept. 20-i számában.

42 Ha ezt a jogot párhuzamosan több szervezet is birtokolná, az egymással ellentmondó igények támasztását tenné lehetővé, zavart keltene és

komolyan veszélyeztetné a kisebbségvédelmi szabályok koherens alkalmazását.

43 European Convention for the Protection of Minority Rights, melyet elfogadott az „European Commission for Democracy through Law" (az Európa Tanács egy tanácsadó testülete) 1991. február 8-án. – Lásd a szöveget: 12 Human Rights Law Journal 270 (1991)

44 Azzal a feltétellel természetesen, hogy a nemzetközi szerv az egyes államok szerveihez viszonyítva bizonyos hierarchikus fölényt élvezzen.

45 A külföldi választottbírósági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló New Yorkban 1958. június 10.-én kelt egyezmény.

46 Perbeli jogképessége lehetne például tartományoknak, ha a vitatott jogszabályt illetve döntést tartományi szinten hozták.

47 E határidő rövid kell hogy legyen – öt, esetleg hét nap lehetne megfelelő.

48 UNCITRAL Választottbírósági Szabályok, melyeket az ENSZ Közgyűlése 1976. december 15-én fogadott el.

49 ERMACORA, Der Minderheiten- und Volksgruppenschutz vor dem Europarat, a „System eines internationalen Volksgruppenrechts" című könyvben. Veiter szerkesztése, 3. kötet, II. rész, 1972, 75. 1.

Rezime

Kolektivna manjinska prava i problemi njihove pravne zaštite; primer Jugoslavije

Članak daje analizu zaštite manjina u Titovoj Jugoslaviji, ukazujući na vrednosti, kao i na nedostatke ovog sistema. Ističe se, da su nakon propasti ove Jugoslavije izgubljeni standardi i da su probijene brane koje su sprečavale eskalaciju međuetničke mržnje i nasilja.

U ovoj situaciji postavljanje novih standarda iziskuje naročiti prioritet. Članak predlaže polazne tačke za nove standarde. Učinjen je pokušaj, pre svega, da se definiše pojam „manjina" na teritorijama bivše Jugoslavije. Nadalje, autor obrazlaže potrebu za priznavanjem kolektivnih prava manjina uz individualna ljudska prava. Date su takođe i sugestije u pogledu odgovarajućih unutrašnjih i međunarodnih pravnih mehanizama za zaštitu manjinskih prava.

Summary

Collective Minority Rights and problems in their legal Protection; the Example of Yugoslavia

The article offers an analysis of minority protection in Tito's Yugoslavia, pointing out the merits and the shortcomings of this system. It is suggested that after the collapse of Tito's Yugoslavia the standard was lost, and there were no more confines halting the escalation of ethnic hatred and violence.

In this situation setting new standards deserves an utmost priority. The article is suggesting some starting points for new standards. In doing so, an endeavor has been made to define the notion of „minorities" on the territories of the former Yugoslavia. Further on, the author explains the need for the recognition of collective minority rights in addition to individual human rights. Suggestions have also been made regarding appropriate internal and international legal mechanisms for the protection of minority rights.

Vladimir Goati

A „TÖBBSÉGI DEMOKRÁCIA" A JUGOSZLÁV TÉRSÉGEKBEN

1. A rendszer és az állam szétesése

Jugoszláviában a demokratizálódás és a dezintegrálódás folyamatai a körülmények összejátszása folytán szorosan egymásba kapcsolódtak. Ennek mélyebb okait, területi és időbeli egybeesésének törvényszerűségeit csak egy átfogó tudományos kutató munka világíthatná meg. Maga ez a koincidencia azonban elkerülhetetlenül felveti a kérdést: vajon ugyanazok a tényezők és feltételek idézték-e elő mindkét jelenséget, vagy különböző okozati összefüggésekről van szó, amelyek csupán véletlenül fonódtak egymásba? Ez utóbbi feltevés látszik valószínűbbnek. Az „önigazgatású szocializmus" (a proletárdiktatúra jugoszláv változata) a maga belső gyöngeségei miatt omlott össze, akárcsak a többi hatalmi rendszer Közép-Kelet-Európában. E gyengeségek közé sorolható többek között a politikai monopólium intézményesítése, az egyéni szabadság és kezdeményezőkészség háttérbe szorítása a társadalmi élet minden területén, a tervgazdálkodás (és ennek jugoszláv változata: a jövedelemre alapozó gazdasági rendszer) hatékonytalansága a lakosság anyagi igényeinek kielégítésében, a rendszer legitimitásának növekvő megfogyatkozása stb. Ám még így is hangsúlyoznunk kell: több más példa tanúsága szerint a politikai rendszer összeomlásának Jugoszláviában sem kellett volna okvetlenül az ország széthullásához vezetnie. Igaz, valami ehhez hasonló történt a Szovjetunióval is, de ott legalalább a polgárháborút elkerülték.

Mindennek, szerintünk, csak egyféle magyarázata lehet: a politikai történések kimenetelében, a polgárháború kitörésében és az állam felbomlásában a jugoszláv föderális egységek politikai elitje játszotta a fő szerepet. Erre számos bizonyítékot sorolhatnánk fel, hiszen ez a politikai elit az elmúlt években számos intézkedésével ösztönözte a nemzeti antagonizmus erősödését és az ország szétdarabolását. Az egymást követő események sorában kiemelkedő volt a szlovén alkotmány módosítása az elszakadás folyamatának beindítása végett (1989 szeptembere), majd Szlovénia gazdasági zárlata Szerbia részéről (1989 decembere) és a szlovén ellenintézkedések (1990 februárja); ugyancsak 1989 végén Szerbia felszámolta a

tartományok tényleges autonómiáját, amire a Kosovói Képviselőház küldöttei 1990 júliusában a köztársaság kikiáltásával válaszoltak; fél évre rá Horvátországot is a „horvát nép nemzeti államává" nyilvánítják, egyes köztársaságok pedig „egyoldalúan behatolnak" a szövetségi állam pénzügyi rendszerébe stb.

Ezzel párhuzamosan a mind az ideig formailag egységes Jugoszláv Kommunista Szövetségben is eluralkodott a bomlasztó ténykedés. A politikai elit ebben az integratívnak mondott szervezetben is az ország széthullását és közvetett módon a nemzeti gyűlölet szítását segítette elő. A köztársasági vezetők a fennhatóságuk alá kényszerített tömegtájékoztatási eszközök útján terjesztették a saját nemzetük fenyegetettségének tézisét, ami a homogenizálódás serkentésével hatásos előjátékának bizonyult a nemzetek és a vallási felekezetek közötti véres leszámolásra.

2. *Az intézményrendszer kérdése*

A jugoszláv köztársaságok politikai elitje – saját alaptételük szerint, amit ez alkalommal igyekszünk bizonyítani – más módon is előmozdította ugyancsak közvetett formában a nemzeti antagonizmus térhódítását, utat törve a polgárháború és az ország feldarabolása felé. Ez pedig *a nem megfelelő institucionális berendezkedés megválasztása volt, egy olyan demokratikus intézményrendszer kiépítése, amely a „többségi demokrácia" (westminsteri demokrácia) letéteményese, s nem alkalmas a szociálisan tagolt társadalmak szerveződésére.* Jugoszlávia esetében ugyanis egy kifejezetten heterogén társadalomról van szó, melynek összetételében öt nemzet és számtalan nemzeti kisebbség él (esetenként olyan lélekszámban, ami meghaladja egyes nemzetekét), továbbá három nagy világfelekezet (a pravoszláv, a katolikus és az iszlám egyház) hívei és sokféle vallási csoport tagjai keverednek egymással, ezenkívül nagy a megoszlás a nyelvhasználatban is. Ez a szociális-kulturális tagoltság nem csupán Jugoszláviára mint egészre jellemző, hanem öt köztársaságára is a hat közül (Szlovénia kivételével). A többségi nemzetek lélekszáma ezekben a köztársaságokban (az 1991. évi népszámlálás adatai szerint) az összlakosság 80%-a alatt mozog, azaz nem lépi át a heterogenitás túlhaladásának „küszöbét". Az említett öt köztársaság közül négyben a többségi nemzet létszáma a 70%-ot sem éri el (Bosznia-Hercegovinában 43, Crna Gorában 63, Szerbiában 66, Macedóniában 67%), míg Horvátországban ez az arányszám a „küszöb" közelében van (78%). A hatodik köztársaság, Szlovénia ilyen szempontból homogénnek tekinthető, hisz a többség ott 90,5%-osra tehető. Mellékesen megjegyezzük, hogy az 1992. április 27-én kikiáltott új Jugoszláv Szövetségi Köztársaság nemzetiségi összetétele ugyancsak kimondottan heterogén: a szerbek lélekszáma 62, a Crna Gora-iaké pedig csupán 5%! Ez utóbbiaknál jóval többen vannak az albánok (16%). A nemzeti különbségek mindezekben a köztársaságokban szorosan kapcsolódnak a vallási és kulturális tagozódottsághoz, ami csak fokozza a társa-

dalom heterogenitását a maga mélyre hatoló szociális és kulturális törésvonalaival. Az ilyen társadalmakban a nemzeti konfliktusok egyúttal vallási és kulturális összetűzések is, ami fölöttébb megnehezíti a békés megegyezés lehetőségét.

Jugoszlávia térségeiben a nemzeti antagonizmusok természetesen nem újkeletűek, hanem az ország 1918. évi megalapítása óta fennállnak. A két világháború közötti időszakban is ezek a nemzeti ellentétek képezték alapját minden politikai összeütközésnek, ami különben egész Kelet-Európára jellemző. Az etnikai türelmetlenséget ebben a térségben a „reálszocializmus" sem szüntette meg, csupán „befagyasztotta", így 1989 után az ellentétek újra elemi erővel lángoltak fel. Összehasonlító empirikus kutatásaik alapján, amelyeket 1991-ben végeztek, a szerzők egy csoportja a következőket mondja: „Arra a megállapításra jutottunk, hogy Kelet-Európa népei, egyszerűen szólva, nem szeretik szomszédaikat. Etnikai megosztottságuk annyira kiélezett, nemzeti türelmetlenségük annyira mélyből fakadó, hogy a viszonyok gyökeres megváltoztatásához be kell várni az új nemzedékeket" (The Pulse of Europe. A Survey of Political and Social Values and Attitudes, 1991, 140. o.). Bármilyen komoran hangzik is, ez a megállapítás legalább felvillantotta a reményt az „új nemzedékekben", aminek azonban sajnos egyelőre nincs foganatja. A nemzeti ellentétektől terhes két háború közötti időszak óta ugyanis a nemzedékek már rég megújultak, de akárcsak elődeik, ők sem „szeretik a szomszédaikat". Hogy mennyire illuzórikus a remény az „új nemzedékekben", azt maga az említett felmérés is bizonyítja. Eszerint a gyűlöletet még a kérdéses nemzet eltűnése sem szünteti meg. Erre utal a lengyelek és a szlovákok erőteljes antiszemitizmusa (1991, 191. o.), miközben az ottani zsidókat kevés kivétellel még a második világháború alatt kiirtották a német haláltáborokban.

Tekintettel az öt délszláv köztársaság fennálló szocio-kulturális heterogenitására, a régi rendszer 1989 végén bekövetkezett összeomlása után a demokratizálódás felé törekvő új törvényhozásnak nagy gondot okozott a megfelelő politikai intézmények megválasztása. Ez csakugyan kulcsfontosságú kérdés, mivel az intézmények fontos „disztribuciós szerepet" töltenek be a rendszer működésében. Ezek határozzák meg, hogy az egyes társadalmi csoportoknak és szervezeteknek milyen lehetőségeik vannak önnön érdekeik érvényesítésében. „Bizonyos intézmények – jegyzi meg helyesen A. Prezeworski –, megfelelő feltételek mellett esélyt adnak a releváns politikai erőknek saját érdekeik továbbfejlesztésére, amivel arra ösztönzik őket, hogy alávessék magukat egy-egy kedvezőtlen közvetlen kimenetelnek. A politikai erők ilyenkor azért nyugszanak bele az aktuális vereségekbe, mert abban a meggyőződésben élnek, hogy a demokratikus jogköröket biztosító intézményrendszer a későbbiekben majd számukra is lehetővé teszi a maguk érdekeinek előtérbe helyezését" (A. Prezeworski, 1991, 19. o.). A szociálisan és kulturálisan egyaránt tagolt országok helyzete e tekintetben épp azért nehezebb, mert a bejáródó többségi döntéshozatal elkerülhetetlenül állandó vesztesekké teszi a kisebbségi (nemzeti,

felekezeti, kulturális) csoportokat. Emiatt egy idő után ezek a rétegek elveszítik hitüket saját sorsuk későbbi jobbrafordulásában, s elutasítják, hogy alávessék magukat minden „kedvezőtlen közvetlen kimenetelnek". A demokratikus rendszer ezzel elveszíti legitimitását. A demokratikus jogelmélet épp emiatt kételkedett hosszú időn át abban a lehetőségben, hogy a szociálisan és kulturálisan erősen tagolt országokban is szilárd demokratikus rendszer építhető ki. Erről John Stuart Mill a következőket írja: „A különböző nemzetekből álló országokban szinte képtelenség létrehozni a képviseleti demokrácia szabad intézményeit. Ha a népből hiányzanak a baráti érzelmek, de kiváltképp ha a beszédük és írásuk is eltérő, akkor ott nem alakulhat ki egységes közvélemény, ami lehetővé tenné a képviseleti kormány működését" (1958, 130. o.).

Az erre vonatkozó kétely magvának elhintésében nagy szerepet töltött be századunk közepén Lipset ellenállhatatlan hatású könyve, a Politikai ember, amely a demokrácia előfeltételeit vizsgálva erőteljesen kiemeli az értékrendbeli és a szociális homogenitás fontosságát a demokrácia megszilárdíthatóságában. E megítélés szerint a heterogén társadalmak szinte sorsszerűen kénytelenek belenyugodni az autoritárius rendszerek különféle formáiba. Csakhogy ennek ellentmondanak a tényleges tapasztalatok jónéhány országban (pl. Svájc, Belgium, Hollandia, Ausztria), ahol a belső heterogenitások mellett is szilárd demokráciát sikerült kialakítani. Az említett doktrína erről széndékosan megfeledkezett. A demokrácia elmélete valójában sokáig elválaszthatatlanul egybekapcsolódott a Nagy-Britanniában kialakult demokrácia modelljével, amelyet „többségi" vagy „westminsteri demokráciának" neveztek el, s amelyet indokolatlanul azonosítottak a *tout court* demokráciával (a „többségi paradigma" dominációjának okairól lásd: A. Lijphart, 1991.).

A demokrácia többségi modelljének alapgondolatát Alexis de Tocqueville a következőképpen fejezi ki: „A demokratikus rendszer leglényegesebb következménye a többség abszolút uralma, tehát az, hogy a többségen kívül senki sincs, aki ellenállhatna neki" (1991, 214. o.). A többség abszolutizmusa azonban félelmet vált ki az „új uralkodóval" szemben, aki a maga korlátlan hatalmával magát a demokráciát is alapjaiban rendítheti meg. Ennek tudatában hangsúlyozzák a szerzők ma egyre többen a kisebbségi jogok elismerésének fontosságát (pl. P. Merkle, 1967, 102. o.), kiemelve, hogy a többség uralmának elve nem veszélyeztetheti a „természetes jogokat", melyek azon felülállóak. G. Sartori is leegyeszerűsítettnek és tévesnek ítéli meg a demokrácia kiegyenlítését a többségi uralommal, s szerinte a többség és a kisebbség összevonására van szükség. Ezt így értelmezi: „Az a demokrácia, melyben a többség uralmát a kisebbségi jogok korlátozzák, megfelel az egész népnek, vagyis a többség és a kisebbség összességének. A többségi uralmat épp azért kell korlátozni, mert mindenkor az egész nép (mindenki, akinek szavazati joga van) alkotja a démoszt" (1987. 32–33. o.). Bár ez az értelmezés a kisebbség védelmezése felé hajlik a többség döntőbíráskodásával szemben, alapjában mégis egy homogén társadalom meglétét feltételezi, melyben a többség és

a kisebbség egymást felváltva uralkodhat, s nem permanens a társadalom megoszlása, ahol „a kisebbség tagja állandóan megkárosodik legalapvetőbb jogaiban" (H. Daudt, D. Rae, 1978, 335. o.).

A szerzők egyike, Robert Dahl (1987), a többségi döntéshozatal és a demokrácia közötti összefüggések szokványos elvi elemzésén túlmenően éleselméjűen világítja meg a többségi döntések megvalósításának gyakorlati-politikai korlátait a különböző társadalmi helyzetekben. Szerinte a többségi uralom sikerességének három elmaradhatatlan előfeltétele van. Ezeknek meglétét érdemes megvizsgálnunk a délszláv köztársaságokban is, melyek az ország széthullása (1991) után önálló államokká váltak.

Az első előfeltétel a társadalom objektív állapotával, elsősorban annak homogenitásával kapcsolatos, különösen a politikai állásfoglalások iránti egyöntetűség vonatkozásában (R. Dahl, 1987, 161. o.). Ilyen értelemben a hat köztársaság közül ötben nem beszélhetünk igazi homogenitásról, hiszen az erőteljes nemzeti tagozódásnak mélyreható politikai következményei vannak. Hogy a nemzeti hovatartozás milyen mértékben határozza meg az egyén politikai hitvallását, azt már egy 1985-ben lebonyolított országos szintű véleménykutatás is bebizonyította, melyben a JSZSZK társadalmi szektorának dolgozói (párttagok és párton kívüliek) nyilatkoztak az időszerű társadalmi kérdésekről. Ennek tanúsága szerint a megkérdezettek nemzeti hovatartozása döntő módon meghatározta az állásfoglalások lényegét egy egész sor nyílt politikai kérdésben (lásd Goati és mások, 1985.). A nemzeti felfogás még hívebben tükröződött egy öt évvel későbbi felmérésben, amely az ország általános válságállapotával volt kapcsolatos. A Jugoszlávia jövőjére vonatkozó kérdésre a válaszok egyenlő arányban oszlottak meg a két elképzelt lehetőség: a föderáció és a konföderáció támogatása között. Ez esetben a törésvonal szinte pontosan a nemzeti és vallási határvonalak mentén húzódott, s minden egyéb szempont (vagyoni állapot, foglalkozás, nem, kor) a háttérbe szorult. A föderáció mellett a legnagyobb számarányban a szerbek, a Crna Gora-iak és a jugoszlávok, illetve a pravoszláv felekezet hívei foglaltak állást, míg a másik megoldást az albánok, a szlovének, a horvátok, illetve a katolikus és az iszlám hitvallásúak támogatták (lásd Goati, 1991.).

Nem csupán az empirikus kutatások mutatták meg, hogy a polgárok politikai gondolkodásmódjában a nemzeti hovatartozás játssza a fő szerepet, de ezt tanúsították az első szabad választások eredményei is 1990-ben. Különösen jellegzetes ilyen szempontból a boszniai-hercegovinai helyzetkép, ahol a három nemzeti irányultságú (muzulmán, szerb, horvát) párt összesen 201 mandátumot szerzett meg a lehetséges 240-ből. A többi nemzetileg tagozódott délszláv köztársaságban szintén a kifejezetten nemzeti beállítottságú pártok győzedelmeskedtek. Ennek alapján az említett köztársaságokat „szegmentárisan rétegezett társadalmaknak" tekinthetjük, hisz ezekben „... A politikai tagozódás nagyon közel esik az objektív szociális differenciáltsághoz, ami különös hangsúlyt kap a társadalomban" (H. Ecstein, 1966, 34. o.).

A nemzeti jelleg abszolutizálása a populáció politikai állásfoglalásaiban és ténykedésében nem valami kizárólagos jugoszláv sajátosság, hiszen ez a

jelenség más posztkommunista országokban is megfigyelhető. Errefelé a kialakult pártszínkép strukturálódásának tengelyében mindenütt a Gemeinschaft vagy a Gesellschaft áll (lásd: E. Comisso, 1991.). Az előbbi féle pártok ihletője a nemzeti érték és hagyomány, ami nemzeti összetartásra buzdít, míg a másik irányzat hívei a liberális, kozmopolita gondolatvitelt részesítik előnyben, és nyugatiasságra törekszenek. Az előbbiek a nemzeti autoritarizmus letéteményesei, az utóbbiak pedig a demokrata-kozmopolita világszemlélet képviselői (E. Thompson, 1991, 48. o.). A nemzeti jelleg uralma e térség politikai életében egészen háttérbe szorította az új pártok osztályérdekű differenciálódását, minélfogva a jobb- és baloldaliság merőben mellékes fogalommá vált. „... A posztkommunista társadalmakban, mint láthatjuk, a baloldali halott. Így a ma létező struktúra valójában az amerikai politikai rétegeződés utánzata, s ilyen szempontból a kelet-európai politika sokkal közelebb áll az USÁ-hoz, mint Nyugat-Európához" (M. Haraszti, A Choice Between Resolution and Emotion, East Europen Reporter, Spring Summer, 1990, 76. o.).

A többségi uralom eredményes működésének másik két előfeltétele R. Dahl szerint nem az objektív állapotokkal (a társadalom szerkezetével) áll összefüggésben, hanem a polgárok egyéni állásfoglalásaival és értékítéleteivel. Ezek közül a legfontosabb a kisebbségnek az a meggyőződése, hogy holnap ő léphet elő többséggé. Ha ez a lehetőség fennáll – hangsúlyozza ez a szerző –, akkor nagyon valószínű, hogy a kisebbség is elfogadja a többségi demokrácia játékszabályai szerint hozott döntéseket, mégha azok pillanatnyilag nem is az ő érdekeiket szolgálják. Ilyen lehetőségről azonban a délszláv köztársaságokban nem beszélhettünk még a polgárháború 1991. évi kitörése előtt sem, azóta pedig még kevésbé. A valós helyzet reális áttekintése alapján csak arra a következtetésre juthatunk, hogy öt délszláv köztársaságban (ma önálló államban) minden kisebbség örökös vesztésre van ítélve a többségi uralom feltételei között. A kisebbségi helyzetben itt valamiféle sorsszerűség van, amitől nem lehet megszabadulni.

A harmadik előfeltétel, amiről R. Dahl beszél, a kisebbségnek az a meggyőződése, hogy „a kollektív döntések sohasem fogják veszélybe sodorni az ő életmódjuk legfontosabb alapelemeit önnön vallásuk, nyelvük, gazdasági biztonságuk és más sajátosságaik vonatkozásában" (R. Dahl, 1987, 161. o.). A kisebbségek azonban a jugoszláv térségekben sohasem bíztak meg a többségben, hiszen az egyes nemzeti közösségek vezetői már a polgárháború kitörése előtt is eleve olyan követelményeket támasztottak, amelyeknek megvalósulása súlyos veszélybe sodorná a többi nemzeti közösség egzisztenciáját. Ide tartoztak a határok átszabására, a kisebbségi egyedek kitelepítése és a más hasonlókra vonatkozó követelések. A polgárháborúval tulajdonképpen ezeknek a követeléseknek próbálnak erőszakos úton érvényt szerezni. Függetlenül attól, hogy ez a háború (eddig) „csak" három köztársaságra (Szlovéniára, Horvátországra és Bosznia-Hercegovinára) terjedt ki, ennek következményei kétségkívül sötét árnyékot vetnek a nemzeti viszonyok egészére a délszláv államok térségében, s bizonyos, hogy a kölcsönös bizalmatlanság nagyon hosszú életű lesz.

A többségi uralom sikeres működésének három előfeltétele közül tehát egy sem áll fenn az öt egykori jugoszláv tagköztársaságban, ma független államban. Épp ezért talán több kilátást nyújtana a demokráciának az a modellje, amely a belga, a svájci, a holland és az osztrák tapasztalatokon alapozódik. Ezek az országok, saját körülményeikhez igazítva a demokratikus intézményeket, ösztönösen jutottak el a konszociacionális vagy konszenzuális demokrácia modelljéhez, amely sok tekintetben eltér a demokrácia bölcsőjében megvalósított többségi modelltől. A két rokonértelmű fogalompárt: a konszociacionális v. konszenzuális, illetve a többségi v. westminsteri demokrácia fogalmát a legteljesebben Arendt Lijphart magyarázta meg (1968, 1977 és 1984), s azóta sok más szerző is ezeket alkalmazza (pl. H. Daalder, E. Nordlinger, R. Dahl stb.). A két modell szembeállításának legfőbb mércéje, hogy a demokrácia intézményei a szociálisan homogén vagy heterogén társadalmakhoz alkalmazkodnak-e. A konszenzuális modell lényege az a törekvés, hogy a társadalom minden rétegét bekapcsolják a politikai döntéshozatalba. A többségi uralom helyett azt szorgalmazzák, hogy a maga lélekszáma arányában minden csoport részese legyen a határozatok meghozatalának. A legfontosabb kérdések eldöntésében a konszenzus, G. Lehmbruch megfogalmazása szerint (lásd Consociational Democracy, 92. o.) a „baráti meggyőzés" érvényesül. Ez a módszer természetesen lelassítja a döntéshozatalt, és bensőségessé teszi a demokratikus politikai rendszert. De még ez is kisebb rossz a leszavazásnál, ami a kisebbség (kisebbségek) ellenállása miatt elkerülhetetlenül veszélybe sodorná a politikai közösség egész alapzatát.

Szemben a többségi demokráciát jellemző hatalomösszpontosítással, a konszenzuális modell a hatalom megosztását helyezi előtérbe. „A konszenzuális demokrácia – írja A. Lijphart – egy elit kartell uralmát jelenti, amelyet azért hoztak létre, hogy a fragmentális kultúrájú demokráciát szilárd demokráciává alakítsák át (1969, 212. o.). A siker kulcsa ez esetben a politikai elit minősége. Említett szerzőnk ezt így fogalmazza meg: „Az egymást erősítő, mélyen gyökerező szociális különbségek nem képeznek legyőzhetetlen akadályt a fenntartható demokrácia (*viable democracy*) előtt. Döntő tényezője a demokratikus normák felállításának és megőrzésének, a demokrácia stabilitásának a *leadership* minősége" (1968, 211. o.). azonos nézetet vall erről R. Dahl, aki az együttműködő, nem pedig az egymással versengő elitek fennállásának fontosságát hangsúlyozza (1987, 256. o.). Az uralkodó elitnek, Lijphart szerint, tudnia kell, milyen veszélyek fenyegetik a demokráciát a szociálisan tagolt társadalmakban, küzdenie kell a fennálló demokratikus rendszerért, át kell hidalnia a szubkulturális ellentéteket az elit szintjén, de arra is fel kell készülnie, hogy megfelelő megoldásokat kínálhasson fel a szubkultúra követeléseire (1968, 22–23. o.).

A konszenzuális demokrácia modellje tehát olyannak fogadja el a társadalmat, amilyen, s nem igyekszik politikai eszközökkel (szervezett intézményekkel) felszámolni a szubkulturális különbségeket, ellenkezőleg, az egész politikai életet ezekre a különbségekre építi. Megítélésünk szerint ez

a legrealisztikusabb megközelítési mód, amely a politikai szervezetet igazítja a társadalomhoz, nem pedig ennek fordítottjára törekszik. Íme a konszenzuális demokrácia modelljének néhány főbb jellemzője (lásd Lijphart, 1984, 21–30. o.):

a) Az uralkodó párt széles körű koalíciós törekvése;
b) A (formális és informális) hatalom, mindenekelőtt a törvényhozó és végrehajtó hatalom megosztásának szándéka;
c) A kétkamarás parlamenti rendszer, és a kisebbségi képviselet biztosítása;
d) A többpárti, s nem a kétpárti rendszer megteremtése;
e) A sokdimenziós pártrendszer, melyben a pártszerveződés a legkülönbözőbb (gazdasági, nemzeti, vallási) alapokra épülhet;
f) Proporcionális választási rendszer;
g) Területi és nem-területi elvű föderalizmus és decentralizálás;
h) Írásos alkotmány a kisebbség vétójogával.

3. A téves irányvétel

Az intézményrendszer fejlődése a délszláv köztársaságokban 1989 óta általában a konszenzuális demokrácia logikájával ellentétesen ment végbe. Többek között erre utal a választási rendszer, amelyet 1990-ben fogadtak el az első szabad választások lebonyolítására, továbbá a parlament szerkezete, amelyet az új köztársasági alkotmányok írnak elő, s végül a központi és a helyi hatalmi szervek kölcsönös viszonyrendszere. Ami a választási modellt illeti, a proporcionális rendszer helyett, amelyet a különböző kisebbségek arányos képviselete érdekében találtak ki (s nem véletlenül épp a szociálisan tagolt országokban alkalmaztak elsőként – Svájc 1891 és Belgium 1897), három jugoszláv köztársaságban (Szerbia, Horvátország, Macedónia) a többségi rendszer lépett hatályba, míg Szlovénia és Bosznia-Hercegovina a két modell kombinációját alkalmazta, s csak Crna Gorában érvényesült a proporcionális elv (lásd Goati, 1991.).

A többségi rendszer kikényszerítése révén, mint ahogy azt várni is lehetett, a parlamentben a többségi párt lett az abszolút győztes, a kis pártok képviselete pedig elenyészővé zsugorodott. Miután a vonatkozó irodalom már régen megállapította , hogy a „plurális és többségi formula sokkal inkább a kis pártok képviseletének mellőzése felé hajlik, szemben a proporcionális képviseleti rendszerrel" (R. Dahl, 1967, 152. o.), így csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a választásoknak ez a kimenetele várt és elvárt volt, nem pedig a véletlen műve. A többségi párt parlamentáris erejének maximalizációjáról mindössze két adat is meggyőző tanúsággal szolgál. Szerbia Szocialista Pártja a szavazatok 46,8%-ával már az első menetben megszerezte a képviselői helyek 77,6%-át. Horvátországban a Horvát Demokrata Közösség alig 42,2%-os szavazati aránnyal jutott a képviselői helyek 67,5%-ához a Társadalmi-Politikai Tanácsban. *Nem egyéb ez, mint nagyon is durva megszegése annak a demokratikus követel-*

ménynek, hogy szerkezetében a parlamentnek minél hívebben kell tükröznie a választótestület összetételét.

Hogy megítélhessük az említett demokratikus követelmény megszegésének mértékét a szerbiai és a horvátországi választásokon, számszerűsítenünk kell a képviseleti proporcionalitás vagy „igazságosság" aránymutatóját (a számítás technikáját lásd: R. Rose, 1983, 41. o.). Ideális esetben a mutatószám 100 lenne, ami teljes összhangot jelentene a parlament és a választótestület összetételében, míg az alacsonyabb mutatószámok az arányazonosságtól való eltérések mértékét szemléltetik. Szerbiában ez az index feltűnően alacsony, mindössze 67, Horvátországban pedig 76 (a Társadalmi-Politikai Tanácsban). Hasonlításul említsük meg, hogy ez az arányazonosság Macedóniában 84,5%-os, Szlovéniában pedig (a Társadalmi-Politikai Tanácsban) eléri a 99%-ot. Figyelemre méltó, hogy a többségi választási módszerrel a nyugati országokban a háború után átlagosan 86, míg a proporcionális rendszerrel 94%-os arányazonosságot értek el.

A fent említett nagymértékű arányeltolódás a pártok választási és parlamenti erőviszonyában mind a két köztársaságban kedvezőtlenül hatott a politikai élet egészére. A kétharmados többség megteremtése mindkét parlamentben megfosztotta a hatalmi pártokat annak szükségérzetétől, hogy más pártokat is megnyerjenek saját elképzeléseiknek, ami megfelelő kompromisszumkészségre ösztönözte volna őket. Ehelyett most a parlamenti kisebbségek egyszerű leszavazásával valósítják meg céljaikat. A parlamenti többség által tanúsított arrogancia viszont csak erősíti a kételyeket az újonnan létrehozott demokratikus intézmények vonatkozásában, s arra serkenti a kisebbségeket mind a két köztársaságban, hogy harcukat a parlamenten kívül folytassák.

A hatékonyságában egypártivá leszűkített parlament csupán egyik kifejezője a politikai hatalom kisajátításának a győztes párt részéről, amelynek irányításával a többségből és kisebbségből álló parlament most csupán egyik részére, a többségre támaszkodhat. A hatalom kisajátítását a győztes párt még azzal is fokozza, hogy az új alkotmányokkal enormis meghatalmazásokat biztosít a köztársasági elnököknek, ami az elnöki vagy félelnöki rendszerek kialakulásához vezethet. Márpedig az elnöki rendszer immanensen ellentmond a konszenzuális demokráciának, hiszen egyetlen ember kezében összpontosítja a hatalmat. Emellett az elnöki rendszer, mint ahogyan azt H. Linz megállapítja (lásd Prezeworski, 1991, 34. o.), valójában a *zero sum game* előjátéka, melyben csak egyetlen győztes van, a vesztes pedig elveszíti mindennemű politikai státusát – ellentétben a parlamentáris rendszerrel, melyben a vesztes párt vezére az ellenzék vezérévé válik.

A köztársasági elnök szerepének túlhangsúlyozása elsősorban a két legnagyobb délszláv köztársaság: Szerbia és Horvátország alkotmányában jutott kifejezésre. A Szerb Köztársaság elnökét – az 1990-es alkotmány 86. sz. szerint – közvetlenül a nép választja, ennélfogva csak a népnek tartozik felelősséggel, a parlamentnek nem. A szokásos meghatalmazások (a törvények kikiáltása, a fegyveres erők irányítása, a kormányelnök

személyének kijelölése stb.) mellett a köztársaság elnöke „a kormány elnökének indokolt javaslata alapján határozatot hozhat a képviselőház feloszlatásáról" (88. sz.). Ez a rendelkezés az elnököt minden tekintetben a képviselőház fölé helyezi. Igaz, a képviselőház (kétharmados többséggel) felvetheti az elnök visszahívásának kérdését, de erről megint csak közvetlenül a választók dönthetnek. A visszahívási javaslat csak akkor tekinthető elfogadottnak, ha ezt az össz választópolgárok többsége megszavazza (88. sz.). Ennélfogva a visszahívás sokkal nehezebb, mint a megválasztás, hiszen ez utóbbihoz (az idevágó törvény 6. sz. alapján) csupán a választáson részt vevő szavazók többségének jóváhagyására van szükség.

Horvátország köztársasági elnökét ugyancsak közvetlenül a nép választja (a horvát alkotmány 95. szakasza). A visszahívási eljárás azonban egyszerűbb, mint Szerbiában, mert erről az alkotmánybíróság dönt kétharmados többséggel. Ezenkívül a horvát elnök nem oszlathatja fel a parlamentet, de hatalma így is meghaladja azét, mert ő az, aki kinevezheti és felmentheti tisztségéből a kormány elnökét. Szerbiában az elnök erre csupán javaslatot tehet, míg a döntés a képviselőházat illeti meg. Macedónia alkotmánya (1991) kisebb meghatalmazásokat nyújt az elnöknek, mint a parlamentek (79. sz.), míg Crna Gorában és Bosznia-Hercegovinában a megejtett jelentős alkotmánymódosítások mellett is megtartották az elnökség mint kollegiális szerv intézményét, amelynek meghatalmazásai kevésbé jelentősek, mint Szerbiában és Horvátországban.

A konszenzuális modell kétkamarás rendszerét Szerbia alkotmánya nem tartalmazza, hanem az egykamarás parlament mellett száll síkra (74. sz.), amivel a hatalom összpontosításának logikáját követi. Ez a megoldás lehetetlenné teszi a kisebbségek megfelelőbb képviseletét, szemben a két- és többkamarás parlamenti rendszerekkel. Ugyanez a helyzet Macedóniában, Bosznia-Hercegovinában és Crna Gorában is. Igaz, a macedón alkotmány előirányozza a Nemzetiségi Viszonyok Tanácsának megalakítását, amelynek tagjai: „a képviselőház elnöke, valamint két-két tag a macedón, az albán, a török, a vlah, a cigány és összesen a többi nemzetiségű képviselők köréből" (78. sz.). A tanács véleményt alkot és javaslatokat tesz a nemzetiségi viszonyok kérdéseiben, de szerepe kizárólagosan konzultatív jellegű, hiszen a képviselőház csupán a vélemények és javaslatok megvitatására kötelezhető, de jóváhagyásukra nem. Ilyen szempontból a horvát alkotmány hozzáállása rugalmasabb: a horvát képviselőház kétkamarás rendszerű – a képviselők és a megyék háza alkotja (70. sz.).

Végezetül, a konszenzuális modell által megkövetelt decentralizálás helyett Szerbiában, Horvátországban, Macedóniában és Crna Gorában egyaránt a hatalmi funkciók köztársasági szintű központosítása megy végbe. Harcot folytatva Kosovo és Vajdaság túltengő autonómiája ellen (ami az 1974-es alkotmányos megoldásokon alapult), a Szerb Köztársaság politikai integritásának visszaállítását sürgetve az újonnan meghozott alkotmány (1990) a másik végletbe csapott át, s gyakorlatilag megszüntette a két tartomány autonómiáját. A horvát alkotmányozó nemzetgyűlés szintén mereven elutasította az autonómia iránti követeléseket. Jóllehet

az egyes körzetekben számos ilyen igény fogalmazódott meg – s nem csupán a túlnyomórészt szerbek által lakott vidékeken, hanem Dalmáciában és Isztriában is –, az 1990-ben elfogadott új horvát alkotmány semmiféle decentralizálást nem engedett meg, hanem minden funkciót a köztársaság szintjén összpontosított. Nem érvényesítették a decentralizációs törekvéseket a Bosznia-Hercegovinában, Crna Gorában és Macedóniában 1991-ben kikiáltott alkotmányok sem.

Az 1989-1991-ben végbement institucionális fejlődés a délszláv államokban nem kielégítő mértékben vette figyelembe a nemzeti és vallási különbözőségeket a köztársasági társadalmakban, ami elkerülhetetlen „allergikus reakciókat" váltott ki a nemzeti kisebbségek köreiben. Ezek a reakciók sokféle formában nyilvánulnak meg: vannak, akik fegyveres úton igyekeznek kivívni önállóságukat (a szerbek Horvátországban), mások pedig (az albánok Kosovo és Metohija területén) csupán passzív ellenállást tanúsítanak (az 1990-es választások bojkottálása, a lakosság 1991. évi összeírásának elutasítása, a Szerb Köztársaság politikai intézményeinek semmibevétele, és egy alternatív politikai struktúra kiépítése Kosovóban). A macedóniai albánok pártja az illojális ellenzék magatartását vette fel: habár 1990-ben részt vett a választásokon (s a szavatok 12%-ával megszerezte a parlamenti mandátumok 14%-át), később – az albánok önrendelkezési jogának el nem ismerése ellen tiltakozva – bojkottot szervezett a lakosság összeírásával és a Macedónia függetlenségéről megtartott népszavazással szemben, s a párt képviselői az (1991. november 21-én meghozott) új alkotmányt sem szavazták meg. Mindebből kiviláglik, hogy *a téves institucionális berendezkedés döntő módon felerősítette a nemzeti antagonizmusokat, s hozzájárult a polgárháború kitöréséhez és Jugoszlávia széthullásához.*

x

Miután Szlovéniában (1991 júniusában) kitört a polgárháború, amely mint valami tűzvész csakhamar kiterjedt Horvátországra és Bosznia-Hercegovinára is, az uralkodó elitek a köztársaságokban valamivel engedékenyebb álláspontra helyezkedtek a kisebbségi autonómiakövetelésekkel szemben. Jelentős szerepet játszottak ebben a külső tényezők, amelyeknek egységes álláspontját az EK Minisztertanácsának 1991. december 17-én meghozott határozatai foglalták össze. Ebben kimondták: a jugoszláv térségben megalakuló új államok elismerésének egyik előfeltétele „az etnikai csoportok és a kisebbségek jogainak szavatolása".

A kisebbségek iránti „keményvonalas" politika feladását jelentette Horvátországban az etnikai és nemzeti közösségek vagy kisebbségek jogairól és szabadságairól szóló alkotmánytörvény meghozatala 1991. december 4-én. Ez a dokumentum kulturális autonómiát szavatol az etnikai és nemzeti közösségeknek, ami egyebek mellett a következőket foglalja magában: jog az arányos képviseletre a képviselői és más testületekben (18., 19., 20. sz.), autonómia létrehozása azokban a községekben (és körzetek-

ben), amelyekben az etnikai és nemzeti kisebbségek többségben élnek (21. sz.), saját nyelvük és írásuk szabad használata a magán- és közéletben (7. sz.), és saját szimbólumaik szabad használata (9. sz.). Az alkotmánytörvény 1992. április 8-án meghozott módosításával és kiegészítésével két „autonóm járást" is meghatároztak: a kninit és a glinait.

Bizonyos mértékben módosították álláspontjukat a kisebbségek politikai és egyéb jogaival kapcsolatban 1992 elején a macedón, a Crna Gora-i és a szerbiai hatalmi körök is, de ez még nem tükröződik a gyakorlati megoldásokban. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a JSZK új alkotmánya (amelyet 1992. április 27-én fogadatak el) szintén „szavatolja a nemzeti kisebbségek jogát önnön etnikai, művelődési, nyelvi és más sajátosságaik megőrzésére, fejlesztésére és kinyilvánítására (11. sz.), de még itt is csupán egy deklarált állásfoglalásról van szó, aminek jogi részletezésére csak ezután számíthatunk.

Következésképpen a szóban forgó változások – mint már említettük – általában véve csak elvi jellegűek, s inkább egy külső ráhatásnak az eredményei, mintsem annak a meggyőződésnek, hogy ezekben a soknemzetiségű társadalmakban (de másutt is) a demokrácia igazi képlete a „többség plusz kisebbség" (Sartori megfogalmazása), nem pedig csak maga a többség. Így a Jugoszlávia területén kialakuló új demokráciák megszilárdulására majd csak akkor számíthatunk, amikor az újonnan létrejövő politikai intézmények is ehhez a demokratikus felfogáshoz alkalmazkodnak. A demokratikus rend konszolidálását egyébként a kutatók általában kiegyenlítik a legitimitás elnyerésével (pl. J. Linz and A. Stepan, 1989, 6. o.). Ezt A. Prezeworski így magyarázza: „A demokrácia akkor mondható konszolidáltnak, ha az adott politikai és gazdasági feltételek között annak sajátos intézményrendszere válik a „város egyetlen játékává", amikor senki sem tudná elképzelni, hogy a demokratikus intézményeken kívül működjön, s amikor a vesztesnek csupán az a vágya, hogy még egy próbálkozást tehessen ugyanazon intézmények keretében, amelyek között legutóbb elbukott" (A. Prezeworski, 1991, 26. o.). Esetünkben ezt a célt nem lesz könnyű elérni, hisz a polgárháború által kiváltott bizalmatlanságot a többség és a (nemzeti és vallási) kisebbségek között csak egy hosszabb időszak elmúltával lehet majd eloszlatni.

Mindazáltal a konszenzuális demokrácia megfelelő intézményeinek létrehozása csupán egyik szükségszerű, de nem egyetlen előfeltétele a legitimitás elérésének. Emellett változásokra van szükség a politikai kultúrában is olyan értelemben, hogy a társadalom tagjai nagyobb készséget tanúsítsanak a különbségek tolerálásában, megtanuljanak élni az ellentétes érdekek és felfogások légkörében, s ami ugyanilyen fontos, hogy a választásokon azokat az egyéneket és pártokat részesítsék előnyben, akik és amelyek készek az együttműködésre és a kompromisszumokra, amit nem mondhatunk el az első, 1990. évi szabad választások vonatkozásában. A toleráns és felelősségteljes politikai elit megjelenését, amely nélkül egy ilyen heterogén szociális talajon a demokrácia csupán vágyálom maradhat, talán épp az említett választások kedvezőtlen tapasztalatai

gyorsíthatják fel. A választások utáni események megmutatták, hogy a (valódi és kitalált) nemzeti érdekek mások kárára történő gyors valóra váltását ígérő „nemzeti Megváltók" erőteljes támogatása a választók részéről egyszerűen elkerülhetetlenné tette a csakhamar bekövetkezett nemzeti katasztrófákat.

És végül létezik még egy fontos mozzanat, ami szintén elősegítheti az újonnan létrejött demokratikus rendszerek legitimitásának megszerzését. Ez pedig a kisebbségi csoportok együttműködési szándéka, az a készségük, hogy lojális magatartást tanúsítsanak a demokratikus rendszer iránt, amely immár nem reménytelen veszteseként kezeli őket, hanem egyenrangú részvételt biztosít számukra a demokratikus döntéshozatalban. Csak ily módon szabadulhat meg a többségi társadalom attól a merev s az uralkodó politikai elit által ezekben a térségekben oly gondosan ápolt felfogástól, mely szerint a kisebbségi csoportok mindenkor a „trójai faló" szerepét játsszák és más államok „ötödik hadoszlopát" képezik.

Rezime

Efekti „većinske demokratije" na prostoru Jugoslavije

Autor članka nastoji da ispita razloge ispreplitanja procesa tranzicije ka demokratiji i trendova dezintegracije na prostoru Jugoslavije. Posebno podvlači značaj vladajućih političkih elita u kontekstu dezintegracije države i građanskog rata, oni su, naime, podstakli i inspirisali ne samo raspad zemlje nego i krvoproliće i zaoštravanje nacionalnih antagonizama. Pored toga, njegova osnovna hipoteza je da postojeći i važeći institucionalni design doprinosi proširivanju konflikata, jer je neadekvatan: radi se o izboru takvih institucija, koje inače pripadaju većinskoj demokratiji i nisu primerene u socijalno heterogenim društvima. Ovaj institucionalni design je povezan sa trendom dominacije nacionalnog momenta koji potiskuje interesno-klasno diferenciranje političkih subjekata. Rezultat primene većinskog sistema bio je maksimalizacija parlamentarne snage većinskih partija i onemogućavanje parlamentarnog predstavništva malih partija. Po autoru, ovakav institucionalni design predstavlja grubo narušavanje demokratskog zahteva da parlament što potpunije održava strukturu biračkog tela. Grubo narušavanje demokratskog zahteva, ima pogubne posledice za bilo kakav vid manjine, naročito za nacionalne manjine koje sa ovakvim rešenjem onemogućene u tome da shodno demokratskom shvatanju parlamentarnog života artikulišu potrebe i interese.

Summary

The Effects of „Majoritarian Democracy" in Yugoslavia

The author examines the reasons behind that fact that in Yugoslavia, trends towards democracy, and trends towards disintegration appeared interlinked. He points out the significance of the ruling political elites within the context of disintegration and civil war. These elites inspired both the decomposition of Yugoslavia, and ethnic antagonism leading to bloodshed. In the opinion of the author, the prevailing institutional design is inadequate, and it contributes to the spreading of conflicts. The given institutions give priority to majoritarian democracy, and they are not adjusted to a heterogeneous society. This institutional design is combined with a dominance of national elements and the suppression of a differentiation of political subjects on grounds of interests or class. The result of the application of majoritarian systems was the maximalization of the parliamentary power of majority parties, and the thwarting of minority parties. Such institutional design is in a sharp contradiction with the demand that the parliament should reflect the structure of the voters. A non-observance of this democratic demand has grave consequences regarding any minority, and in particular with respect to ethnic minorities, which are obstructed in their attempts to articulate their needs and interests within a democratic parliamentary process.

Mirnics Károly

A KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZAT ANYAGI ALAPJÁNAK LÉTREHOZÁSI LEHETŐSÉGEI

A személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzat szükségességét az új, bizonytalan politikai helyzet kényszeríti ki. A mostani politikai helyzetben a nemzeti kisebbségek tartós megmaradása és fennmaradása is kérdésessé vált. Az életbe léptetett törvények, jogszabályok és azok, amelyeket ezután szándékoznak meghozni (például az oktatás és a művelődés területén) teljes egészében kérdésessé teszik a kisebbségi azonosságtudat megtartását. Az erőszakos asszimilációnak olyan eszköztárához nyúltak a politikában, s ez olyan társadalmi mikroprocesszusokat indíthatna el a kisebbségeknél, amelyeknek a végeredménye egyedül a gyors eltűnésük lehet. Szemmel látható, hogy ezt a politikai célt itt Vajdaságban már egy-két nemzedék alatt el szeretnék érni. Ezeknek a politikai intézkedéseknek a célja, hogy megfossza a kisebbséget a maradék közösségi tudatától, és azt olyan tartalommal helyettesítse, amelyek Szerbia államalkotó-uralkodó nemzetébe olvasztanák be rövid időn belül (néhány évtized alatt).

A nemzeti kisebbségek még akkor is, ha nincsenek az erőszakos asszimiláció politikai intézkedéseinek a pergőtüzében, az egységes szociális környezetben igen nehezen tudnak ellenállni az erőteljes hatásának. A „civilizációs nyomás" magával ragadja őket. Azonban, ha ez párosul azzal a politikai „jószándékkal" is, amely sietteti eltűnésüket, belátható időn belül nem maradna más belőlük, csak történelmi emlék. Ezután a létezésük anyagi-tárgyi emlékeinek eltüntetése is sorra kerülne.

Mivelhogy a nemzeti kisebbségeket az egységes szerb nemzet részévé akarják tenni politikai erőszakkal, elkerülhetetlen a kisebbségi közélet valamint a szellemi és tárgyi értékek melletti kiállás és ezek megtartása. Ugyanis enélkül a közéleti, politikai és közjogi önszerveződés nélkül a nemzeti kisebbségek bármelyik tagja védtelenné válna, s előbb-utóbb teljesen elszakadna, eltávolodna eredeti közegétől; eredetét meg sem ismerhetné, nem tudatosíthatná, mert ezt lehetetlenné teszi számára az uralkodó nemzet. Nem véletlen, hogy ezt a bűnös politikai tettet, rendre az anyanyelv használatának korlátozása, folyamatos visszaszorítása révén igyekeznek érvényesíteni. A cél az, hogy az anyanyelvhasználatot családi

körre korlátozzák. Céltudatos elnemzetietlenítő poltitikáról van szó. Már részben megszüntették az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználatot a közéletben. Most ezt a folyamatot tovább mélyíthetik: megakadályozva a nyelvismeret és nyelvhasználat nemzedékről nemzedékre való továbbadását, lehetetlenné téve a nyelvismerő nemzedékváltást, hogy az egyik nemzedék ne értse meg többé a másikat. Úgy látszik, nem tartják elégségesnek azt, hogy máris néhány nemzedéknyi kisebbségi fiatalt földönfutóvá tettek, és az ország elhagyására kényszerítettek. A fiatal korcsoportokhoz tartozó ifjúságot most a nevelés-oktatási folyamatban akarják megfosztani az anyanyelv megismerésétől, illetve az anyanyelv fokozatos elfelejtésére akarják kényszeríteni. Ezek után következhetne és minden bizonnyal következni is fog mindazoknak a kisebbségi intézményeknek a felszámolása, amelyekben a kisebbségek értékeiket még ápolják. Ahogy közeledne ezek fölszámolása, úgy halványulnának a kisebbségi közéletnek a még megmaradt hagyományai. Ha pedig sikerülne a nyelvhasználatot fölöslegessé tenni, a kisebbségi szokásokhoz való ragaszkodást meggyöngíteni, a történelmi értékek ismeretét kitörölni, a kisebbségi léthez való ragaszkodás erkölcsösségét és tiszteletét semmissé tenni, úgy könnyebbé válna a kisebbségi intézmények eltörlése is. Ezután az érvek szinte önmagukat kínálnák és indokolnák meg.

A mostani nacionalista-soviniszta ihletésű törvényalkotóknak és a politikai akarat megfogalmazóinak szemmel láthatóan nem tetszik a nyelvi és kulturális pluralizmus a szerb nemzetállam területén. Teljesen elvesztették még azt a kevéske türelmüket is, amely a kommunista frazeológia mögött megbújó elődeiket jellemezte. Ez utóbbiaknak legalább volt annyi valóságérzetük, hogy felismerjék, nincs értelme közvetlenül erőszakoskodni a „nemzeti kérdés megoldásában" és ezért ezt a legmanipulatívabb, legfondorlatosabb megközelítéssel igyekeztek rendezni. Legalább igyekeztek abban, hogy ideológiai „értéktelenítőket" használjanak a kisebbségi azonosságtudat felszámolásában. Legalább igyekeztek elhitetni a kisebbségekkel, amit tesznek velük nem a szerb nemzetállam érdekében, hanem egy új államnemzet (a létező nemzetek fölötti új egységes államnemzet) érdekében teszik, amelynek kialakulása és kialakítása mindenkitől azt követeli meg, hogy szakítson addigi nemzeti hovatartozásával.

KISEBBSÉGI SZÜKSÉGLETEK

A kisebbségi szükségletek a nemzeti kisebbségi közélet megtartásához és annak továbbfejlesztéséhez kapcsolódó szükségletek.

A kisebbségi szükségletek mindenekelőtt az érdekvédelmi szervezetek kiépítésében, az anyanyelv tartós megtartásának intézményesített formáiban jelentkező szükségletek. Ilyen értelemben felölelik azokat a szellemi értékeket, amelyek az anyanyelvi oktatás, művelődés, tudomány, könyv-, folyóirat- és lapkiadás intézményesített formáiban jelentkeznek. A kisebbségi szükségletek a kisebbségi közélet élő valóságában a kisebbségen belüli

társadalmi viszonyok összességében, az egymás közötti kapcsolatteremtésben jelentkeznek. Egyformán felölelik az alkotó (kreatív) és az ismeretterjesztő (reprodukciós) szférát. Ide tartozik valamennyi kisebbségi érdekvédelmi szervezet és intézmény.

A szellemi értékek megtartását és terjesztését majd továbbfejlesztését alkotó műhelyek és intézmények megfelelő hálózata végzi és képviseli.

Bár főként az élő nyelv tárgyi megnyilatkozásai, a kisebbségi szükségletek felölelik azokat a tárgyi emlékeket is, amelyek a kisebbségek nemzeti jellegének megtartását, kifejezését, és ápolását tükrözik. A kisebbségi szükségleteket a nemzetközi jogszabályok általánosságban fogalmazzák meg. A nemzetállamok törvényalkotása ezeket a szükségleteket úgy öleli fel, hogy megvalósításuk lehetőségeit tovább konkretizálja: vagy úgy, hogy leszűkíti, vagy úgy, hogy kibővíti ezeket. Ugyanakkor, egy-, két-, vagy többnemzetiségű országban, államban – mint amilyen a miénk – a kisebbségek nemcsak saját anyanyelvükön alkotják és fogyasztják a szellemi értékeket. Tagadhatatlan, hogy a szellemi értékek alkotásában és fogyasztásában éppen ezért léteznek közös funkciók is. Ezeknek a közös funkcióknak a megtartása és továbbfejlesztése egyformán érdeke minden népnek és nemzeti kisebbségnek. Elhanyagolásuk ugyanis lehetetlenné tenné a szükséges kapcsolatteremtés kialakítását és elmélyítését. A közös funkciók állandó szemmel tartása közös érdek, amely nélkül a szellemi értékek elhalványulnának és megkövesednének: nem lennének képesek egyre magasabb szinten megújulni és korszerűsödni. Tehát a közös funkciók számbavétele a szellemi értékek alkotásának és fogyasztásának minden szférájában mint kisebbségi részről, mint pedig többségi oldalról nélkülözhetetlen. Ennek a tagadása értelmetlen dolog lenne.

A KÜLÖNBÖZŐ PÉNZELÉSI MODELLEK LEHETŐSÉGEI

1) A szellemi értékek és szolgáltatások pénzelése közvetlenül a fogyasztóik által

Egy olyan ötvenéves fejlődési szakasz végén, amelyben az állam teljesen elszegényítette a társadalmat, a legnehezebben vagy nem is közvetlenül járható út. Ahol egyedül az állam gazdag, a társadalom úgyszólván minden rétege lerongyolódott és szegény – nincsen életszínvonal, csak nyomor. Olyan gazdasági helyzet állt elő, hogy már a legszélesebb (és nem csak a legszűkebb) társadalmi rétegek sem képesek magukra vállalni, az érdekeiket legjobban kifejező szellemi értékek és szolgáltatások pénzelését. Amíg a nyugati „jóléti" társadalmakban a legszűkebb – gyakran kis számú – társadalmi rétegek és érdekcsoportok is képesek folyamatosan pénzelni az érdekeiket kifejező szellemi értékeket, és ezáltal lehetővé tenni az ilyen intézményeknek és alkotói műhelyeknek az öneltartást, önpénzelést, nálunk erre még a legszélesebb társadalmi rétegek sem képesek.

Pauperizálódott társadalom a miénk, amelyben a szegénység érdektelenséget, az érdektelenség pedig szellemi igénytelenséget termel; úgy tűnhet, hogy pillanatnyilag teljesen távlattalanok és fejlődésképtelenek vagyunk.

Szellemi értékek és szolgáltatások vállalása nélkül viszont a társadalom képtelen lenne még fennmaradni is, nem beszélve a továbbfejlődéséről. Az állam kényszerítő vagy koordináló szerepét ez a tény nyilvánvalóvá és szükségszerűvé teszi, éppen a társadalom önmegtartó érdekeiből kifolyólag. Ugyanis ezáltal mégis lehetségessé válik legalább a legnélkülözhetetlenebb szellemi értékek és szolgáltatások megtartása – egy erőszakosan kikényszerített „szolidaritás" alapján. Vagyis, azon az alapon, hogy e nélkülözhetetlen szellemi értékek és szolgáltatások megtartására, vállalására és pénzelésére az állam rákényszeríti szinte minden tagját.

Legyen bármilyen rossz is a gazdasági élet, és legyen bármilyen alacsony (sőt, rohamosan süllyedő is) az életszínvonal, ebből még nem következik az, hogy nem kell kutatni és nem kell kihasználni még a legkisebb lehetőségét is a szellemi értékek és szolgáltatások pénzelésének a közvetlen fogyasztói által; vagyis állami közvetítés nélkül. Ugyanis, távlatilag ez a leghelyesebb út, mert a társadalom önszervező erején alapul: a társadalom egyes rétegeinek és csoportjainak az érdeklődését leghívebben képes kifejezni, minden erőszakos befolyásolás, módosítás és átrendezés nélkül.

Teljesen elképzelhető, hogy előbb vagy utóbb létre fog jönni a piacorientált gazdaság a mi társadalmunkban is. Ez elkerülhetetlenné teszi a nemzetiségi szellemi értékek és szolgáltatások pénzelését a közvetlen fogyasztóik által. Csakhogy, ebben az esetben is a szolgáltatások ráfordításai és költségei nagyobb terhet rónak a kisebbségekre, mint a többségi népre. A kisebbségi szellemi értékek és szolgáltatások ebben az esetben is „drágábbak" lesznek, mint a többségi nép esetében. Tehát nagyobb anyagi terhet fognak jelenteni a fogyasztóik számára. Ez a költségkülönbség elkerülhetetlen, a kisebbség és többség számbeli különbségéből következik, és a piac törvényszerűségei érvényesítik. Ezeket az árkülönbségeket a társadalom tudomásul veheti vagy egyszerűen elhanyagolhatja, attól függően, hogy milyen a szerkezete. Ugyanis, ha totalitárius szerkezetű, akkor nem veszi tudomásul, ha viszont szociális (igazságos) törekvésű, ezt ellensúlyozhatja számos gazdasági intézkedésével. Az államnak több gazdasági módszer áll a rendelkezésére, hogy ezt az ellensúlyozást biztosítsa.

Ne tápláljunk olyan illúziókat, hogy ha majd piacorientált lesz a társadalmunk, minden megoldódik a nemzetiségi szellemi értékek és szolgáltatások kérdésében. Ezeket ugyanis főként a kisebbségiek fogyasztják, s csak elvétve a többségiek. Ugyanakkor a kisebbségiek nem elégedhetnek meg csupán a saját nyelvükön létrehozott szellemi értékekkel és szolgáltatásokkal. Ellenkezőleg, szükségszerűen fordulnak a többségi nyelven megtermelt szellemi értékek és szolgáltatások felé. Ezeknek is fogyasztói, mert enélkül nem illeszkedhetnek be a társadalomba, sőt veszélybe sodorhatnák még a saját nyelvükön és kultúrájukban kialakult értékrendszert

is. Ezenkívül, mindenkor létezni fognak majd közös funkciók is, amelyek nélkül elképzelhetetlen a szellemi értékek és szolgáltatások kapcsolatteremtése, illetve ezeknek magasabb szintre emelése és továbbfejlesztése nyelvtől függetlenül. Ezek anyagi alapját a kisebbségi és többségi nép egyformán magára kell, hogy vállalja és pénzelje egy szociális tartalmú piacgazdaságban is. Az ilyen demokráciával bíró piacgazdálkodásban a többségi nép mindig szolidaritást vállal a kisebbségi néppel, és intézkedéseivel ellensúlyozza a piac törvényszerűségeinek zabolátlan hatását.

2) A kisebbségi szellemi értékek és szolgáltatások pénzelésének saját adóalapú rendszere

Ha lehetséges, úgy ez a pénzelési mód még elképzelhetetlenebb, mint az előző. Ugyanis az előzőnek majd egyszer megérnek a feltételei az életszínvonal emelkedésével, de ennek az utóbbi pénzelési rendszernek alig hihető, hogy valaha is kialakulhatnak a lehetőségei.

Mit is jelentene ez a pénzelési rendszer?

a) Az állam vagy nemzetiségiek saját magukra kivetnének egy adót, és abból pénzelnék a saját szellemi szükségleteiket és szolgáltatásaikat. Milyen jogalappal? Hiszen ez majdnem azt jelentené, hogy külön államban éreznék magukat, amelyben azt csinálnának, amit akarnak. Vagyis saját maguk által létrehozott államban élnének és adóznának. Milyen kimutatási alapja lehetne ennek az adórendszernek?

b) Az állam csak a kisebbséghez tartozókra vetne ki egy nemzetiségi adót? Ebből a kimondottan nemzetiségi adóból pénzelné a szellemi szükségleteket és szolgáltatásokat? Milyen észjárász alapján, milyen jogalap és jogállás szerint? A kisebbség ezáltal az államra róná azt a feladatot is, hogy megkülönböztesse az adófizetőt aszerint, hogy melyik nemzetiséghez tartozik. Ki vinné ezt véghez és milyen adókimutatások alapján? Egy ilyen pénzelési modellnek és adórendszernek olyan sok jogrendszeri és gyakorlati buktatója van, hogy lehetetlen elképzelni is... Nem képzelhető el olyan adórendszer, amelyben csak a kisebbségiekhez tartozókra vetnének ki egy adót a szellemi értékeik és szolgáltatásaik pénzelése céljából. Ezt csak a képzelet birodalmában lehet kivitelezni. A képzelet szintjén létesíthető egy ilyen adórendszer, de ennek a megvalósításával a kisebbségek még nem oldanának meg éppen semmit. Hiszen a szükségleteiket a többségi nép nyelvén is kielégítik, tehát a saját adójukon kívül fizetniük kellene azt az adót is, amit „mindenki", a többségi nép is fizet. A saját adójukon kívül fizetniük kellene azokat az adókat is, amelyeket a társadalom, az állam a fejlesztése céljából vállal magára, és minden egyes tagját terheli vele. Ezek olyan ráfordítások és költségek, amelyeket egyetlen nemzetiség sem lenne képes külön-külön fedezni: a jelent terhelik a jövő érdekében.

Eddig a pénzelés járhatatlan útjairól írtunk. Akkor hát melyek a járhatóak?

3) A nemzetiségi szellemi értékek és szolgáltatások pénzelése állami alapokból

A nemzetiségi szellemi értékeket és szolgáltatásokat (kötelezettségeket) ezidáig túlnyomórészt az állam pénzelte és most is az állam pénzeli. Ennek a pénzelésnek több formája volt az egyes időszakokban:

a) a nemzetiségi kötelezettségeket a tartományi költségvetésből pénzelték;

b) a nemzetiségi kötelezettségeket különböző alapokból pénzelték;

c) a nemzetiségi kötelezettségeket érdekközösségekből pénzelték.

Természetesen, ezekben a nemzetiségi kötelezettségeknek nem volt külön adó (vagy járulék) alapja; nem valamilyen erre szánt adóból vagy járulékból pénzelték őket. Ezek a kötelezettségek diszpozíciót (tételt) képeztek a pénz elosztásakor.

Most, mint ahogyan az ismeretes, az érdekközösségeket és az alapokat ismét fel fogja váltani a költségvetésből történő pénzelés. Szinte minden szükségletre szánt pénz a köztársasági költségvetésbe fog beömleni.

Nemzetiségi szempontból mi volt ezeknek a pénzelési rendszereknek a gyengéje:

– a nemzetiségi létesítmények (intézmények, műhelyek, terjesztőszolgálat) anyagi alapjának fokozatos elsorvasztását eredményezték;

– olyan tartalmak számára jelentettek pénzelési alapot, amelyek gyakran (különösen a művelődés területén) távol álltak a kisebbség igazi érdekeitől, asszimilációját siettették;

– az úgynevezett kisebbségi intelligencia nem érzett semmilyen felelősséget saját nemzetisége iránt; a felelősséget csupán az államhoz való hűséggel mérte: csupán az állam előtt érzett kötelezettséget, azért, hogyan költötte, használta fel a kapott pénzt;

– a kisebbségek nem hathattak oda, hogy kimondhatták, mit is kellene gyorsabban fejleszteni és mi az, ami nem lényeges a megmaradásuk szempontjából;

– a kisebbségek képviselői nem ellenőrizhették a részesedésüket a pénzügyi bevételekben és a pénz elosztásában;

– a kisebbségi létesítmények és tartalmak fokozatosan elvesztették annak a lehetőségét, hogy összhangban a többségi nép hasonló létesítményeivel és tartalmaival korszerűsödjenek;

– a kisebbségi kötelezettségek pénzelése nem volt tervszerű, hacsak az elsorvasztásukat nem tartjuk céltudatosnak;

– a kisebbségi szükségleteket sohasem pénzelték a nemzeti jövedelemben való részesedés növekedésével összhangban, hanem szubjektív megítélés alapján. Ezért, ezek részesedése csökkent a nemzeti jövedelemben;

– a pénzelési rendszer sohasem törődött a kisebbségi „káderek", a nemzetiség „napszámosainak" megőrzésével, még kevésbé a számuk növelésével;

– a többségi nép nem vállalta következetesen a szolidaritást a kisebbségi kötelezettségek pénzelésében, a kisebbségek pedig nem ellenőrizhették ezt

a pénzelési politikát. Mi mozgatja ennek a pénzelési rendszernek a működését?

– nem létezik egy megállapított mércerendszer, amely szerint pénzelnék a kisebbségi kötelezettségeket. Ennek a következménye az, hogy a kisebbségi kötelezettségeket nem pénzelik;

a) a nemzeti jövedelem növekedése arányában;

b) s az elosztásában sem a társadalmi tevékenységek összes jövedelme növekedésének arányában;

– sohasem fogalmazták meg világosan a kisebbségi politika céljait. Különösen vonatkozik ez a kisebbségi szükségletek világosan kimondott fejlesztésére;

– a kisebbségek nem rendelkeztek semmilyen politikai közjogi alannyal, amely kiállhatott volna mellettük, megfogalmazhatta volna a nemzetiségi szükségletek politikáját: ellenőrizhette volna a pénzelés mércéit.

4) A személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzat szükségessége valamennyi nemzeti kisebbség jól érzékelte azokat a jelenségeket, amelyek veszélyeztetik még a fennmaradását is. Teljesen tudatában van azoknak a mechanizmusoknak is, amelyek a veszélyeztetettségét előidézik.

Ezért, mihelyt az lehetségessé vált, valamennyi nemzeti kisebbség létrehozta azon szervezeteit, amelyek politikai alanyként (szubjektumként) fejezik ki. Így került sor, például, a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének a létrehozására.

Ez azonban nem elég.

Szükségessé vált egy törvényesített közjogi intézmény létrehozása. Ezt az intézményt, egészen feltételesen, nemzetiségi vagy kisebbségi önkormányzati tanácsnak nevezhetnénk. Mivelhogy a megválasztásában és tevékenységében részt venne a lakóhelyétől függetlenül minden nemzeti kisebbséghez tartozó, ez az önkormányzat személyi elven alapulna. Ezenkívül ennek a közjogi alanynak a munkájában részt vállalnának azok a nemzetiségi intézmények is képviselőik által, amelyek a szellemi szükségletek és szolgáltatások kielégítését végzik.

A személyi elven alapuló nemzetiségi-kisebbségi önkormányzati tanács törvényesített kapcsolatban állna a Szerb Köztársaság parlamentjével. Külön törvény szabályozná a jogait és kötelességeit. Mint a kisebbség törvényesített közjogi testülete, olyan altestületeket és szerveket választana magából, amelyek lehetővé tennék a különböző funkciói ellátását.

A nemzetiségi önkormányzati tanács: a) javaslati és véleményezési joggal rendelkezne a kisebbségi szükségletek és szolgáltatások megfogalmazását és kimutatását illetően Szerbia parlamentjében. Ez lehetővé tenné a kisebbségek számára a részvételt már a kisebbségi politika kidolgozásának minden előkészítő szakaszában: b) részt venne a kisebbségi szükségletek és szolgáltatások kielégítésének végrehajtásában és ellenőrzésében. Ezek a megoldások nem sértenék Szerbia köztársasági szuverenitását biztosító jogait. Ugyanakkor lehetővé tennék a kisebbségi szükségletek és szolgáltatások megállapításának és megvalósításának a lehetőségeit. Mindenekelőtt az oktatás, a művelődés és a tájékoztatás

területén: részben tudományügyi téren is. Ugyanis éppen e területeken hatnak és jelentkeznek azok a tartalmak, amelyek olyan nagyon szükségesek a fennmaradásukhoz.

ELVEK ÉS CÉLOK A KISEBBSÉGI SZÜKSÉGLETEK PÉNZELÉSÉBEN

A kisebbségi szükségletek és szolgáltatások kielégítésének nem lehet a jövőben sem önálló alapú adórendszere. Ezeket a szükségleteket abból az egységes adórendszerből lehet és kell pénzelni, amelyet a szerb állam, a kormány megállapít a gazdasági erejével összhangban. A kisebbségek ezt az egységes adóbevételi rendszert nem módosíthatják. Erre nincs is szükség. Az anyagi eszközök azokba a pénzügyi alapokba (vagy a köztársasági költségvetésbe) kell, hogy befolyjanak, amelyeket a szerb állam, illetve a kormánya megállapít és létrehoz. Azonban, szükséges: a) az anyagi eszközöknek minél hatékonyabb felhasználása kisebbségi szempontból; b) és olyan szinten történő biztosítása, amely lehetővé teszi a mostani szükségletek kielégítését és továbbfejlesztésüket is. Ebben hatékony szerepet vállalhatna a kisebbségi önkormányzati tanács, ha egyszer létrejön.

Meglátásunk szerint mindenekelőtt az anyagi eszközök felosztásában és elosztásában lehetséges és szükséges változtatásokat eszközölni. E területen tapasztalható leginkább torzulás és szándékos hanyagság. A kisebbségi szükségletek és szellemi szolgáltatások kielégítését és fejlesztését szolgáló pénzeszközök felosztását és elosztását megállapodásos módon kell rendezni; a megállapodás alapja a szerződés. E megállapodás, illetve szerződéses viszony közjogi szubjektumai a Szerb Köztársaság Képviselőháza, illetve kormánya valamint a kisebbségi önkormányzati tanács. A nemzeti kisebbséghez tartozók, az állam többi alattvalójához hasonlóan rendszeres adófizetők. Nyilvánvaló, hogy ennek megfelelően kell, hogy részesüljenek azokból a pénzeszközökből, amelyek az anyanyelvű oktatási, művelődési és tájékoztatási szükségleteket és szolgáltatásokat elégítik ki (a közös fejlesztésre szánt ráfordítások levonása után). Kétségkívüli az is, hogy ezt az elvet kizárólag úgy lehet érvényesíteni, hogy létezik számos közös funkció is ezeken a területeken. Ezeknek a kielégítése és továbbfejlesztése, történjék ez kizárólag akár szerb nyelven, továbbra is a szerb nép és a kisebbség közös érdeke. A nemzeti kisebbségek ma már szinte teljesen kétnyelvű közeget képeznek. Szinte alig van olyan szerb nyelven létrehozott szellemi érték és szolgáltatás, amelynek ne lennének a kisebbségek is haszonélvezői. Még inkább vonatkozik ez azokra a közös érdekű intézményekre, amelyek a kisebbségek anyanyelvén lebonyolódó tevékenységet segítik elő. Elővigyázatosnak kell lenni a követelésekben. Az anyanyelvvel és a kisebbségi jelleggel kapcsolatos követelések mellett leggyakrabban ott állnak az érvekkel alátámasztható közös érdekűek is. Csakhogy – ennek gondolatával meg kell barátkoznia a szerbségnek: közös érdek kell, hogy legyen a kisebbségi anyanyelvi szükségletek maradéktalan kielégítése és

továbbfejlesztése is. El kell érni azt, hogy ezekre a szerb nép maga is úgy tekintsen, mint közös érdekekre, s ne úgy, mint saját szükségleteinek kielégítésére és továbbfejlesztésére kivetett adóra, mint a kisebbségiek „rémuralmára" a maga szükségletei fölött. Ezért az összes szükségletek megállapításának és kielégítésének a folyamatában elkerülhetetlen a kölcsönösségi elv tiszteletben tartása, vagyis a szerződéses megállapodási viszony. Ezt azért szükséges most ismét hangsúlyozni, mert a nemzeti kisebbségek szükségleteinek a kielégítése és fejlesztése kizárólag az állam, illetve a többségi nép akaratának a függvénye volt. Ezt az akaratot ezidáig nem szabályozta semmilyen megállapodásos vagy szerződéses viszony.

Elfogadhatatlan az eddigi gyakorlat, amely szerint a kisebbségi szükségleteket kizárólag az állami kezdeményezés és végső szó alapján elégítették ki és fejlesztették. Szükségszerű a megegyezés elvének a bevezetése és alkalmazása. Ha ez megtörténik, tartalmában kap elismerést az az egyszerű és nyilvánvaló tény, hogy a kisebbségek valamennyi tagja adófizető polgár és maga is hozzájárul saját szellemi szükségleteinek és szellemi szolgáltatásainak a pénzeléséhez. A kisebbségi szükségletek és szellemi szolgáltatások kielégítése és továbbfejlesztése terén, vagyis az ehhez kapcsolódó pénzelési rendszerben tartós mércéket kell alkalmazni, mert csak ez nyit biztos távlatot az intézmények és műhelyek tartós fennmaradásához. A szerb állam és a nemzeti kisebbségek közötti megállapodás, a szerződés a következő kölcsönös megállapított mércéket vehetné tekintetbe e szükségletek kielégítésekor, vagyis a pénzelésükben:

1. a nemzeti kisebbség az összes népesség számarányában;
2. a nemzeti kisebbség feltételezett hozzájárulása a nemzeti jövedelem létrehozásához;
3. a nemzeti kisebbség az összes foglalkoztatottak képzettsége szerinti arányában az egyes gazdasági tevékenységekben és ipari ágazatokban;
4. a nemzeti kisebbséghez tartozóknak, mint érdekelt adófizetőknek a száma, vagyis azoknak a száma, akik részt vesznek a személyi elven alapuló önkormányzati tanács megválasztásában.

Természetesen most nehéz feleletet adni arra, hogy melyik mérce indokolt és melyik nem, és hogyan kombinálhatók. Az azonban nyilvánvaló, hogy a folyamatosság elvének a biztosítása nélkül a kisebbségi intézmények, műhelyek és szellemi szolgáltatást nyújtó szervezetek nem fejlődhetnek.

Világos viszont az, hogy a tartósan alkalmazott mércék rendszerének kialakulását követően a személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzati tanácsnak kellene átutalni (transzferálni) a leválasztott pénzeszközöket. Enélkül nem kaphat tartós szerepkört a kisebbségi közélet alakításában. Azáltal válik legkézzelfoghatóbbá, hogy csoportosítja és ellenőrzi a pénzeszközök felhasználását a felelőssége a nemzeti kisebbség előtt. S ezt a felelősséget vállalnia kell a kisebbségi önkormányzatnak.

Ahhoz, hogy a személyi elv alapján megválasztott kisebbségi önkormányzati tanács valóban betöltse a szerepkörét a kisebbségi életben, nélkülözhetetlen:

a) azoknak az intézményeknek és intézeteknek az alapítói jogait átruházni a kisebbségi önkormányzatra, amelyek e szellemi szükségletek és szolgáltatások kielégítését végzik, ezen munkálkodnak;

b) a reprivatizáció, vagyis visszaszármaztatása kisebbségi tulajdonba azoknak a javaknak, amelyeket a kisebbség a saját anyagi forrásaiból (személyi jövedelméből, a tagsági díjból, adományokból és más úton) létrehozott, de ezeket később nacionalizálták, vagyis elvették tőle. Ezek a létesítmények az államosítás előtt a nemzeti kisebbség kulturált társasági életét szolgálták. Ha egyszer majd reprivatizálják őket, szintén ez lesz a rendeltetésük. Mindkét intézkedés alapjaiban változtatná meg az eddigi tulajdonviszonyokat. Ennek a további következménye az lenne, hogy létrejönne a kisebbség tartalmas, erős, jogalapon nyugvó önkormányzata s ennek alapján a maga társadalmi és társasági élete is. Lehetővé válna a tevékenységek rövid és hosszú távú tervezése; a prioritások megállapítása, a minőségért való kiállás.

Kiépülhetne a közös szükségletek megállapításának a mechanizmusa is. Nem kevésbé jelentős az, hogy megvalósulhatna a közvetlen kapcsolat a kisebbség tagjai és az intézményei között. A kölcsönösen megállapított célok mellett együttesen is kiállhatnának. Lehetővé válna a programok cseréje, tervezni lehetne, és ezáltal a tevékenységek és szolgáltatások fogyasztása növekedhetne. Megnövekedhetne a felelősségérzet a kisebbség szellemi szükségleteivel szemben.

A megnehezült gazdasági viszonyok közepette egészen biztos, hogy mint ahogyan az egész szerb társadalomnak, úgy a kisebbségi önkormányzati tanácsnak sem lesz elég pénzeszköze a szükségletek kielégítéséhez. Ugyanis az, hogy tartós mércéket állapítsanak meg a pénzeszközök transzferálásában – átutalásában a kisebbségi önkormányzati tanácshoz, még nem jelenti azt, hogy elegendő anyagi eszköz fog rendelkezésre állni. Ezért a prioritások pontos megállapításának elsőrendű jelentőséget kell tulajdonítani. Képes lesz-e erre a kisebbségi önkormányzati tanács? Most nem tudhatjuk. Az viszont biztos, hogy nem szabad veszélybe hozni az eddig elért színvonalat a szükségletek kielégítésében. Ezért a piacorientáltságnak is megnő majd a szerepe a kisebbségi szükségletek kielégítésében, és méginkább a továbbfejlesztésükhöz szükséges anyagi eszközök mozgósításában.

A kisebbségeknek tehát vissza kell kapniuk azokat az infrastrukturális létesítményeket, amelyek valamikor a tulajdonukat képezték, az alapítói jogokat azokban a létesítményekben, amelyeket munkájukkal, adófizetői szorgalmukkal hoztak létre. Enélkül nem lehet egyenlő esélyeket biztosítani a szerb nép és a kisebbségek szükségleteinek kielégítésében és továbbfejlesztésében. Enélkül nem lehet továbblépni. Figyelembe véve a

kisebbségi esélyegyenlőséget is, a reprivatizáció nélkül nem lehet többet várni a piaci központú törekvésektől. Márpedig, ezeknek feltétlenül távlatot kell nyitni. Ahhoz, hogy minden polgár egyenlő esélyekkel jelentkezzen a szellemi értékek és szolgáltatások piacán, szükséges létrehozni azokat az infrastrukturális létesítményeket is, amelyek ezzel a tevékenységgel foglalkoznak. A kisebbségeknek voltak ilyen intézményeik, míg nem nacionalizálták ezeket. Nélkülük a nemzeti kisebbségek egyszerűen képtelenek lennének a saját szellemi szükségleteik kielégítése terén beilleszkedni bármilyen piacközpontú modellbe. Minden ennek kedvező alkalmat meg kell ragadni, mert tovább erősítheti a kisebbségi önkormányzatot, csökkenti az egész társadalom, így a kisebbségi „kis" társadalom függőségét az államtól és az adórendszertől. Végső cél az, hogy a kisebbségek ne „fogyasszanak" kevesebbet, ne használjanak fel kevesebbet az anyagi javakból a szellemi értékeket és szolgáltatásokat illetően, mint a globális társadalom. Ahhoz, hogy személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzat létrejöjjön, összegezni kell a következőt:

A szellemi értékek (javak) és szolgáltatások kielégítése (pénzelése) területén (elsősorban az oktatásban, művelődésben, a tájékoztatásban és részben a tudományban) szükséges a megállapodásos-szerződéses viszonyt létrehozni az állam és az önkormányzati tanács között. Ebben a viszonyban meg kell állapítani, melyek azok a szükségletek, amelyeket állami pénzekből kell pénzelni a társadalom anyagi alapjaival összhangban. A szükségletek megállapításakor figyelembe kell venni bizonyos standardokat és normatívumokat. A szükségletek (szolgáltatások) pénzelésére szánt összegeknek fedezni kell ezek árának valamennyi komponensét (az állóeszközök amortizációját, az anyagi kiadásokat és a jövedelmet). A kisebbségi szükségletek kielégítését szolgáló intézményekben dolgozók nem lehetnek hátrányosabb anyagi helyzetben, mint a társadalom többi dolgozói.

*

A kisebbségi önkormányzat megvalósítása nem lehetséges nagy változások nélkül a szerb társadalomban.

A menny és a föld kell helyet cseréljen a szerb közvéleményben, közgondolkodásban, állam- és jogfilozófiában. A szerb ne legyen a „mennyek népe", hanem egy a többi nép között.

Hamarosan szerbek is fognak kisebbségi sorsban élni. Ez szorgalmazhatja a szerb társadalomban a változásokat. A cél az, hogy a többségi és a kisebbségi jogok között ne legyen lényeges különbség a jogállás tekintetében.

Rezime

Mogućnosti stvaranja materijalne osnove manjinske samouprave

Potrebe manjine se iscrpljuju u održavanju i razvijanju njihovog javnog života – to su npr. potrebe vezane za stvaranje interesnih organizacija, za negovanje maternjeg jezika i duhovnih vrednosti itd. Međunarodne norme samo uopšteno govore o ovim potrebama, dok zakonodavstva nacionalnih država konkretizuju te norme ili na način osiromašenja ili upopunjavanja. Treba uzeti u obzir, da uvek postoje zajedničke funkcije između manjine i većine u potrošnji duhovnih vrednosti i usluga. Pored toga, treba razmotriti različite modele finansiranja specifičnih duhovnih vrednosti u okviru manjina. Autor članaka izražava sumnju da se ove vrednosti u nas mogu neposredno finansirati posredstvom potrošača (to nije moguće zbog toga, što je država potpuno pauperizovala građane). Drugi model se zasniva na ideji o sopstvenom poreskom sistemu manjina, ali po mišljenju autora ovaj model je još neadekvatniji nego prethodni. On detaljno razmatra dosada važeći sistem finansiranja potreba manjina i iznosi niz kritičkih primedbi u odnosu na ovaj sistem. Zastupa stav, da je neophodna jedna manjinska javnopravna institucija zasnovana na personalnoj osnovi koja bi okupila članove manjinskih zajednica koji nisu vezani za jednu teritorijalnu celinu. Ova institucija bi imala pravno regulisane odnose sa Skupštinom Srbije i naravno ne bi ugrožavala suverenitet države, ali bi omogućila artikulisanja potreba manjina. To bi značilo, da će se potrebe zadovoljavati u okviru zajedničkog poreskog sistema, ali istovremeno uzimanjem u obzir manjinskih interesa. U cilju toga, da ova javnopravna institucija ostvaruje svoje funkcije, treba preneti osnivačka prava onih institucija koje vrše duhovne usluge na organe manjinske samouprave. Neophodna je reprivatizacija onih dobara koja su stvorena od strane manjine ali su nacionalizovana.

Summary

On the Possibility of creating a Financial Basis for Minority Autonomy

Minorities have needs regarding the maintaining and development of their social and public life, such as needs with respect to the forming of organizations, development of their mother tongue and of other cultural values. International legal norms are treating these needs only in very general terms; elaboration and realization has been left to national legislation. In the domain of cultural consumption minorities and majorities are not strictly divorced. There are different models of financing of minority cultural values. In the opinion of the author, in Yugoslavia, such values cannot be financed directly by consumers, due to the fact that the state has pauperized its citizens. Another possibility would be the establishment of a particular system of taxation for citizens belonging to a minority, yet, in the opinion of the author, this system would yield even less satisfactory results.

The article offers an analysis the present system of financing of minority needs, and makes a number of critical observations. It comes to the conclusion that one needs a public minority institution on a personal basis, which would convene

members of territorially dispersed minority groups. The relationship of this institution with the Serbian Paliament should be regulated by law. The existence of the minority institution would not endanger the sovereignty of the state, yet it would enable the articulation of minority needs. This would further mean that all needs would be satisfied within one common system of taxation which would take into consideration minority interests. In order to enable the public minority institution to perform its functions, the founding rights of minority cultural institutions would have to be transferred to self-governing minority organizations. It is also essential to bring about a reprivatization of those nationalized assets which belonged to minority organizations.

MÁS SZÓVAL

A rovat azokat igyekszik bemutatni, akiknek erre, szakterületükön belül, nem lenne szükségük: gondolkodásukat, alkotásaikat a szakma határainkon túl is ismeri. Mi azonban a be nem avatottakhoz szeretnénk közelíteni őket.

Ezért kérünk fel vajdasági – vagy vajdasági származású – tudósokat, művészeket, szakembereket, hogy próbálják meg más szóval elmondani, mi az, ami leköti őket, vagy írjanak kutatási területük, hivatásuk értelméről, sorsáról.

Folyóiratunk nyelvi közegét és feladatait szem előtt tartva azokhoz fordultunk, akik tevékenységükben a magyar nyelvet (is) használják – vagy erre keresnek alkalmat.

E számunkban dr. VINCZE Istvánt mutatjuk be.

*

ÉLETPÁLYÁM

1947. október 23-án születtem egy délbácskai kis magyar községben, Gomboson. Életem első lépéseit édesanyám szüleinek – a Hajnal nagyszülőknek – a házában tettem meg. A háborúk nyomorúságos évei sok ember sorsát megpecsételték, megszakították fölfelé ívelő életpályáját. Nagyszüleim fiatalkorát az első világháború tette tönkre. Így lett nagyapámból a kiváló lakatosmesterből földműves. Inaskodása és segédeskedése idején mesterével szinte bejárta az akkori Európát. Ezek az utazások sorsdöntően befolyásolták világnézetét, mert a tanulást, az iskoláztatást, ahogy ő mondta, tartotta a legfontosabb életcélnak. Egyetlen leányát, édesanyámat, el is küldte felsőbb iskolába, de sajnos a II. világháború kitörése véget vetett az ő iskoláztatásának is. Nagyanyám törékeny testalkata ellenére kivételes kitartással végezte a parasztasszonynak kijáró nehéz munkát. Naiv jólelkűségével ellensúlyozta nagyapám kemény természetét.

Apai nagyszüleimhez később kerültem. Nagyapám szigorú természetű bognármester volt. Munkáját megbecsülte, pontosan végezte és ezt meg-

követelte a vele dolgozóktól is. Náluk az ebédet is pontos déli harangszóra tálalták fel. Vincze nagyanyám türelmesen viselte a mesterasszonynak kijáró életmódot, mindig betartva annak szabályait. Édesapámat hentesnek és mészárosnak tanították. Mesterségét odaadással és sikerrel végezte mindig, habár a hentesmunka szellemi képességeit nem merítette ki és a különböző tudományok iránti széleskörű érdeklődését nem kamatoztathatta.

Paraszt nagyszüleim sokat vittek magukkal a földekre, ahol a kocsi árnyékában órákon át szórakoztam az éppen arra tévedt katicabogarakkal, szöcskékkel, csigákkal, vagy ha éppen ráakadtam, lomha varangyosbékákkal. Hanyatt fekve figyeltem a kék ég hátteréből a szemembe futó kis köröcskéket, vagy a felhők által képzett furcsa alakzatok formálódását, szétesését. Megszoktam a természetet és nem féltem tőle. Ha távoli földekre mentünk dolgozni, sokszor a hajnali szürkület előtt kellett útnak indulnunk. Ilyenkor a zötyögő parasztkocsi oldalában hanyatt fekve, vagy a bakon ülve, pokrócba bagyulálva figyeltem a reggeli szürkületben kialvó csillagok eltűnését és az új nap kezdetét hirdető keleti égbolt pirkadó, különböző színekben megjelenő fényét. Mire a Nap óriásnak tűnő vörös korongja elszakadt a horizonttól, a munka is megkezdődhetett.

Az első napfogyatkozás lenyűgöző jelenségét is az idősek által gondosan előkészített fateknőbe (ez nagyon fontos volt, mert a sötét fateknő aljának nagyon kicsi a fényvisszaverő képessége) öntött víz tükröző felületén kísérhettem végig. Furcsa benyomást keltett bennem a lassan elfogyó fényes napkorong. Ekkor már hét éves voltam.

Első költözködésem óvodás korom előtt történt, amikor Hajnal nagyszüleimtől Vincze nagyszüleimhez mentünk lakni. Ez nagy változást kellett volna, hogy jelentsen számomra, de könnyen elviselhettem, mert semmi nyomot hagyó részletre nem emlékszem. Magammal vittem a Hajnal nagyapám által uborkából, marharépából és kukoricacsutkából készített játékaim emlékét és a paraszti otthonunk melegét. A bognárműhely komolysága sem volt riasztó számomra, szívesen segítkeztem nagyapámnak a kocsikerekek megmunkálásában, vagy az óriási fatönkök szétfűrészelésében.

Óvodás koromtól kezdődő mészároskodásom közben akarva-akaratlan is az állati szövetekkel kerültem mindennapi közelségbe. Később az iskolában a biológiaórákon ennek elméleti részével is megismerkedhettem. Ekkor tapasztaltam először, hogy mi a különbség az elmélet idealizált egyszerűsége és a reális valóság bonyolultsága között. Így lett a vágóhíd a gyermekkori világnézetem kialakulásának fő színtere. Munka közben beszélgetni nem szokás, mert akkor a munka nem halad – ezt a jó magyar szokást csak akkor szegtük meg, amikor a világegyetem mélységeiről beszélgettünk édesapámmal. Édesanyám is belecsodálkozott néha beszélgetésünkbe, ami még jobban csigázta érdeklődésemet.

Hetedikes koromban teljesen megérett bennem az elhatározás, hogy továbbtanulásom tárgyául a csillagászatot választom. Hova tovább? Zágrábba? Belgrádba talán? Mindenütt az volt a válasz, hogy ilyen középisko-

la nem létezik, de Belgrádban van Csillagászati Tanszék, ahová a gimnázium elvégzése után lehet beíratkozni.

Így kerültem 1962-ben a szabadkai gimnáziumba. A falusi szegényes iskolából bizony szegényes tudással ültem be a gimnázium padjaiba. Mivel a tanárok relatív skálában mérték a tudást, hamar bekerültek az első egyesek a naplóba még a kedvenc tantárgyamból, a matematikából is. Döntenem kellett: vagy feladom a kilátástalannak tűnő harcot, és választok valami megélhetést biztosító szakmát, vagy tovább küzdök a tanulásért. Mivel a hentesmesterség fortélyait már eléggé elsajátítottam, és abban a tudatban, hogy ezt bármikor művelhetem, ha a továbbtanulási szándékom cserbenhagy, úgy döntöttem, hogy szabadkai diák maradok. Rövidesen kiderült, hogy döntésem helyes volt, mert már az év végére a természettudományi tantárgyakból az osztály élmezőnyébe verekedtem fel magam. Tudásom gyorsan és könnyedén szaporodott. Matematikából és ábrázoló mértanból már másodikban olyan népszerű lettem, hogy igen sokszor „házitanítóskodtam" osztálytársaimnál. Harmadikos és negyedikes koromban az iskola fizika- és matematika-versenyekre küldött. Így jutottam el először 1966 tavaszán Belgrádba a köztársasági matematika-versenyre, amelyet a Természettudományi Egyetemen rendeztek meg. Az egyetem hirdetőtábláját szemlélve fedeztem fel a négy évvel azelőtt ajánlott Csillagászati Tanszéket. Az év júniusában már ott álltam a sorban a többi diákkal a beíratkozáshoz szükséges okiratokkal.

Nehéz év következett. Meg kellett tanulnom a szerbhorvát nyelvet, és vizsgáznom kellett marxizmusból. Egyébként a szaktantárgyak nem jelentettek különösebb problémát számomra. Másodéves koromban már arra is jutott időm, hogy a Matematikai Tanszéken a számomra érdekes tantárgyak előadásait is hallgassam. Négy év múlva a diplomamunkám témája után kutatva a belgrádi csillagvizsgáló asztrofizikai csoportjához kerültem, ahol éppen a csillagfény polarizációjának számítógépes feldolgozását szerették volna megoldani. Az egyedüli probléma az volt, hogy a csoport munkatársai nem tudtak programozni. Én sem tudtam, de ezt ők nem sejtették. Elvállaltam a feladatot. Körülbelül fél év alatt megtanultam programozni, és aztán megcsináltam a rám bízott munkát. Valószínűleg ennek a tudásomnak köszönve 1972 márciusában már munkába állhattam a csillagvizsgálóban és a két idősebb munkatárs mellett én lettem az asztrofizikai csoport harmadik tagja. Az akkori főnököm megkérdezte, hogy a csillagászatban mi érdekel a legjobban. Minden – válaszoltam, és valóban minden rámbízott feladatot szívesen elvégeztem.

Az 1972-es esztendő még egy szempontból jelentős volt számomra. Az év augusztus 12-én megnősültem. Feleségemet, Mártát, már óvodás korom előtt ismertem. A gimnáziumot ő is Szabadkán végezte, így csak az egyetemi éveinkben váltak el útjaink, hogy az egyetem befejezése után a barátságnál sokkal szorosabb kapcsolatot alakítsunk ki. Házasságunk első két évét Belgrádban töltöttük albérletben. Márta nagy türelemmel és szorgalommal igyekezett rendszeretét és szépérzékét nekem is átadni. Megtanított arra is, hogy a gondolatközlés egyik nagy fontos formája a

beszéd. Így formált az addig szótlan emberből egy sokkal közlékenyebbet. A beszéd bizony a tudományos élet egyik legfontosabb eleme, és nem szabad megfeledkeznünk arról, amit egyszer Heisenberg mondott: „A tudomány kísérleteken alapul; eredményei azonban beszélgetések során öltenek testet, amikor is a tudósok megvitatják eme kísérletek értelmezését."

A családi élet és a kutatómunka felfelé ívelő görbéje párhuzamosan haladt. 1972 őszén beíratkoztam a Csillagászti Tanszék harmadik fokozatára. Andor, első fiunk, 1973 júliusában, Olivér, a második fiunk nem egész egy évre rá született. Ezután a család egy időre szétszakadt. Nekem le kellett töltenem a sorkatonai szolgálatot, a családom így Gombosra költözött a nagyszülőkhöz. Márta a gombosi iskolában, majd 1975 őszén Debelyacsán vállalt tanári állást. Itt jött össze újból a család, amikor az év végén leszereltem. A katonaságnál eltöltött egy év nagyon kizökkentett a kutatómunkából, és majdnem ugyanannyi időre volt szükségem, hogy ismét bekapcsolódjak és teljes erővel dolgozhassak. Nap mint nap fárasztó utazást kellett tennem Debelyacsa és Belgrád között ingázva. A sokszoknyás szlovák parasztasszonyok kosaraik közé szorítkozva igyekeztem egy-egy tudományos könyvet átlapozni, vagy egy-egy tudományos cikk anyagát megfogalmazni. Abban az időben főleg a csillagok fényének polarizációját tanulmányoztam. Érdeklődésem azonban lassan a napszínkép azon színképvonalaira is kiterjedt, amelyek a Föld légkörében keletkeznek. Ezek az úgynevezett tellurikus vonalak, amelyek hullámhosszúsága változásainak tanulmányozását választottam a magiszteri munkám témájául. A munkámhoz szükséges megfigyelési anyag egy részét Ondrejovban (Csehszlovákia) gyűjtöttem össze.

Az 1980. február 16-ai teljes napfogyatkozás megfigyelésére expedíciót szerveztünk Indiába. Mint az expedíció egyik tagja egy hónapot töltöttem ott. A napfogyatkozás megfigyelésére Bappu, világhírű indiai csillagász, a Dékán-fennsíkon felállított táborában készültünk fel. A műszereket naponta kivittük a bambuszból font kunyhónkból a számunkra kijelölt megfigyelőhelyre, és végigpróbáltunk minden műveletet. A begyakorlásra szükségünk volt, mert a napfogyatkozáskor a megfigyelőnek szinte másodpercnyi pontossággal, rutinszerűen kell dolgozni. Persze a felvételek, mindannyiunk örömére és megelégedésére, nagyszerűen sikerültek. E csodálatos útról sok-sok tapasztalattal és élménnyel tértem haza. Pár hónapot az indiai emlékeknek szentelve az időm nagy részét a magiszteri munkám befejezésére fordítottam, amelyet egy év múlva sikeresen megvédtem. Ezek után a kutatómunkám fő tárgya a Nap lett, de a csillagfény polarizációjának tanulmányozását a mai napig sem hagytam abba. A doktori disszertációm témájául a Nap limb-effektusát választottam. A limb-effektus nem mást mint a Nap színképvonala hullámhosszúságának különbsége a napkorong közepén és peremén. E jelenségeket már a század elején felfedezték, és nagyon sok kutató tanulmányozta. Minket eleinte a limb-effektus csak azért érdekelt, mert megfigyeléseinkből, mint zavaró hatást, akartuk eltávolítani. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a dolog

nem is ilyen egyszerű, mert az e témával foglalkozó kutatók mind más és más értékeket kaptak. Ezután behatóan kezdtem tanulmányozni, hogy mi is lehet ennek az oka. Így merült fel bennem az a gondolatindító felismerés, hogy a doktori tézisem anyagát éppen ezt kutatva írom meg. Szerencsémre még e kutatásaim kezdetén, 1982 elején elkészült a belgrádi lakásunk, ahova – tíz évig éltünk albérletben – jó érzés volt beköltözni. Így a munkahelyemhez közel kerülve több időt szentelhettem a tudománynak, habár kutatásaim így sem voltak zökkenőmentesek. Amikor az akaraterőm elhagyott, a családom mellettem volt és biztatott. Márta sokszor ott ült mellettem hosszú éjjeleken keresztül az összegyűlt anyagaimat rendezgetve, vagy éppen a grafikonokat rajzolva. E témakörrel kapcsolatos külföldi utazásaimra is sokszor elkísért enyhítve ezzel az otthontól való távollét nyomasztó érzését. A családom megértése nagyban hozzájárult, hogy már 1986-ban megvédtem a disszertációmat.

Az első tudományos elismerést 1987-ben kaptam, amikor a Nemzetközi Csillagászati Egyesület rendes tagjává választott. Az év végén még egy nagyszerű csillagászati élményben volt részem. T.i. a Madrid melletti Villafranca del Castillo-ban felállított szatelitállomásról a föld körüli geostacionáris pályán keringő IUE űrtávcsővel fürkészhettem a világűr mélységeit.

A csillagvizsgálónkban végzett asztrometriai megfigyelések adataiból a Nap átmérőjének kb. 900 napos periódusú változását sikerült kiderítenem. Ezen eredményeim után érdeklődő párizsi csillagvizsgáló közbenjárásának köszönve elfogadták a jugoszláv–francia tudományos együttműködés keretén belül a napfizikai kutatásokat felölelő projektumomat, és azóta is annak felelős vezetője vagyok. Ennek az együttműködésnek a keretén belül évente kétszer több hetet Párizsban töltök, ahol a jól felszerelt csillagvizsgálóban az óriási kutatási lehetőségeket kihasználva bőségesen gyümölcsöztetem tudásomat.

1988-ban tudományos munkatársá neveztek ki, és a Természettudományi Egyetem Csillagászati Tanszékének harmadik fokozatán tanári állást kaptam. 1989-ben a belgrádi csillagvizsgáló igazgatója lettem, amely tisztségben jelenleg is vagyok. Ugyanabban az évben a Kanári-szigeteken létesített közös nyugat-európai csillagvizsgálóban felkínáltak egy kutatóitanári állást, amit az összegyűlt sok kötelezettség mellett már sajnos nem tudtam elvállalni. A következő évben, 1991 elején, a Mexikóban észlelhető napfogyatkozást megfigyelő expedíció megszervezésével bíztak meg. Négy kutatási programot készítettünk, és a programok megvalósításához négy megfigyelő műszert (távcsövet). Sajnos, az utazás időpontjában, júniusban, a gazdasági és a politikai helyzetünkben beállt változások miatt az expedíciót le kellett mondanunk.

1991-ben tudományos főmunkatársi rangot kaptam.

Húszévi munkálkodásom alatt a csillagászati kutatások terén kb. 60 tudományos összejövetelen vettem részt. A csillagászat népszerűsítése terén tevékenykedve előadásokat tartottam és cikkeket jelentettem meg különböző napilapokban és ismeretterjesztő folyóiratokban magyar, szerbhorvát és angol nyelven.

Vincze István

A LIMB-EFFEKTUS KUTATÁSÁNAK EGY ÉVTIZEDE

1. Bevezetés

Ebben az írásban a limb-effektussal kapcsolatos kutatásaim tízéves periódusát szeretném röviden bemutatni.

Véletlenül, vagy belső megsejtésemnek köszönve a limb-effektus kutatásának legutóbbi reneszánsza kezdetén a Nap légköréből származó színképvonalak hullámhosszúságára és profiljára kiható atomi szinten történő részecskeütközések problémáját kezdtem kutatni. Így a frissen kapott eredményeimmel, azonnal, másokat megelőzve, be tudtam kapcsolódni a limb-effektus kutatásában felmerülő problémákba.

A limb-effektus történetéből

A limb-effektusról először 1907-ben Halm jelentetett meg cikket az Astronomische Nachrichten című folyóirat 173. számában. Halm már 1901-ben megkezdte nagyszabású megfigyelési programját, amelyben a napkorong különböző pontjaiban mért színképvonalak Doppler-eltolódásából a Nap tengely körüli forgásának sebességét tervezte követni egy napcikluson (kb. 11 év) keresztül. A forgási sebesség meghatározásához két, vasatomoktól származó, színképvonal hullámhosszúságának változását mérte. A mérési eredmények elemzésekor észrevette, hogy a napkorong peremén (limb) a színképvonalak hullámhosszúsága átlagban 1.2 pm-mel nagyobb (vöröseltolódás) a napkorong középpontjában mért értékektől. Ez az eredmény nagyon meglephette Halmot, mert az 1907-es cikkében „a Fraunhofer-vonalak egy ismeretlen tulajdonságáról" ír. Halm azt is észrevette, hogy a színképvonalak hullámhosszúsága fokozatosan nő a napkorong pereme felé haladva. A kutatók e jelenséget később limb-effektusnak nevezték el, utalva az elnevezéssel is arra, hogy a napkorong peremén figyelték meg először.

Halm e jelenség magyarázatára két hipotézist is felállított. Az első szerint a színképvonal hullámhosszúságának változását a Napból radiáli-

san kiáramló gázból származó fény Doppler-effektusa okozza. Ez a hipotézis nem volt összeegyeztethető azzal a mérési eredménnyel, amely szerint a napkorong peremén mért hullámhosszúság a laboratóriumi értékhez képest vöröseltolódást mutat. Itt ugyanis a radiális sebesség látóirányú komponense nulla, tehát nincs Doppler-hatás. A második hipotézis szerint a limb-effektust a napkorong pereme felé növekvő effektív gáznyomás okozza. Halm erre vonatkozó elméleti számításai megegyeztek a mért értékekkel, így ezt a hipotézisét vélte helyesnek. Hamarosan kiderült, hogy ez a megegyezés teljesen véletlenszerű volt. Halm számításaiban, ugyanis, jóval túlbecsülte a Napon uralkodó nyomás értékét.

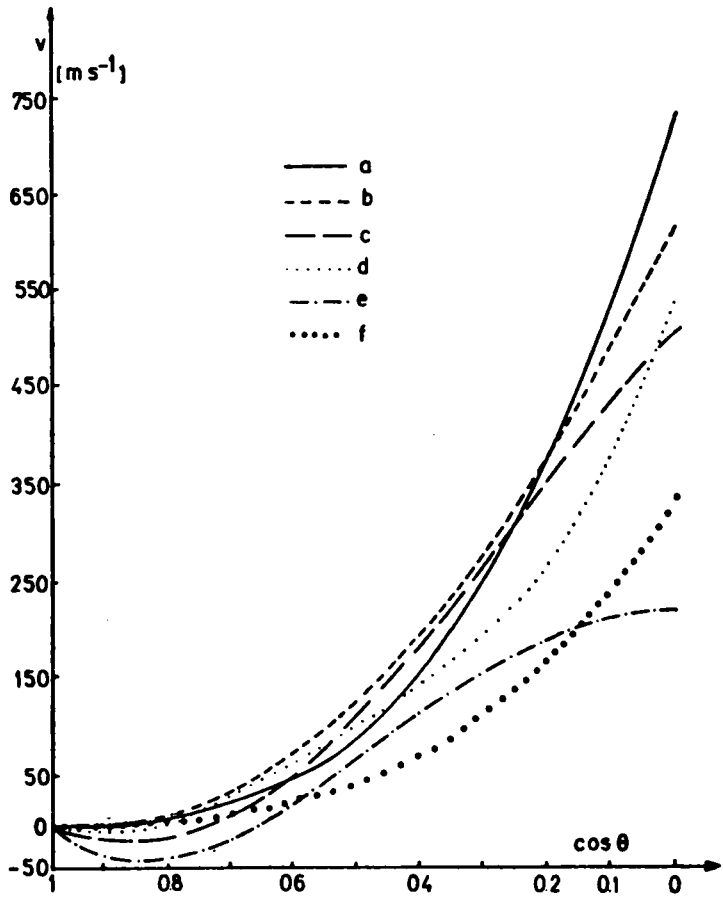

1. ábra. Az egyes kutatók által mért különböző színképvonalak limb-effektusai:
a – Howard és társai (1980), FeI 525.0 nm
b – Plaskett (1973), tobb FeI vonal 630 nm
c – Bruning (1981), FeI 525.0 nm
d – Kubičela és társai (1985), FeI 630.25 nm
e – Bruning (1981), FeI 557.6 nm
f – Howard és Harvey (1970), FeI 525.0 nm

Einstein általános relativitáselmélete új fordulatot hozott a limb-effektus értelmezésében. Az elmélet szerint, ha egy fényforrás gravitációs térben van, akkor az innen származó foton energiát veszít, ami frekvenciacsökkenésben nyilvánul meg, azaz a színképvonal a vörös felé tolódik el. Ha a napkorong középpontjában mért színképvonalak hullámhosszúságát a gravitációs vöröseltolódás értékével korrigáljuk, azt kapjuk, hogy a színképvonalak a színkép kék tartománya felé tolódnak el, nem pedig a vörös felé, ahogy addig hitték. Tehát a limb-effektus lényegében abból áll, hogy a napkorong középpontjától a pereme felé a kékeltolódás csökken és a korong peremén nulla lesz. Ennek alapján St. John 1928-ban a limb-effektust, Halm első hipotézisének részletesebb kidolgozása után a naplégkör alsó rétegeiben történő radiális irányú anyagkiáramlással magyarázta. Hamarosan kiderült, hogy ez az elmélet sem tudja a mérési eredményeket teljesen megmagyarázni.

A 30-as évektől kezdve a limb-effektus körüli megoldatlan problémák nagyon megszaporodtak. A kutatók megállapították, hogy a Nap színképvonalainak fotometrikus görbéje (vonalprofil) aszimmetrikus, és, hogy ez az aszimmetria a napkorong pereme felé változik akárcsak a vöröseltolódás. Ettől kezdve egyes kutatók a limb-effektus fogalmába a vonalprofil változását is beleértik.

Kiderült az is, hogy a limb-effektus mértéke függ a színképvonal erősségétől (Burns-effektus). A napkorong középpontjában az erősebb színképvonalak kékeltolódása kisebb, a nagyon erős színképvonalak esetében nulla is lehet, sőt átválthat vöröseltolódásba is. Egyes színképvonalak esetében nagyobb vöröseltolódást is mértek mint amit az általános relativitáselmélet előrelátott (szupergravitációs effektus). Vannak olyan színképvonalak is, amelyeknél a limb-effektus nem monoton növekvő függvénye a napkorong középpontjától mért távolságnak, hanem a 30–40 fok heliocentrikus szögeknél minimuma van (1. ábra).

Hasonló változatosságot mutat a vonalprofil asszimmetriája is.

Ahogy gyűltek a limb-effektussal kapcsolatos adatok, mind több és több elmélet jelent meg annak magyarázatára. Egyes kutatók elméleteikben olyan messzire is elmentek, hogy a limb-effektusban addig ismeretlen, új fizikai folyamatok megnyilvánulási formáját vélték felfedezni.

A limb-effektus reneszánsza

Az 1980-as években, köszönve a számítástechnika óriási lehetőségeinek a limb-effektust elfogadható pontossággal lehetett szimulálni a Nap felszíne közelében történő konvektív energiaátvitel többparaméteres modellje alapján. Ez a modell a vonalprofil aszimmetriájának változásait is képes volt reprodukálni. És ekkor, nagyon logikusan, a tudományos kutatás minden szabálya szerint, a limb-effektust a Nap konvektív zónájának tanulmányozására kezdték használni. Más szóval elfogadták mint diagnosztikai metódust. A limb-effektus és a vonalprofil pontosabb megfigyelé-

sének és a modellezés finomításának alapján sok új adatot lehet megtudni a konvektív zónáról.

Hogy helyesen fel tudjuk mérni ennek jelentőségét, röviden összefoglalom a konvektív energiaátvitel szerepét a Napon, ill. a csillagokban.

A Nap magjában termelt termonukleáris energia nagy részét az elektromágneses hullámok, azaz a fotonok szállítják az égitest felszíne felé. Az energia csak egy kis hányadát viszik el a magban keletkezett neutrinók. Mivel a neutrinók majdnem akadálymentesen kijutnak a Nap felszínére, nincs semmilyen kihatásuk a Nap magfeletti rétegeire. A fotonok, amelyek a magot nagyenergiájú γ-sugárzás alakjában hagyják el, belépnek a mag felett elhelyezkedő, ún. sugárzási zónába. Itt az anyagi részecskék és a fotonok interakciójának köszönve az energiaszállítás hosszan tartó folyamata játszódik le. E folyamatban a fotonok lassan elvesztik energiájukat és a Nap felszíne felé haladva a γ-sugárzás helyett a röntgensugárzás, majd az ibolyántúli sugárzás veszi át az engergiaszállítás fő szerepét.

A Napban kb. 200 Mm mélységben, az anyag állapotjelzői úgy alakulnak, hogy a kétszeresen, majd felszínhez közelebb az egyszeresen ionizált hélium atomok rekombinálódnak, miközben fotonok alakjában energia szabadul fel, amelyet a sugárzás már nem tud teljesen elszállítani. Energiafelhalmozódás helyett egy másik energiasszállító mechanizmus lép színre: a konvekció. A Nap rétegét, amelyben a konvekció is szerepel mint energiaszállító, konvektív zónának nevezik.

A konvektív zónában lejátszódó fizikai folyamatok döntő hatással vannak a Nap külső rétegeire: a fotoszférára, a kromoszférára és a koronára, és részt vesznek a naptevékenység minden formájának kialakításában. A konvekció, mint energiaszállító, nagy mértékben kihat a Nap fejlődésére is. Nem csoda tehát, hogy a Nap konvektív zónájának kutatása évtizedek óta intenzíven folyik.

A limb-effektusra és a vonalprofilra támaszkodó diagnosztikai módszer első alkalommal nyújtott lehetőséget, hogy a Nap ill. a csillagok olyan rétegéről kapjunk adatokat, amely az addigi megfigyelési módszerekkel hozzáférhetetlen volt számunkra, és csak elméleti meggondolások alapján tudtunk létezéséről.

A Nap- és csillagkonvekció tanulmányozásában tehát, az 1980-as években egy kisebb forradalom tört ki.

A kutatásba való bekapcsolódásom

Éppen e forradalom kezdetén, inkább véletlenül, kíváncsiságból, mintsem tudatosan, vizsgálni kezdtem az atomok egymás közötti ütközésének hatását a Nap színképvonalaira. T.i. a Nap és a csillagok légkörében a fényt elnyelő atomok (abszorberek) állandó kölcsönhatásban vannak a környező atomokkal, ionokkal, elektronokkal és molekulákkal (perturberek). A kölcsönhatás eredményeként megváltozik a színképvonal profilja és hullámhosszúsága. Nagyvonalakban ez úgy magyarázható meg, hogy a

környező részecskék hatására megváltoznak az abszorber energiaszintjei, aminek eredményeként az egyébként λ hullámhosszúságú fényt abszorbáló részecske, a Bohr-féle frekvenciafeltéllel összhangban, egy bizonyos $\Delta\lambda$ értékkel eltolódott hullámhosszúságú fényt nyel el.

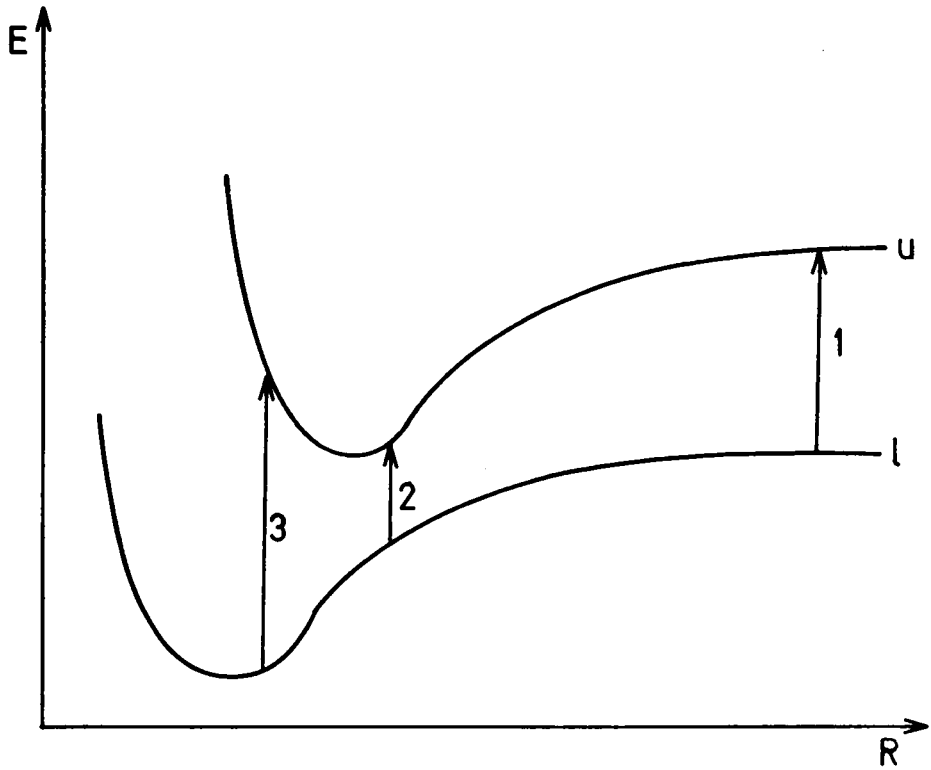

2. ábra. Az energiaszintek változása a távolság függvényében

A 2. ábrán, vázlatosan, az abszorber alsó (1) és felső (u) energiaszintjeinek változása látható a perturber távolságától (R) függően. Az ábrán három különböző perturbertávolságnak megfelelő energiaátmenet van nyilakkal megjelölve. Mivel a megfelelő átmenethez tartozó hullámhosszúság fordítva arányos az energiaszintek távolságával, nyilvánvaló, hogy az elnyelt fény hullámhosszúsága az abszorber-perturber közötti távolságtól függ.

Az abszorber energiaszintjeinek változását az abszorber-perturber rendszer potenciális energiájának segítségével lehet meghatározni. A színképvonal hullámhosszúságának és profiljának változása végeredményben az abszorber és a perturber közötti potenciális energiától és a perturberek

abszorber körüli térbeli eloszlásától, ill. az abszorber és környezetének fizikai tulajdonságától függ.

A színképvonalak a Nap és a csillagok légkörének széles tartományában formálódnak. Ebben a tartományban a hőmérséklet, a sűrűség, a nyomás és a plazma más állapothatározói nagy mértékben változnak a helytől és időtől függően. E változásoknak köszönve az abszorberekre ható erők is változnak. Éppen ezért a Nap és a csillagok színképvonalainak eltolódása és asszimmetriája többszöri integrációs folyamta végeredményeként állnak elő. Mindezt matematikailag a numerikus integrálás módszerével végig lehet követni, és ki lehet számítani a színképvonal hullámhosszúságának eltolódását és a vonalprofil alakját a napkorong ill. a csillagkorong bármely pontjában (lásd a Függeléket).

A számítás legkritikusabb része az abszorber-perturber interakció potenciális energiájának meghatározása.

Kezdetben nagyon egyszerű számításokat végeztem a nátriumatom színképvonalaira vonatkozóan. Két nyomós okom volt arra, hogy a nátriumot válasszam. Először: a nátriumatomnak csak egy vegyértékelektronja van, amely egy kompakt atomtörzs elektromos terében, attól viszonylag távol mozog. Ilyen esetben az energianívókra vonatkozó számítások egyszerűbbek és pontosabbak. Másodszor: a nátriumatom színképvonalairól jó minőségű megfigyelésekkel rendelkeztem. A számítási eredményeket tehát, viszonylag pontos megfigyelési adatokkal hasonlíthattam össze. Már az első eredmények is alátámasztották azt a feltételezésemet, hogy a részecskeütközések mérhető nagyságú hullámhosszúság-változást és vonalprofil-aszimmetriát váltanak ki.

1982-ben Nordlund, egyike a modern konvektív elmélet megteremtőjének, nagy jövőt jósolt az akkoriban kialakuló konvektív modell felhasználását illetően a konvektív zóna diagnosztikájában. A diagnózis a megfigyelt és a modell alapján számított limb-effektus és vonalprofil összevetésén alapul. A modell paramétereit addig kell változtatni, míg a modell alapján számított limb-effektus és vonalprofil nem egyezik meg a megfigyelt értékekkel.

Áttanulmányoztam a témával foglalkozó tudományos cikkeket, és meglepve vettem észre, hogy egy kutató sem említi az abszorber-perturber közötti ütközések hatását a limb-effektusra és a vonalprofilra.

Márpedig, ha ezek a hatások nem elhanyagolhatók, mint ahogy első közelítő számításaim mutatták, akkor téves diagnózist állítunk fel a Nap konvektív zónájáról. Meg kell tehát határozni a részecskeütközésektől származó limb-effektust és a vonalprofil aszimmetriáját, és összevetni az így kapott értékeket a megfigyelési eredményekkel. Így fogalmaztam meg a feladatot, és öt évig dolgoztam nem csak a közvetlen megoldásán, hanem azon is, hogy eredményeim bekerüljenek a tudományos eszmecserék nemzetközi folyamába, ahol az érvek és ellenérvek alapján a tudományos megismerés részévé válhatnak.

Ahhoz, hogy a kutatásban biztos előrelépést tegyünk, nélkülözhetetlen, hogy részletesen megismerkedjünk a legújabb releváns tudományos ered-

ményekkel, amelyek a kiválasztott probléma megoldásának ismeretalapját képezik. Ezzel kapcsolatban egy részletre szeretnék kitérni, amely a kutatómunka jellemző velejárója.

Már említettem, hogy az abszorber-perturber interakció kiszámítása kutatásom legkritikusabb pontja volt. Tehát ezt a feladatot kellett minél pontosabban megoldani. A nátriumatom, mint abszorber, energianívóit a legnagyobb mértékben, a Nap és a csillagok atmoszférájában levő nagyszámú gerjesztetlen állapotú hidrogénatomok perturbálják. A nátrium- és hidrogánatom ütközésekor létrejött energiaváltozásokat pontosan nem lehet kiszámítani, hiszen a nátriumatom 11 elektronja és atommagja a hidrogénatom atommagjával és egy elektronjával együtt 14 tagú egymásra ható részecskerendszert alkot. Szerencsére a lefontosabb részecske, amely feladatunk tárgyát képezi, a nátriumatom vegyérték elektonja, jó közelítésben, köszönve a nagy távolságának az atomtörzstől, kvázi-szabad részecskének tekinthető a kisméretű hidrogénatommal való ütközéskor. Így a feladat megoldására alkalmazható a Roueff által kifejlesztett elmélet. Az elméletet leíró képletek alapján megírtam a megfelelő komputer-programokat, amelynek egyik kimenő adata az egy atomra eső abszorpciós együttható hullámhosszúságának, sűrűségtől és hőmérséklettől függő változása volt. Ennek abszolút értékére helyes megoldást kaptam, de az előjelet a Roueff által megadott elméleti levezetés alapján nem lehetett egyöntetűen meghatározni. Márpedig egyáltalán nem mindegy, hogy az abszorpciós együttható alapján számolt színképvonal kék-, vagy vöröseltolódást szenved-e az ütközések miatt.

A probléma többhónapi sikertelen megoldása után határoztam el, hogy Párizsba utazom, és Roueffal, az elmélet megalkotójával, személyesen találkozva megpróbálok választ kapni erre a kérdésre. A Csillagvizsgáló Tudományos Tanácsa helyesnek találta elhatározásomat, csak éppen pénzt nem tudott biztosítani erre az útra. A köztársasági kasszából sem kaptam pénzt, mert ahhoz egy jugoszláv-francia tudományos együttműködés keretén belül elfogadott projektumot kellett volna kifejlesztenem. Erre akkor nem volt időm. (Később több évi fáradozásomba került egy ilyen projektum megszervezése). Végül a „házitanács" úgy döntött, hogy turistaként Párizsba utazunk. Míg a feleségem Párizs gazdag kultúrtörténeti nevezetességeinek megtekintésében élvezett, addig én a meudoni csillagvizsgálóban a nátriumatom gerjesztett állapotban levő elektronjának a hidrogénatommal való ütközése közben történt energiavesztességéről vagy energiatöbbletéről igyekeztem minél többet megtudni. Az egyhetes párizsi tartózkodásunkkal mindketten nagyon elégedettek voltunk.

Hazatérve Párizsból a számításokat kb. egy év alatt befejeztem. Most már nyugodtan hozzáláthattam a Napon megfigyelhető nátrium-színképvonalak hullámhosszúságának és vonalprofiljának kiszámításához.

Első számítási eredményeimet a Spectral Line Shapes nemzetközi konferencián Aussoisban (Franciaország) mutattam be 1984 júniusában. Nem nagy érdeklődést keltettek eredményeim az összegyűltek körében. Igaz, negatív kritikát sem kaptam, ami nagyon fontos volt számomra,

mert elűzte azt a mindig megjelenő kételyt, hogy valami fontosat nem vettem figyelembe számításaimban. Összegezve a benyomásokat leszögeztem, hogy kemény harcot kell még vívnom, hogy másokat is meggyőzzek az általam felvetett probléma fontosságáról.

Időközben eredményeim egyre szaporodtak, és 1984 szeptemberében a Progress in Stellar Spectral Line Formation Theory elnevezésű nemzetközi konferencián részletes előadást tartottam az abszorber-perturber interakció hatásáról a limb-effektusra. A konferencián a modern konvektív modell megalapítója, Nordlund, is jelen volt. Mivel számításaiban az abszorber-perturber hatást elhanyagolta, gondoltam, hogy érdekelni fogják eredményeim. Előadásom után csak pár szót váltottunk, amikor közölte velem, hogy Beckers (ismert amerikai napfizikus) szerint ezek a hatások elhanyagolhatók.

Itthon aztán gyorsan utánanéztem a dolgoknak és rájöttem, hogy Beckers egyáltalán nem végzett számításokat, tehát állítása nem megalapozott, inkább csak egy bizonyítatlan hipotézis. Más szóval, az a körülmény, hogy valamely állítást nagy tekintéllyel bíró tudós terjeszt elő, nem mentesíthet bennünket annak felülvizsgálásától. Ez egy tipikus példája volt annak, hogy milyen tévedésbe eshetünk, ha nem tiszteljük az érvelés racionalitásának fontos követelményét a tudományos közélet teljes demokratizmusát, amely arra hivatott, hogy kizárja a tudományos érvelésből a pusztán tekintélyi érvelést.

Ezek után több cikkben és konferencián újabb és újabb számítási eredményeket közöltem. Eredményeim lassan kiharcolták a megfelelő helyet a tudományos közvéleményben. A Solar and Stellar Granulation elnevezésű konferencián 1988 júniusában Capriban (Olaszország) a számításaimhoz szükséges atomfizikai paraméterek hiányát felmérve a konferenciáról rezolúcióban értesítettük a Nemzetközi Csillagászati Egyesületet az ilyennemű adatok szükségességéről és fontosságáról a nap- és csillagfizika további sikeres kutatásában.

1990-ben felkért előadást tartottam a XV International Symposium on the Phisics of Ionized Gases szimpóziumon az atomi ütközések hatásáról a limb-effektusra. Ezzel az előadásommal lezártam a részecskeütközések hatásával kapcsolatos kutatásomnak egy évtizedét.

A Nap ill. a csillagok abszorpciós színképvonalprofilját az áramlási egyenlet megoldása alapján lehet megkapni:

$$I_\lambda(\Phi,\mu) = \int_O^\infty S(\tau_\lambda)\, e^{-\tau_\lambda/\mu}\, d\tau_\lambda / \mu \qquad (1)$$

ahol $I_\lambda(\Phi,\mu)$ a csillagot ill. Napot elhagyó elektromágneses sugárzás intenzitása, λ a hullámhosszúság, $\mu = \cos\Theta$ (Θ a felületelem normálisa és a sugárzás iránya közötti szög), S (τ_λ) a forrásfüggvény, τ_λ a teljes optikai mélység.

A teljes optika mélység két komponensből tevődik össze: a folytonos sugárzás optikai mélységéből (τ_λ^c) és a spektrum vonalon belül érvényes szelektív optikai mélységéből τ_λ^l.

A szelektív optikai mélységet a következő egyenlet határozza meg:

$$\tau_\lambda^l(z) = \int_o^\infty N_a(z')\, \alpha_o\, V\, dz', \qquad (2)$$

ahol z és z' a geometrikus mélység, N_a az egységnyi térfogatba eső abszorberek száma, α_o az egy atomra jutó abszorpció. Az egységnyi térfogatra jutó abszorpciós együttható ($N_a\alpha_o$), a Doppler-effektus (termikus, turbulens és más kaotikus mozgások) és különböző csillapodási szélesedések (sugárzási és ütközési) hatására egy bizonyos hullámhosszúság intervallumon belül szétkenődik és eltolódik, amit a V függvény ír le.

Az eltolódás nagyságát a közeg paraméterei (nyomás, sűrűség, hőmérséklet stb.) határozzák meg, amelyek nagy mértékben változnak az optikai mélységtől függően. Következésképpen az (1) egyenlet alapján számított színképvonal profilja (az integrálás miatt) eltolódik és aszimmetrikus lesz.

A Nap és a hozzá hasonló csillagok fotoszférájában uralkodó nyomás és hőmérsékleti viszonyok mellett az ütközési csillapodás kiszámítására jól alkalmazható az egyszeri ütközésekre érvényes elmélet.

A különböző Doppler- és ütközési szélesedések közös hatását a Voigt-függvénnyel lehet megadni:

$$V(a,v) = (1/2)^{-1/2}/(\Delta\lambda_D) H(a,v), \qquad (3)$$

$$H(a,v) = a/\pi \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-y^2}/(a^2+(v-y)^2)dy, \qquad (4)$$

$$y=\Delta\lambda/\Delta\lambda_D \quad a=w/\Delta\lambda_D \quad \text{és} \quad v=(\Delta\lambda+d)/\Delta\lambda_D$$

ahol w az ütközésektől eredő vonalprofil félértékszélessége, d pedig az eltolódása és $\Delta\lambda_D$ a Doppler-szélesedés értéke.

A csillapodási szélesedés (w) és eltolódás (d) három additív tagból tevődik össze:

$$w=w_s+w_n+w_e \quad \text{és} \quad d=d_s+d_n+d_e$$

ahol s a sugárzási, n a neutrális részecskéktől, e viszont az elektromosan töltött részecskéktől származó csillapodástényezőt, illetve eltolódást jelöli.

A sugárzási csillapodási tényező az elektronok a megfelelő energiaszinten való tartózkodási idejéből származtatható le, ami a más energianívókra való átmenetek valószínűségének súlyozott összegéből számolható ki.

Az elektromosan töltött részecskék és az abszorber közötti ütközéséből származó csillapodási tényezőt és eltolódást a Stark-effektus figyelembevételével lehet meghatározni.

A Nap és a csillagok fotoszférájában (a színképvonalak legnagyobb része itt jön létre) a neutrális részecskék ütközéséből eredő csillapodási tényező a legnagyobb. Értékét az abszorber-perturber rendszer potenciális energiavölgyében mozgó elektronra alkalmazott kvantummechanikai számításokkal lehet legpontosabban megkapni.

A nátrium (abszorber) és hidrogén (perturber) ütközése esetén jól alkalmazható a Roueff által kidolgozott elmélet, amelynek alapján a csillapodási paraméterekre a következő komplex számot nyerjük:

$$w_n + id_n = 2\pi N \langle v \rangle \int_{-\infty}^{+\infty} \Pi(b)\, b\, d \qquad (4)$$

ahol $\Pi(b)$ a nátrium és hidrogénatomok ütközésekor kialakuló potenciális energia alapján számított, az ütközési paramétertől (b) függő függvény, N az egységnyi térfogatban lévő perturberek száma, $\langle v \rangle$ pedig a perturberek átlagsebessége.

Így például a nátrium első gerjesztett 3p állapotból a magasabb ns (n>3) állapotaiba való átmenetkor a

$$\Pi(b) = 1 - 1/4\, e^{-\int_{-\infty}^{+\infty} V_1(t)dt} - 3/4\, e^{-\int_{-\infty}^{+\infty} V_3(t)dt} \qquad (5)$$

ahol V_1 és V_3 az ütközés idején kialakult NaH kávzimolekula szingulett és triplett állapotai által meghatározott potenciális energiák. Az integrálást az idő (t) szerint kell elvégezni. A kvázimolekulát az s állapotba gerjesztett hidrogénatom képezik.

Irodalom

J. Halm, *Astron. Nachr.* 173 (1907)

R. Howard, J. E. Boyden, and B. J. La Bonte, *Solar Physics* 66 (1980), 167.

H. H. Plaskett, *Monthly Notices RAS* 163 (1973), 183.

D. H. Bruning, *Solar Physics* 71 (1981), 233.

A. Kubičela, I. Vince, and Z. Ivanović, *Bull. Obs. Astron. Belgrade* 135 (1985), 21.

R. Howard and J. Harwey, *Solar Physics* 12 (1970), 23.

E. Roueff, *Astron, Astrophys.* 38 (1975), 41.

D. Dravins, L. Lindgren, and A. Nordlund, *Astron. Astrophys.* 96 (1981), 345.

Rezime

Jedna decenija istraživanja limb-efekta

1907. godine Halm je otkrio da je talasna dužina spektralnih linija veća na ivici sunčevog diska nego u njegovom centru. Ova razlika talasnih dužina je nazvana limb-efektom.

Oko osam decenija astronomi su uložili veliki napor da objasne limb-efekt.

Pojavom izuzetno moćnih računara nastao je jedan novi period u istraživanju limb-efekta. Oko 1980-te godine Nordlund sa svojim saradnicima izuzetno je unapredio istraživanje izračunajući uticaj konvektivnog kretanja na pomak i asimetriju spektralnih linija. Njihova metoda je postala značajna u određivanju fizičkih karakteristika konvenktivnog sloja Sunca i zvezda.

Autor ovog članka je pokazao da ta metoda može znatno unaprediti uzimajući u obzir uticaj sudarnih procesa između absorbera i perturmera.

U ovom članku je prikazan autorov rad na ovom problemu između 1980. i 1990. godine.

Summary

Onde Decade of Research on the Limb-Effect

In 1907 Halm discovered that the wavelength of spectral lines at the sun's limb are systematically greater than similar values at the sun's center. This difference has been called the limb-effect.

During the past eight decades astronomers have been working with feverish activity to explain the limb-effect.

A new epoch of limb-effect research came with the using of the powerful computers. Nordlund and his co-workers did a splendid job in 1980-es by computing the effects of convective motion on the spectral line shift and asymmetry. Their method became a powerful tool for determination of physical characteristics of the convective layer of the Sun and of the stars too.

The author of this paper shows that an important improvement in this method can be made by taking into account the influence of collisional effects between the absorbers and perturbers.

This paper deals with author's work in this field of research from 1980 to 1990.

SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Hegedűs Antal	történész, Újvidék
Dr. Csehák Kálmán	egyetemi tanár, Újvidék
Györe Zoltán	egyetemi tanársegéd, Újvidék
Németh Zsolt	parlamenti képviselő, FIDESZ, Budapest
Lőrincz Csaba	kisebbségi szakértő, Budapest
Dr. Schlett István	politológus, Budapest
Dr. Várady Tibor	egyetemi tanár, Újvidék
Dr. Vladimir Goati	egetemi tanár, Belgrád
Mgr. Mirnics Károl	szociológus, Újvidék
Dr. Vincze István	asztrofizikus, Belgrád